

Spoštovane bralke in spoštovani bralci!

Pred vami je prva dvojna številka *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* tokrat že 50. letnika naše strokovno-znanstvene revije. Tudi tokrat nam je uspelo izpolniti obljubo iz ene prejšnjih števil, da bomo namesto nekdanjih poročil konservatorjev o opravljenem delu objavljali poročila o izvedenih prenovah. Višja konservatorka Mojca Tercej Otorepec iz kranjske enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine je za rubriko Konservatorske strani pripravila članek o obnovi Petrovčeve hiše v Cerkljah na Gorenjskem. Z vprašanji pre-nove – tokrat v Hrvaški Istri – se v svojem članku z naslovom Istrska tradicionalna arhitektura kot turistična priložnost ukvarjata tudi arhitekta Alenka Fikfak in Gašper Mrak, in sicer kot novo obliko turistične ponudbe predstavljata *stancije*, ruralno istrsko tradicionalno arhitekturo.

V rubriki Razglabljanja svoje članke objavljajo še: Tea Golob, Kaja Širok, Radharani Pernarčič, Marija Jurić Pahor, Sara Arko, Saša Starec, Marija Gradišnik in Brane Bevc. Teo Golob zanimajo predstave doma v pripovedih slovenskih in irskih povratnih migrantov. Kaja Širok je v svojem članku predstavila temo, s katero se je ukvarjala v svojem doktoratu, in sicer o čereh raziskovanja življenjskih pripovedi v obmejnem slovensko-italijanskem prostoru. Radharani Pernarčič je – ker ima tudi sama izkušnje s statusom samostojne kulturne ustvarjalke – v svojem članku kritična do mačehovskega odnosa države do takoimenovanih »frilancarjev« ali samó-zaposlenih v kulturi, kot jih imenuje. Marija Jurić Pahor se na podlagi članka Martina Waldeja sprašuje, kako se naučimo sovražiti svoj jezik, etnično identiteto med izbiro in imperativom pa Sara Arko pojasnjuje s Torbeši iz Zahodne Makedonije. Saša Starec piše o novem konceptu muzeja za novo tisočletje, Marija Gradišnik nas seznanja z zgodovino trga Ribnica na Dolenjskem, Brane Bevc pa s kolektivnim spominom na kosovske in pokosovske junake v ustnem izročilu.

Tatjana Vokić in Andrej Šumer poročata z dveh mednarodnih konferenc, Marjeta Pisk pa z mednarodnega simpozija. Helena Rožman piše o odprtju Valvasorjevega kompleksa v Krškem, Ivan Kuhar o aktivnostih rokodelske akademije, Martina Piko-Rustia pa o sprejemu slovenskih ledinskih in hišnih imen z avstrijske Koroške v Unescov seznam nesovne dediščine v Avstriji.

Poleg šestih knjig, ki jih za rubriko Novi tiski na kratko predstavlja Iztok Ilich, objavljamo še ocene in poročila o knjigah, ki so jih napisali ali uredili Nataša Gregorič Bon, Marko Štuhec, Marija Makarovič, Thomas Hylland Erikson, Tita Porenta in Božidar Jezernik.

Poročilo o novembrski podelitvi Murkovih nagrad za leto 2008/09 smo objavili že v decembrski številki, tokrat pa objavljamo intervju Katalin Munda Hirnök z lansko Murkovo nagrajenko, porabsko Slovenko Marijo Kozar-Mukič, in razpis za podelitev Murkovih nagrad, priznanj in listin za leto 2009/10. Naj zapišem kot že večkrat doslej: spremljajte delo svojih kolegic in kolegov in najboljše predlagajte za nagrade.

Nadja Valentinčič Furlan se je razpisala o pravkar minulih 4. Dnevh etnografskega filma, pa že objavljamo novo vabilo za prijavo filmov na naslednje Dneve etnografskega filma, ki bodo v prvi polovici marca 2011; rok za prijavo na 5. Dneve, ki bodo ponovno mednarodni, je 1. december 2010. Naško Križnar vabi tudi na Poletno šolo vizualnega, ki bo tokrat namenjena že malce bolj izkušenim »filmarjem«, temu pa sta prilagojena tudi program in priprava nanj.

O razstavah poročajo iz dveh muzejev: iz Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti Jelka Pšajd, iz Muzeja novejše zgodovine v Celju pa Sebastjan Weber, Tanja Rožnberger Šega in Jožica Trateški.

Na Zboru članov Slovenskega etnološkega društva smo 18. marca 2010 v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani na predlog izvršnega odbora potrdili imenovanje dveh častnih članov SED – Anke Novak in Mirka Ramovša – in jima podelili plaketi. V Muzeju solinarstva v Sečovljah sta avtorica Polona Sketelj in Tita Porenta, strokovna vodja Delovne skupine za ljubitelje etnologije, 10. aprila 2010 predstavili *Priročnik za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem*, sredi maja pa sta »rajžo«, namenjeno spoznavanju gastronomije in stavbne dediščine na Vipavskem in Krasu, pripravila Janez Bogataj in Vito Hazler.

Za rubriko Odmevi smo prejeli kar štiri »odmeve«. Marko Terseglav piše o reminiscencah ob branju etnološke periodike, Bojan Knific o težavah folkloriziranja plesnih in drugih prvin izročila, Bojan Baskar odgovarja na članek Mojce Ravnik, Helena Rožman pa na članek Vita Hazlerja.

Za naslovnico smo tokrat izbrali utrinek iz mestnega življenja. Naša kolegica, etnologinja Barbara Čeferin, lastnica Galerije Fotografija na Mestnem trgu v Ljubljani, jo je meseca maja posnela prav za *Glasnik*.

Še naprej spremljajte delo svojih kolegic in kolegov in nas obveščajte o svojem!

Irena Destovnik,
glavna urednica

		Razglabljanja	Reflections
5	Tea Golob	Predstave doma v pripovedih slovenskih in irskih povratnih – transnacionalnih migrantov The Notion of Home in the Narratives of Slovene and Irish Return (Transnational) Migrants	
13	Kaja Širok	Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru: Poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu Life Stories in Border Areas: Chapters on Narration, Intersubjectivity, and Collective Memory	
19	Radharani Pernarčič	Zločin in kazen XXX: Saga o slovenskih »frilancarjih« ali samó-zaposlenih v kulturi Crime and Punishment XXX: An Attempt to Break the Lance of Slovene Freelance Artists	
29	Marija Jurić Pahor	Kako se naučimo sovražiti svoj jezik? K dekonstrukciji lužiške srbskosti pri Martinu Waldeju How Do We Learn to Hate Our Language? Martin Walde's Deconstruction of Lusatian Sorbianness	
34	Sara Arko	Etnična identiteta med izbiro in imperativom: Primer »Torbešev« v Zahodni Makedoniji Ethnic Identity between Choice and Imperative: The Case of the <i>Torbeši</i> of Western Macedonia	
42	Saša Starec	Post-muzeji na obzorju: Nov koncept muzeja za novo tisočletje Post-Museums in the Making: A New Concept of the Museum for the New Millennium	
48	Alenka Fikfak in Gašper Mrak	Istrska tradicionalna arhitektura kot turistična priložnost Traditional Istrian Architecture: A Tourist Opportunity	
57	Marija Gradišnik	Ribniške gase in mlake: Prispevek k zgodovini trga Ribnica na Dolenjskem The Lanes and Water Holes of Ribnica: On the History of Ribnica na Dolenjskem, a Market Town in Dolenjska	
64	Brane Bevc	Kolektivni spomin na kosovske in pokosovske junake v ustnem izročilu Collective Memory and the Heroes and Post-Heroes of Kosovo in Oral Tradition	
70	Katalin Munda Hirnök	Sem informatorka in raziskovalka v eni osebi: Intervju z Murkovo nagrajenko, etnologinjo Marijo Kozar-Mukič I Am Simultaneously an Informant and a Resercher: An Interview with Ethnologist Marija Kozar-Mukič, Recipient of the 2009 Murko Award	
		Poročila	Reports
74	Martina Piko-Rustia	Slovenska ledinska in hišna imena sprejeta v Unescov seznam nesnovne dediščine v Avstriji Slovene Place and House Names Accepted for the Unesco List of Intangible Cultural Heritage in Austria	
75	Marjeta Pisk	Mednarodni interdisciplinarni simpozij »Kam bi s to folkloro?« Ljubljana, 24.–29. 9. 2009 International Interdisciplinary Conference »What to Do with Folklore?«	
77	Andrej Šumer	Kakovost in inovativnost v turizmu in gostinstvu: Druga mednarodna znanstveno-strokovna konferenca. Bled, 11. 2.–12. 2. 2010 Quality and Innovation in Tourism and Catering; The Second International Scientific Conference	
78	Helena Rožman	»Dobro je, če je kultura na varnem«: Ob odprtju Valvasorjevega kompleksa v Krškem »It's Good to See Culture in a Safe Place« The Opening of the Valvasor Complex in Krško	
79	Tatjana Vokić	Revitalizacija malih zgodovinskih mest in njihove okolice v Primorsko-Goranski županiji: Pilotni projekt Moščenice – živo mesto muzej; 2. mednarodna konferenca. Moščenice, Hrvaška, 23.–24. 10. 2009 Revitalisation of Historical Small Towns and their Hinterland; 2 nd International Conference	
81	Ivan Kuhar	Center DUO v aktivnostih Rokodelske akademije Centre DUO in Handicraft Academy Activities	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
82	Mirjam Milharčič Hladnik	Marija Makarovič in avtorji in avtorice življenjskih pripovedi: Resnice posameznikov: Po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega Individual Truths: Life Stories of the Indigenous Population of Kočevsko and of Slovenes from Kočevsko	
83	Eva Batista	Božidar Jezernik (ur./Ed.): Kulturna dediščina in identiteta Cultural Heritage and Identity	

85	Kristina Toplak	Nataša Gregorič Bon: Prostor neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, južna Albanija Spaces of Discordance: Ethnography of Space and Place in the Village of Dhërmi/Drimades, Southern Albania	
87	Estera Cerar	Tita Porenta: Radovljiški barvarji v 18. stoletju 18 th century Dyers in Radovljica	
88	Liza Debevec	Thomas Hylland Eriksen: Majhni kraji, velike teme Small Places, Large Issues	
89	Tita Porenta	Marko Štuhec: Besede, ravnanja in stvari: Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja Words, Actions, and Things: The Nobility of Kranjska in the First Half of the 18 th Century	
90	Iztok Ilich	Novi tiski na kratko Briefly on New Releases	
		Razstave	Exhibitions
92	Jelka Pšajd	HA, duša je bila umetniška: Razstava Pokrajinskega muzeja Murska Sobota HA and His Artistic Soul: An Exhibit at the Murska Sobota Regional Museum	
94	Tanja Roženberger Šega	Celje – vedute in portreti: Fotografska razstava na prostem Celje – Cityscapes and Portraits: An Open-Air Photographic Exhibit	
95	Sebastjan Weber	Med naturo in kulturo: Suhocvetne podobe v Muzeju novejšje zgodovine Celje Between Nature and Culture: Dried Flower Images at the Museum of Recent History Celje	
96	Jožica Trateški	Slovenska kulturna dediščina navdušila japonske otroke! Japanese Children Enraptured by Slovene Cultural Heritage!	
		Etnografski film	Ethnographic Film
97	Nadja Valentinčič Furlan	4. Dnevi etnografskega filma – DEF 2010 4 th Days of Ethnographic Film – DEF 2010	
98	Naško Križnar	Nov koncept Poletne šole vizualnega v Novi Gorici A New Concept of the Summer School of the Visual in Nova Gorica	
98		Vabilo k prijavi filmov na Dneve etnografskega filma Call for Film Registration for the »Days of Ethnographic Film«	
		Konservatorske strani	Conservation Pages
99	Mojca Tercelj Otorepec	Obnova Petrovčeve hiše v Cerkljah na Gorenjskem Restoration of the Petrovčeva Hiša in Cerklje, Gorenjska	
		Etnologija je povsod	Ethnology is Everywhere
102	Tita Porenta	Predstavitev Priročnika za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem Presentation of the Manual for the Protection of Movable Cultural Heritage in Open-Air Museums at the Salt-Pan Museum in Sečovlje	
104	Marko Smole in Anže Habjan	Srečanje delovne skupine SED za ljubitelje etnologije v Kropi na Gorenjskem A Meeting of the Slovene Ethnological Society Friends of Ethnology Work Group in Kropa, Gorenjska	
		Društvene strani	Society pages
105		Podelitev plaket častnima članoma društva Two Deserving Members of the Slovene Ethnological Society Awarded	
107	Mojca Tercelj Otorepec	Po poteh gastronomije in stavbne dediščine na Vipavskem in Krasu Following the Trail of Gastronomy and Architectural Heritage through Vipavsko and the Karst	

		Odmevi	Echoes
109	Marko Terseglav	Zorica ali esej o uvodu v etnologijo Zorica: An Essay on a Preface to Ethnology	
113	Bojan Knific	Dva izraza in precej več težav folkloriziranja plesnih in drugih prvin izročila Two Terms, and Even More Problems with the Folklorization of Dance and Other Traditional Elements	
117	Bojan Baskar	Dr. Mojca Ravnik vpije: »Mentorji narekujejo! Škandal! Primate lopove!« Dr. Mojca Ravnik Is Shouting, »Mentors Are Dictating! What a Scandal! Seize the Scoundrels!«	
118	Helena Rožman	Re: »Ne sprašujte, kaj vaša dežela lahko stori za vas, vprašajte, kaj vi lahko storite zanjo« »Ask Not What Your Country Can Do for You, Ask What You Can Do for Your County«	
		Razpisi, vabila, obvestila	Tenders, Invitations, Notices
119		Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2009/10 Tender for the Bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2009/10	
120		11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo 11 th Parallels between Slovene and Croatian Ethnology	
121		Onkraj esencializmov: Izzivi antropologije v 21. stoletju; Mednarodna konferenca ob 70-letnici ustanovitve Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana, 25.–28. 11. 2010 Beyond Essentialisms: Challenges of Anthropology in the 21 st Century; International Conference on the Occasion of the 70 th Anniversary of the Department of Ethnology and Cultural Anthropology	
122		Navodila za avtorje Instructions for Authors	

PREDSTAVE DOMA V PRIPOVEDIH SLOVENSКИH IN IRSKИH POVRATNIH – TRANSNACIONALNIH MIGRANTOV

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Temeljne ideje pričujoče razprave izhajajo iz predpostavke, da koncept doma z vidika globalnih komunikacij, potrošništva in popularne kulture odseva nove poglede na odnos med posamezniki in dojemanjem prostora. Avtorica sooči pripovedi o domu slovenskih in irskih povratnih (oziroma transnacionalnih) migrantov, ki odkrivajo celovit preplet posameznikovih predstav o sebi in drugih. Rdečo nit gradi predpostavka, da kljub vplivom globalizacijskih procesov in transnacionalnih tokov ideje o kulturno in etnično različnih prostorih ostajajo trdne. Dom, ki je lahko prebivališče, domovina ali konstelacija odnosov, pa igra pomembno vlogo v posameznikovih identifikacijah.

Ključne besede: koncept doma, slovenski in irski povratni migranti, transnacionalna migracija, diasporične skupnosti

Abstract: The text is based on the premise that from the aspect of visual communication, consumerism, and popular culture the concept of home reflects new views of the relation between the individual and the perception of space. Narratives focusing on home, recounted by Slovene and Irish return (or transnational) migrants, reveal an intricate wealth of notions of the self and of others. The central proposition suggests that in spite of globalization processes and transnational currents ideas about culturally and ethnically different spaces remain unshaken. The home, which can be a dwelling place, one's homeland, or a web of relations, is an important part of one's identification.

Key Words: the concept of home, Slovene and Irish return migrants, transnational migration, diasporic communities

Uvod

Pojmi, kot so transnacionalizem, kreolizacija in hibridizacija, so v zadnjih desetletjih zasedli pomembno mesto v antropoloških raziskavah in razpravah. Povečano zanimanje za globalne in transnacionalne tokove, ki je zajelo tako posameznike in njihove skupnosti kot tudi širše institucionalizirane strukture, se odraža predvsem v premisleku o temeljnih antropoloških konceptih kulture, etničnosti in identitete (Basch idr. 1994; Glick Schiller in Basch 1995; Kearney 1995; Hannerz 1996; Appadurai 1996; Portes 1997; Vertovec 1999, 2007a). Splošne predpostavke, da se 'prostor' (*space*), lokacija, kultura, družba in kolektivna identiteta povezujejo v skupnem omejenem prostoru in da se kulturne razlike nanašajo na obstoj prepoznavnih meja, prelomov, ločnic in diskontinuitet, so postale neustrezne (Gupta in Ferguson 2007). Pojav prepletanja jezikov in spajanja kultur, ki ni sicer nič novega, vendar pa nedvomno poteka v hitrejšem ritmu, poraja nove ideje o ljudeh in njihovih identifikacijah. Lahko bi rekli, da je socialna, ekonomska in kulturna povezanost sveta postala neizpodbiten del vsakdanje realnosti. Neustavljiv tok ljudi, blaga in idej ter nenehno prehajanje meja različnih socialnih in kulturnih procesov pa je postavilo na kocko nekdanjo tako implicitno povezano med človekom in prostorom.

Globalni procesi kot posledica tehnološkega razvoja in razmaha množičnih medijev so nedvomno spremenili določen pogled na ljudi in njihov način življenja. Kot predpostavlja Appadurai, se je v zadnjih desetletjih kot posledica sprememb v prejšnjem stoletju v svetu zgodil določen preobrat. Elektronski mediji ter množične migracije so v svetu ne le nova moč, temveč omogočajo umišljanje, ki je postalo kolektivno, družbeno dejstvo (1996: 4). Umišljanje poudarja posameznikovo tvornost in zahteva prevetritev postavljenih teorij o odnosu med posameznikom in družbo. V tej luči je treba redefinirati klasične antropološke vidike preučevanja, povezane predvsem z odnosom med posameznikom, prostorom in identiteto. Odnos, ki ga oblikujejo, je specifičen in v veliki meri odvisen od krepitve svetovnih družbenih odnosov, ki

povezujejo oddaljene kotičke sveta (Kearney 1995: 584). Smoter se torej skriva v ugotovitvi, da so vse asociacije prostora, ljudi in kulture družbeni in zgodovinski proizvodi, ki jih je treba razložiti in ne sprejemati kot vnaprej dana dejstva. Osredotočiti se na povezavo med prostorom in posamezniki torej pomeni spremljati proces, ki zahteva od vsakega človeka neprestano ustvarjanje prostora (glej Gupta in Ferguson 1997: 3).

V pričujočem besedilu skušam odnos med posamezniki in prostorom razumeti s konceptom doma. Razmišljanje sledi raziskavi, ki je nastala med letoma 2007 in 2009, v kateri sem se osredotočila na slovenske in irske povratne migrante ter njihove potomce. Rdečo nit gradi predpostavka, da kljub vplivom globalizacijskih procesov, množičnih medijev in transnacionalnih povezav želja po pripadnosti določenemu prostoru igra ključno vlogo v življenju posameznikov. Dom, ki je lahko prebivališče, domovina ali konstelacija odnosov, pomembno vpliva na oblikovanje posameznikovih identitet, pri tem pa dom kot domovina v svoji predstavi podobi ostaja ključni element njihovih občutij pripadnosti in temeljnih identifikacij. Dejanski prostori in lokalnosti v luči globalizacijskih procesov in transnacionalnih tokov postajajo sicer čedalje bolj zamegljeni in neprepoznavi, vendar pa so ideje kulturno in etnično različnih prostorov postale še trdnejše.

Osredotočiti se na način, kako je prostor zamišljen, in odkrivati poteke, s katerimi se konceptualni procesi ustvarjanja prostora srečajo s transnacionalnimi ekonomskimi in političnimi tokovi, so poglobilne smernice opravljenega etnografskega dela. Prvenstveni izziv etnografskega terenskega dela se je nanašal na vprašanje, kako ustrezno razložiti številne medpovezave, ki vejejo okrog sveta, in stojijo nasproti tradicionalnemu dojemanju kultur. Odgovor ponuja večlokalna, translokalna etnografija (Robben 2007: 332), ki poudarja ideje, da se mora etnografija umakniti od konvencionalnega enolokalnega raziskovanja. V nasprotju s poudarjanjem dihotomij, kot so lokalno in globalno (glej Marcus 1995: 95), je etnografsko delo v pričujoči raziskavi skušalo zajeti povezave med posamezniki znotraj transnacional-

* Tea Golob; magistrica kulturne antropologije. 1000 Ljubljana, Trubarjeva 23, E-naslov: tea.golob@gmail.com

nih socialnih svetov. Slednji prekrivajo in povezujejo različne lokacije, razpršene po številnih območjih sveta.

Predstave doma s transnacionalnega vidika

V zadnjem desetletju je bil transnacionalizem sprejet kot razširitev migracijskih procesov, ki potekajo preko nacionalnih meja, in sicer kot refleksija na pospešeno in olajšano gibanje, obsežnejši dostop do informacij, transporta in komunikacij. V ospredje je stopila predpostavka, da migracij ne moremo več obravnavati kot enostavnih družbenih pojavov selitev, temveč kot večplastne in prepletene procese. Ko se migranti selijo med državami, ohranjajo stike z ljudmi v kraju emigracije, nove povezave v imigracijski družbi pa oblikujejo tudi v odvisnosti od lastnih migracijskih vzrokov in izkušenj ter migracijske in integracijske politike, globalnih tokov in transnacionalnih povezav (Repič 2006: 40). Transnacionalna perspektiva je umaknila raziskovalni fokus od razlogov, ki pripeljejo do migracije, in postavila v ospredje posameznika, ki zaradi globalnih procesov konstruira specifične, večdimenzionalne identitete in jih oblikuje znotraj številnih transnacionalnih aktivnosti (Al-Ali in Koser 2002: 2–3). Ideje transnacionalnosti poudarjajo sposobnost ter moč migrantov v ustvarjanju njihovih življenj preko meja. Z gradnjo ekonomskih, socialnih, političnih in kulturnih vezi si migranti odpirajo poti, ki jim omogočajo vzdrževanje članstva v obeh državah, tako v državi emigracije kot imigracije (Basch idr. 1994; Salih 2002). Koncept transnacionalnosti je bil kljub uporabnosti deležen veliko kritik oziroma je prav ta uporabnost napeljevala na preveliko zmedo v raziskavah transnacionalnih procesov (Mintz 1998; Friedman 2002; Wimmer in Glick Schiller 2002). Razprave o uporabnosti ter verodostojnosti pojma transnacionalnost so danes še vedno vroče. Ne glede na številne kritike in dvome o aktualnosti samega koncepta v antropoloških raziskavah, se zdijo ideje transnacionalnosti v pričujoči raziskavi primerne, saj so življenja obravnavanih migrantov dnevno zaznamovana z aktivnostmi, ki vsakodnevno prehajajo meje ter povzročajo nastanek prostorov, ki izhajajo iz konstantnih povezav med domovino in državo imigracije. Pri tem izhajam tudi iz predpostavke nedavne diskusije na omenjeno temo (Vertovec 2007b), ki na kratko povzeto poudarja, da transnacionalizem nikakor ni noviteta, je pa vsekakor nekaj novega v smislu metod, konceptov, etnografskega opazovanja in analize, ki mu sledi.

Perspektive transnacionalnih migracij in teritorialne razpršenosti osvetljujejo nove poglede na migrante in njihov občutek pripadnosti prostoru ter zahtevajo premislek o pojmihi, kot so domovina in diasporične skupnosti. Koncept transnacionalnosti omogoča tudi lažje razumevanje medgeneracijskih povezav med migranti in zajema širše razumevanje kompleksnosti migracij ne le povratnih emigrantov, temveč tudi njihovih potomcev, ki sledijo svojim koreninam (Repič 2006). Migrantsi, ki vzpostavljajo intenzivnejše čezmejne stike in meje pogosto tudi fizično prehajajo, postanejo del transnacionalnih socialnih svetov. Pri tem pa je treba upoštevati, da aktivnosti, ki potekajo preko nacionalnih meja, ne izključujejo in zmanjšujejo pomena nacionalnih identitet, saj večina migrantov ohranja identifikacijo s svojo nacionalno državo, kar je izrazito predvsem za diasporične skupnosti; brez nacionalnosti ne more biti transnacionalnosti (Willis idr. 2004). Transnacionalne in nadsnacionalne institucije sicer spodbujajo moč nacionalnih držav, vendar organi slednjih še vedno igrajo ključno vlogo.

Sočasno z razvojem idej o transnacionalnosti, detersitorializaciji in fluidnosti je tudi pojem dom dobil nove konceptualne okvire. Dom, ki je v tradicionalni antropološki misli lahko pomenil tako družinsko okolje kot tudi določeno deželo oziroma domovino, je nakazoval na eksplicitno povezanost doma in teritorija, in predpostavljalo, da je nacionalna država primarno izhodišče življenja ljudi (Rapport in Dawson 1998; Ahmed 1999; Armbruster 2002; Lukas in Purkayastha 2007). Nove perspektive, ki so nastale kot posledica rasti globalnih komunikacij, potrošništva in popularne kulture, so dom vključile v procese transnacionalnosti. Koncept doma tako zajema spremenjen odnos med posameznikom in dojemanjem prostora in vključuje sodobne antropološke poglede, ki poudarjajo posameznikovo aktivnost in sposobnost imaginacije oziroma umišljanja (Appadurai 1996; Rapport 2003). Dom ne definira več le fizičnega zatočišča na določeni lokaciji, temveč je celovit splet posameznikovih konstrukcij in predstav o sebi in drugih. Ni le statična entiteta, temveč proizvod umišljanja, ki lahko postavlja dom na več lokacij hkrati ter povezuje posameznikove občutke pripadnosti tudi z njegovo konstrukcijo predstavne skupnosti (Anderson 1998). Pri tem je treba upoštevati, da tako dom kot tudi domovina pogosto sežeta bolj na področje simbolne geografije kot na dejanska ozemlja (Rapport in Overring 2004; Ahmed idr. 2003; Repič 2008).

Koncept doma kot analitično orodje pri raziskovanju migrantov

V dveh državah, v Sloveniji in na Irskem, sem skušala zbrati ključne zgodbe, ki bi osvetlile vpetost migrantov v transnacionalne socialne svetove. Osrednjo pozornost sem namenila pripovedim migrantov o družini in domu in jih skušala povezati z njihovim dojemanjem domovine ter tako osvetliti njihove identifikacije. Osrednji cilj opravljene etnografije je bil pridobiti pripovedi, ki bi razjasnile položaj migrantov v procesih ustvarjanja in umišljanja prostora ter oblikovanja povezave med domom in domovino.

Na začetku svojega dela sem poskušala najti informacije o migrantih v društvih, ki se ukvarjajo s t. i. povratniki. Tako me je na primer društvo Slovenci v svetu napolnilo k določenim posameznikom in mi dalo nekaj ključnih informacij o slovenskih skupnostih v tujini. Krog svojih sogovornikov sem poskušala razširiti tudi z metodo snežne kepe. Tako sem uspela opraviti veliko pogovorov, vendar so bili ti večinoma omejeni le na specifičen krog ljudi, kar je pogosta zagata omenjene metode. Večina povratnih oziroma transnacionalnih migrantov v Sloveniji je prišla iz Argentine in je bil zato tudi krog mojih sogovornikov omejen na omenjeno skupino. S pomočjo sorodnikov in z brskanjem po spletnih straneh sem se povezala z nekaterimi slovenskimi skupnostmi v Nemčiji, ki so mi posredovale nekaj podatkov o samih skupnostih ter tudi o nekaterih posameznikih, ki so se vrnili v Slovenijo. Poleg tega imajo slovenske skupnosti v Nemčiji redne stike s skupnostmi v Franciji, Belgiji in Luksemburgu, kar mi je omogočilo, da sem pridobila nekaj informacij tudi o tam živčih Slovencih. Pomemben vir informacij je bil tudi duhovnik, ki je več let potoval po župnijah slovenskih skupnosti v Evropi. Zbrani pogovori so na koncu zajeli tri generacije transnacionalnih migrantov iz Argentine, Nemčije in Francije.

Na tej točki moram opozoriti na nekaj ključnih razlik v povratni oziroma transnacionalni migraciji. Te se nanašajo predvsem na stanje, ki je zaznamovalo emigracijo s slovenskega teritorija.

Poleg ekonomskih dejavnikov so emigracijo v prejšnjem stoletju zaznamovale tudi politične okoliščine. Politična komponenta igra pomembno vlogo predvsem pri slovenskih migrantih iz Argentine. Večina posameznikov, ki je pred kratkim prišla v Slovenijo, je v Argentino migrirala zaradi nasprotovanja komunističnemu režimu po drugi svetovni vojni oziroma zaradi medvojnega sodelovanja z okupatorjem. Število povratnih migrantov je zato precej nizko, več je njihovih potomcev, ki so pravzaprav imigrirali v Slovenijo. Čeprav se ekonomski dejavniki pogosto prepletajo s političnimi (večina Slovencev iz Argentine je prišla v Slovenijo po ekonomski krizi v Argentini leta 2001), so imeli slednji ključno vlogo pri oblikovanju slovenskih skupnosti ter tudi pri odločitvi za prihod v Slovenijo. Politični kontekst je bil sicer pomemben tudi pri oblikovanju slovenskih skupnosti v Evropi, vendar so ekonomski dejavniki, še zlasti v Nemčiji, veliko bolj izraziti, saj so Slovenci tam iskali delo vse do konca sedemdesetih let dvajsetega stoletja. Ob analiziranju zgodb migrantov sem bila tako pozorna na državo, iz katere so prišli, na starostno oziroma generacijsko skupino, ki ji pripadajo, ter na razloge, ki so zaznamovali (povratno) migracijo.

Drugi del terenskega dela sem med septembrom in novembrom 2008 opravila na Irskem. Raziskavo sem začela podobno kot v Sloveniji. Sogovornike sem pridobivala po principu snežne kepe, ki me je ponovno vodil do enake zagate. Na začetku sem bila omejena na zelo ozek krog ljudi, ta pa je vključeval eno generacijo migrantov, ki so prišli iz Londona. Svoj krog sogovornikov sem poskušala razširiti na različne načine. Na Irskem se številne organizacije ukvarjajo s povratno migracijo na institucionalni ravni, kar mi je omogočilo spoznati tudi druge migrante. Poleg tega mi je zelo pomagala knjiga, ki je nastala na podlagi delovanja organizacije Safe-Home Programme (Browner 2008). Omenjeno delo vključuje življenjske zgodbe povratnih migrantov iz Amerike, Avstralije, Afrike in Velike Britanije. Svoje sogovornike (kot tudi migrante iz omenjene zbirke) sem razdelila v enake kategorije kot slovenske migrante. Pri pogovorih sem uporabljala delno strukturiran vprašalnik, odločitev zanj pa je temeljila na dejstvu, da sogovornikov verjetno ne bom imela več možnosti videti in se z njimi pogovarjati, čeprav je bila večina pogovorov zelo sproščenih. Ker sem zbirala življenjske zgodbe oziroma dogodke, so pogosto vaje v roke vzeli kar migranti sami in poudarjali pomembne oporne točke.

Na predstave doma sem se osredotočala s pomočjo dveh idejnih okvirov, ki kot analitični orodji na eni strani zajemata »ustvarjanje doma«, po drugi strani pa »prihod domov«. ¹ Prvi se nanaša predvsem na zunanji videz doma ter na socialne in kulturne prakse znotraj njega, medtem ko drugi označuje predvsem predstavne konstrukcije prostora, ki ga migranti zaznavajo kot domovino. S tem namenom sem se posvetila raziskovanju načina življenja migrantov v diasporičnih skupnostih ter po njihovem prihodu v Slovenijo ali Irsko. Najprej sem poskušala predstaviti različne načine, s katerimi so migranti ustvarjali fizični prostor, kjer so se počutili doma, ter bila poleg tega pozorna na njihove prakse ter pripovedi, ki so odsevali predstave o domu. V obeh primerih, torej v slovenskem in irskem, sem številne informacije o obravnavani temi pridobila s prav posebnega zornega kota, ki

je odražal predvsem njihove intimne občutke pripadnosti, izzvanje prav s pogovorom o domu.

Pri prvem analitičnem pristopu je treba upoštevati, da so čustvene komponente doma in elementi spomina povezani s konkretnimi materialnostmi prostorov, predmetov in ritualov, medtem ko je ustvarjanje doma in delovanje znotraj njega neločljivo povezano s samo predstavo o domu (glej Ahmed idr. 2003: 9). Na podlagi slednjih perspektiv ilustriram načine, s katerimi se kaže predstava doma, ki jo obravnavani migranti konstruirajo in ohranjajo na podlagi odnosa do etnične pripadnosti, domovine in aktivnosti, namenjenih ohranjanju kulturne identitete, dediščine in narodne zavesti. Ugotavljam tudi, da je iskanje načinov, s katerimi se materializirajo predstave o domovini, ključna komponenta za razumevanje identifikacij migrantov.

Drugi analitični pristop omogoča vpogled v razloge in vzvode, ki vodijo emigrante in njihove potomce na prostor, od koder izvirajo, in s tem razkriva njihove predstave, s katerimi umišljajo domovino. S tem ko sledim njihovim potem in raziskujem vzroke za migracijo, ugotavljam, da je njihov prihod v Slovenijo ali na Irsko sicer pot nazaj domov, vendar sam pojem ostaja precej problematičen. Migracijski proces zajema tako ločitev od doma kot lokacijo izvora, prostora domovanja ter vsakodnevne senzorične izkušnje. Od vsake migrantove poti je odvisno razumevanje doma, ki odseva življenje v socialnih svetovih, ti pa se raztezajo med več držav in vodijo v nastanek večplastnih občutkov pripadnosti in domačnosti.

S pomočjo obeh konceptov doma, torej ustvarjanja doma in prihoda domov, skušam prikazati tudi vpliv simbolnega kapitala, ki kroži znotraj diasporičnih skupnosti in transnacionalnih povezav ter hkrati poudarja vlogo posameznika v migracijskih procesih. Pri tem izhajam iz ideje transnacionalnega habitusa (Kelly in Lussis 2006), za katero menim, da osvetljuje odnos med domovino in diasporičnimi skupnosti ter razjasnjuje vpliv omenjene povezave na posameznike in njihove identitete.

Pripovedi migrantov ter predstave doma v diasporičnih skupnostih

Življenje v diasporičnih skupnostih je igralo pomembno vlogo v percepciji in odnosu do doma, saj so skupnosti socialni prostori, kjer posamezniki definirajo in ustvarjajo tiste svoje kolektivne identitete, ki poudarjajo njihove korenine. Slovenske skupnosti v Argentini in Evropi so z namenom, da bi med svojimi člani ohranile slovensko identiteto, vložile veliko napora v ohranitev ter prenos določenih idej, podob in socialnih spominov, povezanih z domovino. Z različnimi praksami, s katerimi so umišljali Slovenijo (oziroma slovenskost), so pravzaprav tkali predstave doma kot domovine, kar se je izkazalo kot pomembna karakteristika migrantskih skupnosti. Kot predpostavlja Sara Ahmed, preteklost obstaja v zgodovini izgubljenih domov, medtem ko je ta preteklost razdvojena med določenim in splošnim ter med lokalnim in transnacionalnim (Ahmed 1999: 343). V tem procesu je 'prostor' (*space*), ki je še najbolj domač in družinski, bolj kot z bivališčem povezan s predstavo, kakšen naj ta prostor bo. Zato se tudi domovi ustvarjajo s pripovedmi: dom je »od koder jaz prihajam oziroma od koder so moji ljudje« (Ahmed 1999: 346). Predstava doma kot dežele se je razvijala in ohranjala v različnih okoljih in prostorih, kjer so ohranjali etnično oziroma narodno identiteto, ter se odražala v fizičnih objektih ter socialnih in kulturnih praksah. Slovenski migranti so ohranjali slovensko identiteto,

¹ Termina sta prevod angleških izrazov za *home-making* in *home-coming*, ki sta kot analitični orodji predstavljena v izvornem delu naloge, napisane v angleškem jeziku.

kulturno dediščino in spomine na domovino ter skušali to prenesti na svoje potomce. Ohranjali so določene kolektivne spomine v slovenskih šolah, na prireditvah in ob drugih aktivnostih. Organizirali so številne kulturne dogodke, izdajali knjige ter časopise v slovenskem jeziku ter nenazadnje med seboj govorili slovensko. Pomembna je tudi povezava med domom kot fizičnim in simbolnim prostorom, ki se manifestira v produkciji prostora, umišljenega kot dom. Treba je razumeti, da produkcija in raba doma vzbujata vzajemni vpliv domačega okolja na akterje, katerih dnevne aktivnosti so hkrati omogočene ter omejene s fizičnim karakterjem prostora in z njegovo vsebino. Kot menita Birdwell-Pheasant in Lawrence-Zuñiga, je dom zakodiran s tistimi kompleksnimi simbolnimi pomeni, ki izražajo identiteto, status in življenje in skupaj močno vplivajo na posameznike (1999: 9). V pripovedovanjih mojih sogovornikov se je skrivalo veliko dokazov, kako so zunanji videz ter socialne prakse znotraj njihovih domov (domovanj) v diasporičnih skupnostih vplivali na povezavo doma in domovine ter na njihove identitete:

Vedno sem imel občutek, da je naš dom drugačen. Lahko si videl razliko med slovenskimi in argentinskimi domovi. Oni so vedno uporabljali veliko kamna pri gradnji hiš, Slovenci pa ne. Mi smo večino naredili iz lesa. Recimo naši prostori so imeli leseni opaz, argentinski so bili pa prazni, goli.

Naš dom v Argentini je bil prav tak, kot so domovi tukaj v Sloveniji. Zunanji videz slovenskih domov je spominjal na tradicionalno slovensko restavracijo.

Moj oče je okrasil balkon na slovenski način. Izrezljal je majhne rdeče srčke. To sem opazil šele, ko sem prišel v Slovenijo. Kljub temu se mi je naš dom zdel drugačen, res originalen.

Ponavadi so stene domov krasili s koledarji s slovensko pokrajino ter slikami slovenskih cerkva, vasi ter motivov iz vsakdanjega življenja. Kot meni Walsh, imajo slike pokrajin v domovih izseljencev še zlasti pomembno vlogo, saj utrjujejo pripadnost določenemu geografskemu prostoru. Te slike so prenašale predstave doma kot naroda ter romantizirano poudarjale povezavo z domovino (glej Walsh 2006: 6).

Pomemben element v »ustvarjanju« doma je tudi prenos slovenske identitete na otroke. Dom (kot domače okolje) igra pomembno vlogo v tem procesu, saj rabi kot temelj slovenskosti. Je prostor, v katerem posamezniki med primarno socializacijo dobijo pomembne informacije, ki usmerjajo njihovo identifikacijo. V pogovoru z mojimi sogovorniki se je še zlasti izražala vloga kulturnih in socialnih praks v omenjenem procesu. Sogovorniki iz druge ali tretje generacije slovenskih migrantov v Evropi in Argentini so na promer poudarili:

Naš dom v Argentini je bil povsem slovenski. Vsi smo seveda govorili slovensko znotraj zidov in ob vsakem prazniku smo imeli potico in kolone na mizi.

Doma smo imeli pravilo, nenapisano seveda, da se lahko govori le slovensko. Zunaj smo pa lahko govorili francosko.

Spominjam se, da smo vsako nedeljo jedli kosilo, ki je bilo tipično slovensko in poslušali slovensko glasbo ... Imeli smo tudi veliko slovenskih knjig in spominjam se, da mi je mama pogosto brala slovenske pravljice in pripovedke, ko sem bil še majhen.

Slovenski migranti v diasporičnih skupnostih so redno poslušali slovensko glasbo in imeli doma veliko gramofonskih plošč s tovrstno glasbo. Poleg tega so preko satelita oziroma internetne povezave gledali tudi slovenske televizijske programe.

V irskih diasporičnih skupnostih je Irska prav tako referenčna točka, s pomočjo katere so migranti oblikovali svoje identitete. Večini migrantov je občutek doma, ki se je manifestiral v konkretni obliki družine in prijateljev, odseval jasno značilnost njihovega življenja v novem okolju. Z različnimi praksami ter tudi predmeti so ustvarjali dom v smislu ohranjanja spomina na domovino in tako zmanjševali razdaljo med njimi in Irsko. Sogovornica, ki je otroštvo in zgodnjo mladost preživela v Bostonu, je dejala:

Še posebej v prvih nekaj letih smo pogosto dobili hrano iz Irske, slaščice in bonbone. Vedno smo zjutraj jedli irski zajtrk. In to ne zato, ker bi bil dober, ampak ker je bil irski. Zelo značilno je bilo, da ko se je nekdo vrnil s počitnic, je odprl potovalko, v kateri je bilo veliko naše hrane. Zelo pomembna je bila tudi glasba. Imeli smo veliko CD-jev, verjetno veliko več, kot bi jih imela doma, z irsko glasbo. Lahko si videl tudi zemljevid Irske na steni ter izobešeno zastavo na dan sv. Patricka. Ljudje so poskušali biti bolj irski tam kot tukaj.

Vpliv simbolnega kapitala na predstave doma v diasporičnih ter transnacionalnih skupnostih

Prenos simbolnega kapitala v migrantskih skupnostih je omogočal in ohranjal identifikacijo posameznikov kot Slovencev ali Ircev in tako preprečeval asimilacijo v imigrantsko družbo. Pri tem so pomembno vlogo odigrale transnacionalne aktivnosti, ki so podpirale identifikacijo z obema državama. V transnacionalnih socialnih svetovih neprestano krožijo različne oblike kapitala (ekonomski, človeški, socialni in kulturni kapital), ki so večinoma neločljivo povezani viri, in se prenašajo s socialnimi in simbolnimi vezmi (glej Faist 2000: 191). Obstanek transnacionalnih socialnih svetov pravzaprav temelji po eni strani na različnem kapitalu, ki kroži med posameznimi osebami, ter po drugi strani na regulaciji nacionalnih držav ter njenih institucij (prav tam). Na podlagi pogovorov s slovenskimi in z irskimi migranti sem skušala prikazati različne poti, po katerih se socialni in kulturni kapital nalaga, izmenjuje in preobrača v transnacionalni habitus. Menim, da je o pomenu večplastnih povezav med migranti, ki vključujejo socialne, kulturne in ekonomske vezi, mogoče razmisliti s pomočjo ideje habitusa (Bourdieu 1990), in sicer v smislu hevrističnega teoretskega ogrodja, ki zajema različne dimenzije življenja transmigrantov (Kelly in Lusiš 2006). Pri tem naj poudarim, da je Bourdieuev poudarek na socialnih praksah le temelj za nadaljnje teoretiziranje o posameznikih in njihovih dejanjih ter predstavlja odmik od strukturalističnega pogleda. Allard na primer predpostavlja, da Bourdieuev koncept habitusa, socialnega kapitala in polj nudi interpretativno orodje za prepoznavanje pojava, ko so lahko posamezniki, locirani v socialne prakse (vključujoč razredno, spolno in rasno pripadnost), sposobni zbrati različne vire, ki se jih da v različnih kontekstih uporabiti v različne namene (Allard 2005: 66). Kapital je torej družbeno ustvarjen in pogojen, vendar posameznikove socialne prakse, ki vedno vključujejo izmenjavo in rabo kapitala, niso determinirane z objektivno strukturo, temveč s pravili 'igre' (*game*), s katerimi

se posamezniki strinjajo. Čeprav so pravila igre zunaj posameznikove kontrole, se kljub temu reproducirajo s socialnimi praksami posameznikov. Ti posamezniki torej razvijejo dispozicije kot odgovor na objektivne razmere (Hillier in Rooksby 2005).

S tem ko sem poskušala raziskati interaktivne dimenzije socialnih iger ter njihov vpliv na identitete migrantov, sem se najprej osredotočila na mrežo in vezi določene skupine migrantov. Prva stvar, ki se zdi pomembna, je pretok idej, podob in informacij, ki v določeni migrantski skupnosti krožijo s socialnimi mrežami. Pozornost pa je treba usmeriti tudi na razširitev omenjenih mrež čez meje skupnosti in nacionalnih držav ter se osredotočiti na njihovo transnacionalno obliko.

Migranti so v diasporičnih skupnostih vzpostavili družinske in socialne odnose, ki so rekonstruirani in se nadaljujejo v obliki, značilni za prostor, od koder so prišli. Ne glede na to, ali so migranti definirani kot slovenski ali irski, so v procesu migracije vsi uporabili že obstoječe mreže, s pomočjo katerih so organizirali življenje v novem prostoru. Če se osredotočim na irski primer, je lepo razvidno, da so migranti pogosto doprinesli h kontinuiteti že obstoječe irske skupnosti, saj so si v prvih nekaj tednih ali mesecih prebivališče poiskali pri sorodnikih. Kot je na primer dejal sogovornik iz Londona:

Ko sem prispel v London, sem živel nekaj časa z mojo sestro in njenim fantom. Pozneje sem se seveda preselil na svoje, vendar je zelo kmalu prišla živeti k meni druga sestra, ki je prišla iz Monahana. Tako je veliko lažje začeti novo življenje.

Pomembna karakteristika irskih skupnosti je njihova neformalna socialna mreža. Na različnih prostorih, kjer se migranti srečujejo, kot so na primer cerkve, bari ali klubi, socialno mrežo vzdržujejo duhovniki, delavci, gospodinjice, prostovoljci, ipd. Te socialne mreže se obdržijo tudi po vrnitvi oziroma odhodu na Irsko.

Slovenski migranti so podobno organizirali svoje življenje. Nove povezave so vzpostavili s pomočjo sorodnikov in prijateljev, kar je tudi temelj slovenskih skupnosti. Ustanovili so slovenska društva, ki so po prihodu ljudi pri povezovanju igrala ključno vlogo. To se dobro vidi predvsem pri argentinskih Slovencih, ki so za boljše medsebojno komunikacijo zbrali celo podatke o večini argentinskih Slovencev in izdali slovenski imenik (Repič 2006: 144–152). Pomembnost socialnih mrež se kaže tudi pri v Evropi živečih slovenskih migrantih. Kako zelo pomembne so, se izrazi še močneje, ko jih ni oziroma so zelo šibke. Sogovornica, ki je s svojim možem odšla v Nemčijo v sedemdesetih ter se pozneje vrnila, je izjavila:

Midva sva delala oba v gastronomiji /.../ Smo se hoteli malo izpopolnit predvsem jezikovno in pa tudi, da malo vidiš, ne. Smo mislili, da bomo pol lahko malo več zaslužili /.../ Je bilo pa tako, da smo gor prišli k nemu Jugoslovanu, ki nas ni plačal, pa vse smo moral delati, enajst ur na dan. Nismo pričakovali, da bo tako /.../ Mi smo dobili prijatelje Nemce in so nam oni pomagal, ker Slovencev ni bilo, na druge se pa nisi mogel zanesti. Za nas je bil srečen dan, ko smo šli na konzulat v Frankfurt /.../ ta dan smo namreč malo pozabili, da smo v tujini, kajti na konzulatu smo vedno srečali koga, ki je govoril po naše. To nam je vedno dajalo neko moč ...

Poleg socialnega kapitala, ki je krožil v skupnosti, ima pomembno vlogo tudi socialni kapital, ki se prenaša s transnacionalnimi

mrežami in ključno vpliva na življenje migrantov. Redni obiski in stiki preko telefona in elektronske pošte omogočajo pomemben pretok informacij med diasporičnimi skupnostmi in domovino. V pričujoči raziskavi se je izkazalo pomembno dejstvo, da imajo vsi obravnavani migranti redne stike z družino in s prijatelji na obeh oblah oziroma v državah, s katerimi so povezani. Ne glede na to, ali so to slovenski ali irski migranti, ali so prišli iz Londona in Amerike ali pa iz Argentine, Francije in Nemčije, še vedno vzdržujejo redne stike z ljudmi v državi, od koder so nedavno prišli.

Pomembna komponenta simbolnega kapitala, ki omogoča nastanek in ohranitev določene skupnosti in transnacionalne socialne sfere, je tudi kulturni kapital. Značilne oblike kulturnega kapitala krožijo s številnimi aktivnostmi, predstavami in pripovedmi. V diasporičnih skupnostih je vloga kulturnega kapitala razvidna predvsem v procesu ustvarjanja doma. Ne glede na to, ali se osredotočimo na fizično dekoracijo domačega prostora, različne prakse, s katerimi migranti umišljajo dom, ali pa na njihove predstave o domu, je opazen določen vpliv kulturnega kapitala, ki kroži v skupnosti. Povezava doma in določene države v sebi skriva določeno vsebino, ki jo narekuje predstava o domovini, slovenskosti oziroma irskosti.

V slovenskih diasporičnih skupnostih so raba slovenskega jezika, prepevanje slovenskih pesmi, priprava slovenskih jedi ter druge aktivnosti oblika simbolnega vedenja, ki je rabil pri ohranitvi slovenskih skupnosti. Slovenski migranti so ustanovili skupna naselja, domove, društva, šole in založništvo; vse skupaj je pomagalo ohraniti slovenski duh. Redna srečanja slovenskih migrantov ter njihove aktivnosti so ustvarjale občutek kolektivne pripadnosti. Podobne karakteristike zaznamujejo tudi irske migrantske skupnosti. Kulturni kapital, ki kroži v omenjenih skupnostih, povečuje vpliv skupnosti na posameznikovo identifikacijo sebe in drugih. Omenjene aktivnosti in dogodki ustvarjajo in prenašajo že ustaljene podobe o določeni državi (Sloveniji ali Irski). Te podobe vsebujejo določene informacije o tem »kaj smo« in »kaj nismo« (Brumen 1996: 23). Kulturni kapital pa prav tako kot socialni prehaja meje diasporičnih skupnosti in kroži s transnacionalnimi vezmi in socialnimi mrežami.

Vpliv transnacionalnega habitusa na migrante, ki so prisotni v transnacionalnih socialnih svetovih, se jasno kaže tudi pri raziskovanju prihoda domov. Interaktivne dimenzije socialne igre se znova izkažejo kot izredno pomembne. V diasporičnih skupnostih so migranti umišljali in ohranjali določeno predstavo doma, ki je bila v obeh obravnavanih primerih tesno povezana z določeno državo, torej s Slovenijo ali z Irsko. Po migraciji pa se je ta povezava izkazala za precej problematično in nejasno. Pogovori z mojimi sogovorniki so razkrili, da so migranti ustvarili dom v obeh državah, pomen samega pojma pa se je pogosto prepletal. Prihod domov ni le odsev nostalgije povezave z domovino in mitom o vrnitvi, temveč je pogon za nove socialne projekte (Appadurai 1996; Stefansson 2004: 3). Prisotnost migrantov v transnacionalnem prostoru ne temelji na opustitvi določenega kulturnega in socialnega okolja, ampak omogoča ohranitev izvirnega kulturnega prostora ter instrumentalno prilagoditev novemu (Portes idr. 1999). Slednje se kaže tudi v predstavah in percepciji doma. Prihod domov je projekt, primarno usmerjen k ustvarjanju boljšega življenja ter bolj zadovoljive prihodnosti (Stefansson 2004). Sogovorniki so na primer poudarili različne razloge, ki so jih vodili v Slovenijo in na Irsko, pogosto poveza-

ne s praktičnimi odločitvami, ki so omogočale boljše zaposlitev ter socialno in ekonomsko varnost. Večina slovenskih migrantov iz Argentine je prišla v Slovenijo po letu 2001, ko je v Argentini nastopila ekonomska kriza. Tudi migranti iz Nemčije so se za vrnitev odločili zaradi boljšega ekonomskega položaja. Mnogo jih je prišlo po upokojitvi, saj so imeli možnost živeti v Sloveniji ter dobivati nemško pokojnino. Nekateri so se zaradi slabših življenjskih razmer celo vrnili, kar je pojasnila tudi sogovornica, ki je več let živela v Parizu: »Veliko Slovencev, tudi tistih iz druge generacije, je prišlo v Slovenijo zaradi slovenskih korenin, vendar so se potem večinoma iz ekonomskih razlogov vrnili nazaj v Francijo.« Podobno so tudi irski migranti, ki so prišli iz ZDA ali Anglije, svoj odhod na Irsko pogosto utemeljevali s praktičnimi razlogi. Vodila sta jih priložnost za boljše zaposlitev ter boljše plačilo. Večina starejših migrantov se je odločila za vrnitev na Irsko zaradi boljše socialne varnosti. Številni so se pridružili irskim programom, ki so odgovorni za ostarele, bolne ter fizično onespособljene posameznike, kot je na primer Safe-Home Programme.

Ideja vrnitve v domovino vsekakor ni zanemarljiva. Sogovornik, ki je živel več let v Bostonu, je dejal: »Nazaj sem prišel, ker sem uspel prepričati podjetje, da me je poslalo nazaj. Ta pravi razlog, denar je bil ena stvar, ampak ta pravi razlog je bila družina.« Tudi kadar so migranti poudarili, da je njihovo vrnitev vodila želja po izpolnitvi hrepenenja po domovini, je močno prisotna vloga instrumentalnosti. Iskanje korenin v transnacionalni migraciji prevzema instrumentalno vrednost, saj občutki pripadnosti »delujejo kot rizoiden translokalni sistem, v katerem mobilni posamezniki lažje sprostijo identifikacijske sidriščne točke ter utemeljujejo večplastne in spremenljive identitete« (Repič 2006: 186).

Pri obravnavanih migrantih predstave doma temeljijo na odnosu do etničnosti in umišljanja domovine ter hkrati tudi na legalnem in socialnem statusu ter na ekonomskih in političnih razmerjih v državi, kjer prebivajo. Torej nanje vplivata tako domovina kot diasporična skupnost, ki sta lahko entiteti v okvirih nacionalne države ali pa konstrukt umišljanja. V tej luči se je pojavila ideja »diasporične zavesti«, ki nakazuje na dvojnost oziroma celo večplastnost identifikacij, ki sočasno povezujejo posameznika z obema stranema, medtem ko zavest o tej večlokalnosti spodbuja željo po omenjeni povezavi (glej Vertovec 1999: 451). Zato je migrante treba obravnavati kot del diasporične skupnosti, ki ne označuje le skupine ljudi, ki živi zunaj nacionalnih meja domovine, temveč kot sodobni pojav, ki zajema pojave globalizacije, transnacionalnih kulturnih tokov in množičnih migracij. Pri tem se je treba zavedati, da diasporične skupnosti ustvarjajo razmere, ki oblikujejo družbeno realnost migrantov in vplivajo na kulturne tradicije, ki jih gojijo migranti do domovine, medtem pa domovina z njimi pogosto vzpostavlja aktivne stike in ključno vpliva prav na omenjene razmere (Moreton-Robinson 2003). Slednje se kaže tudi v predstavah o domu.

Na podlagi zbranih pripovedi lahko trdim, da je večina mojih sogovornikov ustvarila več kot en dom. Ta je v opisanih zgodbah razmejen med več skupnosti, držav, izkustev, spominov ter je sočasno umišljen na več lokacijah. Pri tem tako dom kot prostor vsakdanjih doživetij ter kot prostor izvora nista več enočrtna ter enostavna elementa. Kot je na primer poudaril sogovornik, ki je nekaj desetletij živel v Nemčiji:

Moj dom je tam, kjer se počutim dobro in kjer je moja družina. Torej imam več kot en dom. Vedno rečem, da grem domov v Nemčijo. Ampak ko se vračam nazaj, rečem, da grem domov v Slovenijo. Imam več domov, povsod tam, kjer imam tople odnose, čeprav mogoče kot domovino pa čutim Slovenijo, da je ta prava.

Pri potomcih emigrantov, ki so se rodili v diasporični skupnosti, se kompleksnost predstav kaže še izraziteje. Razvidno je, da niso ustvarili samo enega doma, temveč so razvili tudi povezovalno doma in domovine, povezane z dvema državama. Migrant iz Argentine slovenskega porekla, ki je bil rojen v diasporični skupnosti, je na primer tako predstavil kompleksno situacijo in prepletene občutke pripadnosti:

Kje je moj dom? Hmm. Imam dve domovini, drugače sploh ne vem, kam pripadam. Fizično sem Argentinec, imam dva državljanstva in ne mislim se jima odpovedat, ker sem bil rojen tam. Pogosto grem v Argentino, ampak sedaj živim tukaj.

Zelo podobno stanje, ki nakazuje na ambivalentnost občutij pripadnosti, je značilno tudi za irske migrante. Sogovornik, ki je več let živel v Ameriki, je dejal, da ko so še živeli tam ...: »Definitivno smo imeli Irsko za dom. Če si recimo srečal nekoga, si ga vprašal, ali greste domov med počitnicami? Vedno je bilo to, da gremo domov. Z leti pa si začel spraševati, ali greste na Irsko med počitnicami.« Ko se je vrnil, je dom kot pojem in kot fizični prostor ostal dvoumen in nejasen:

Prva stvar, ki jo pomislim o domu, je prostor, kjer sem odraščal. Tam, kjer je bila mama. Torej, če me kdo vpraša iz kje sem, bi rekel iz severnega dela Dublina, čeprav sem več let preživel v Ameriki. Moja žena je iz Wexlerja in tudi ona bo vedno trdila, da je iz tam, čeprav ni šla tja že vrsto let. Mislim, da vsi Irski to delajo /.../ Vendar zdaj živim v Blackrocku in ja, to je na en način moj dom.

Sklepne misli

Ob koncu naj poudarim, da pričujoča razprava ne ponuja vseh odgovorov na vprašanja, ki se pojavijo ob raziskovanju odnosa med domom in domovino, občutkov pripadnosti in identifikacij znotraj polja transnacionalnih migracij, in je tako temelj za nadaljnje raziskovanje. Pregled obstoječe antropološke literature na temo doma v transnacionalnem kontekstu odkriva naraščajočo priljubljenost med raziskovalci. Vzrok je treba poiskati v pomenu doma v vsakdanjem življenju ljudi, ki sega na razna področja. V nasprotju z bolj abstraktnimi pojmi transnacionalnosti, transnacionalnih socialnih svetov, transnacionalne diaspore ali pa deterritorializirane nacionalne države koncept doma ponuja konkretno analitično orodje pri raziskovanju identifikacij in občutij pripadnosti migrantov. Koncept sicer zajema vse našete pojme in procese, vendar je nekako bolj oprijemljiv in ponuja nove poglede na številne sodobne antropološke raziskave. Menim, da sta oba v besedilu predstavljena koncepta doma izredno učinkoviti orodji pri odkrivanju kompleksnosti procesa identifikacij transnacionalnih migrantov, saj osvetlujeta zapleteno povezavo med posameznikovo akcijo ter simbolnim kapitalom, ki kroži po mrežah transnacionalnih socialnih svetov. Zaobjemata kompleksnost in večplastnost pojmov, kot so diasporične skupnosti, domovina in dvoumnost identitet ter vsaj deloma razkrivata kompleksen proces pogajanja, redefiniranja in umišljanja identitet.

Viri in literatura

- AHMED, Sara: Home and Away: Narratives of Migration and Estrangement. *International Journal of Cultural Studies* 2(3), 1999, 329–347.
- AHMED, Sara idr: Introduction. V: Sara Ahmed, Claudia Castañeda, Anne-Marie Fortier in Mimi Sheller (ur.), *Uprooting/Regrounding: Questions of Home and Migration*. Oxford in New York: Berg, 2003, 1–10.
- AL-ALI, Nadjie in Khalid Koser: Transnationalism, International Migration and Home. V: Nadjie Al-Ali in Khalid Koser (ur.), *New Approaches to Migration? Transnational Communities and the Transformation of Home*. London in New York: Routledge, 2002, 15–17.
- ALLARD, Andrea: Capitalizing on Bourdieu: How Useful are Concepts of »Social Capital« and »Social Field« for Researching »Marginalized« Young Women? *Theory and Research in Education* 3(1), 2005, 63–79.
- ANDERSON, Benedict: *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: ISH, 1998.
- APPADURAI, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- ARMBRUSTER, Heidi: Sudanese Identity in Diaspora and the Meaning of Home: The Transformative Role of Sudanese NGOs in Cairo. V: Nadjie Al-Ali in Khalid Koser (ur.), *New Approaches to Migration? Transnational Communities and the Transformation of Home*. London in New York: Routledge, 2002, 17–34.
- BASCH, Linda, Nina Glick Schiller in Christina Blanc-Szanton (ur.): *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-states*. Langhorn: Gordon and Breach, 1994.
- BIRDWELL-PHEASANT, Donna in Denise Lawrence-Zuñiga: Introduction. V: Donna Birdwell-Pheasant in Denise Lawrence-Zuñiga (ur.), *House Life: Space, Place and Family in Europe*. Oxford in New York: Berg, 1999, 35–54.
- BOURDIEU, Pierre: *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990.
- BROWNER, Frances: *Coming Home*. Dublin: Original Writing Ltd, 2008.
- BRUMEN, Borut: Time, Space, and Social Construction of Identity. V: Bojan Baskar in Borut Brumen (ur.), *MESS, Mediterranean Ethnological Summer School*, Vol. 2. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1996, 71–84.
- FAIST, Thomas: Transnationalization and International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. *Ethnic and Racial Studies* 23(2), 2000, 189–222.
- FRIEDMAN, Jonathan: From Roots to Routes: Tropes for Trippers. *Anthropological Theory* 2(1), 2002, 21–36.
- GLICK Schiller, Nina in Linda Basch: From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly* 68(1), 1995, 48–63.
- GUPTA, Akhil in James Ferguson (ur.): *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham in London: Duke University Press, 1997.
- GUPTA, Akhil in James Ferguson: Beyond Culture: Space, Identity and the Politics of Difference. V: Jeffrey A. Sluka, C. G. Antonius in M. Robben (ur.), *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Malden, Oxford in Carlton: Blackwell Publishing, 2007, 337–346.
- HANNERZ, Ulf: *Transnational Connections*. London in New York: Routledge, 1996.
- HILLER, Jean in Emma Rooksby: *Habitus: A Sense of Place*. Melbourne: The University of Melbourne and the Australian National University, 2005.
- KEARNEY, Michael: The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism. *Annual Review of Anthropology* 24, 1995, 547–565.
- KELLY, Phillip in Tom Lusi: Migration and the Transnational Habitus: Evidence from Canada and Philippines. *Environment and Planning* 38, 2006, 831–847.
- LUCAS, Susan in Bandana Purkayastha: »Where is Home?« Here and There: Transnational Experiences of Home among Canadian Migrants in the United States. *GeoJournal* 68(2–3), 2007, 243–256.
- MALLET, Shelley: Understanding Home: A Critical Review of the Literature. *The Sociological Review* 52(1), 2004, 62–89.
- MARCUS, George E.: Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24, 1995, 95–117.
- MINTZ, Sidney W.: The Localization of Anthropological Practice: From Area Studies to Transnationalism. *Critique of Anthropology* 18(2), 1998, 117–133.
- MORETON-Robinson, Aileen: I Still Call Australia Home: Indigenous Belonging and Place in White Postcolonizing Society. V: Sara Ahmed, Claudia Castañeda, Anne-Marie Fortier in Mimi Sheller (ur.), *Uprooting/Regrounding: Questions of Home and Migration*. Oxford in New York: Berg, 2003, 23–41.
- PORTES, Alejandro: Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. *International Migration Review* 31(4), 1997, 799–825.
- RAPPORT, Nigel: *I am Dynamite*. London in New York: Routledge, 2003.
- RAPPORT, Nigel in Andrew Dawson (ur.): *Migrants of Identity: Perception of Home in the World of Movement*. Oxford in New York: Berg, 1998.
- RAPPORT, Nigel in Joanna Overing: *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London in New York: Routledge, 2004.
- REPIČ, Jaka: »Po sledovih korenin«: *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2006.
- REPIČ, Jaka: Shifting Home and Identities: Being Slovenian in Argentina and Argentinean in Slovenia. V: Jaka Repič, Alenka Bartulović in Katarina Sajovec Altshul (ur.), *MESS, Mediterranean Ethnological Summer School 7*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2008, 169–187.
- ROBBEN, Antonius: Multi-sited Fieldwork. V: Jeffrey A. Sluka in Antonius C. G. M. Robben (ur.), *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Malden, Oxford in Carlton: Blackwell Publishing, 2007, 331–335.
- SALIH, Ruba: Senegal is Our Home: The Anchored Nature of Senegalese Transnational Networks. V: Nadjie Al-Ali in Khalid Koser (ur.), *New Approaches to Migration? Transnational Communities and the Transformation of Home*. London in New York: Routledge, 2002, 51–68.
- STEFANSSON, Anders H.: Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return. V: Fran Markowitz in Anders H. Stefansson (ur.), *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Lanham MD: Lexington Books, 2004, 2–21.
- VERTOVEC, Stephen: Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies* 22(2), 1999, 447–462.
- VERTOVEC, Stephen: Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. V: Alejandro Portes in Josh DeWind (ur.), *Rethinking migration: New Theoretical and Empirical Perspectives*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2007a, 149–180.
- VERTOVEC, Stephen: Introduction: New Directions in the Anthropology of Migration and Multiculturalism. *Ethnic and Racial Studies* 30(6), 2007b, 961–978.
- WALSH, Katie: British Expatriate Belongings: Mobile Homes and Transnational Homing. *Home cultures* 3(2), 2006, 123–144.
- WILLIS, Katie, Brenda Yeoh in Abdul Khader Fakhri: Transnationalism as a Challenge to the Nation. V: Brenda Yeoh in Katie Willis (ur.), *State, Nation, Transnation: Perspectives of Transnationalism in the Asia – Pacific*. London: Routledge, 2003, 1–16.
- WIMMER, Andreas in Nina Glick Schiller: Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4), 2002, 301–334.

The Notion of Home in the Narratives of Slovene and Irish Return (Transnational) Migrants

The principal aim of the study on Slovene and Irish return migrants and their descendants, which served as the basis for this text and was made between 2007 and 2009, is to explore the impact of transnational social worlds on notions of home and the relations between diasporic communities and their members' original homeland. The premise of this work is that all associations of space, people, and culture are social and historic constructs that should be explained rather than accepted as given facts.

The notion of home is examined with the help of two concepts serving as analytical tools, namely the concept of home-making and the concept of home-coming. While the first term refers mainly to the home's outward look and social and cultural practices that take place within it the second one refers to imagined constructs of the space that is perceived by migrants as their homeland. The study of the way of life of migrants consequently explores their life not only in diasporic communities but also after their arrival to Slovenia or to Ireland.

In this study, migrants are perceived as individuals who are daily faced with numerous decisions and activities with which they try to control their life. However, they are still intertwined in networks of social relations, political and economic institutions, and migrant strategies of nation-states which are usually beyond their influence. In view of this, the author of this text attempts to apply the concept of habitus to transnational social worlds in order to present how migrants create and shape their identity within the space which contains networks and contacts between diasporic communities and the homeland; particular emphasis is on the concept of transnational habitus (Kelly and Lusia 2006).

Migrants living in diasporic communities have created and maintained a certain notion of home that in both cases explored in this study was closely linked with a certain country, in this case either with Slovenia or with Ireland. The transfer of symbolic capital has enabled and maintained identification of individual migrants as Slovenes or as the Irish, thus preventing their assimilation into immigrant society. Important factors in this process were transnational activities that supported identification with both countries. As a result, one's arrival home does not merely reflect nostalgic ties with one's homeland and the myth of returning home, but possesses a strong instrumental value. Notions of home are thus based on migrants' relation with ethnicity and imagined homeland, and at the same time also on legal and social statuses and economic and political relations in the country in which migrants live.

RAZISKOVANJE ŽIVLJENJSKIH PRIPOVEDI V OBMEJNEM PROSTORU

Poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Avtorica v prispevku predstavlja raziskavo o kolektivnem spominu na obmejnem območju Goriške. Poglobi se v način izvajanja terenskega dela in procesov, ki spremljajo nastajanje ter beleženje pridobljenih zgodb. Posebno pozornost nameni vprašanjem interakcije, intersubjektivnosti, identitete ter kolektivnemu in avtobiografskemu spominu v oblikovanju (samo)podobe pričevalca. V zadnjem delu obravnava raziskovalčev pristop k terenskem delu v odnosu do drugega raziskovalca, ki soustvarja raziskavo. Ker pripadata različnim nacionalnim skupnostma, sta podvržena drugačnim interpretacijam polpreteklih dogodkov v prostoru, kar vpliva na tolmačenje pridobljenih življenjskih zgodb.

Ključne besede: življenjske zgodbe, intervjuji, kulturna zgodovina, Goriška, kolektivni spomin, intersubjektivnost, metodologija

Abstract: The author presents a study on collective memory in the border area of Goriška. The text focuses on fieldwork methodology and the processes related with the creation and documentation of life stories obtained by interview. A special emphasis is put on the question of interaction, intersubjectivity, identity, and collective and autobiographical memory as a means of creating the (self)-image of the interviewee. The final part of the study examines the author's approach to fieldwork and her relationship with the other researcher who has collaborated on the project. Originating from two different national groups, both are subject to different interpretations of recent historical events in this area, which in turn affect their perception and interpretation of the life stories that they collect.

Key Words: life stories, interviews, cultural history, Goriška, collective memory, intersubjectivity, methodology

Uvod

Kot otrok sem zelo rada poslušala zgodbe o *Amerikanih*,¹ zaveznikov, ki so po vojni živeli na Goriškem in upravljali območje Cone A (Zavezniško vojaško območje). Zlasti so bili priljubljeni med najmlajšimi, saj so jim delili čokolado, bonbone in razna drobna darila. Zgodbe – spomini so se nanašali na zlato povojno obdobje, ko nihče ni stradal in so se vsi imeli lepo. Seveda pod *Amerikani*. Mojo fantazijo o dobrih *Amerikanih* so dodatno bogatili paketi, ki jih je teta Rina v osemdesetih letih pošiljala iz Amerike. Daljna sorodnica se je v času zavezniške uprave poročila z ameriškim častnikom in nam letno, predvsem ob praznikih, pošiljala pakete iz Amerike. V paketih so za otroke prihajale sintetične pižame Walt Disney, oblekice na *kamušču*,² za moške majice Fruit of the Loom, za vse žvečilni gumi Wrigley's. Mirne duše lahko rečem, da so bili paketi iz Amerike za nas otroke kot drugo novo leto.

Ko so leta minevala in z njimi otroške želje po sintetičnih pižamah, se je tudi moj interes za zlato obdobje *Amerikanov* spremenil. Predvsem me je začela zanimati dediščina zavezniške vojaške uprave v našem prostoru. Zakaj se, recimo, ljudje spominjajo samo Američanov in ne tudi Angležev? Kakšna je bila vloga obeh skupin v tem prostoru in ali je njihova prisotnost ta prostor kulturno spremenila?

V želji, da bi razumela povojni položaj na Goriškem, sem začela zbirati ustna pričevanja o takratnem obdobju. O vplivu ustne zgodovine na sodobno zgodovinopisje je napisanih veliko strokovnih del, najpomembnejši prispevek ustne zgodovine k razvoju zgodovinopisja pa je v tem, da ponuja prenos pogledov, izkušenj in perspektiv skupin ljudi, ki so bili v zgodovini ozna-

čeni kot »spregledani«, opredeljeni kot »mali človek«, »navadni ljudje«. V intervjujih tako o svojih izkušnjah, predstavah, željah spregovorijo posamezniki, ljudje, ki niso zasedali pomembnih funkcij in niso igrali »pomembnih zgodovinskih vlog«. A vendar ne moremo mimo dejstva, da prav s pričevanji o vsakdanu, hrepenenju in posameznikovih idealih pridobimo neprecenljiv vir o tem, kako ljudje doživljajo preteklost in kako močna je njihova emocionalna vpetost v dogodke prejšnjega stoletja.

Terensko delo sem opravljala na slovenski strani meje. Na obmejnem območju, ki ga v pričujoči raziskavi razumem kot območje konstantne družbene dinamike,³ je stik z mejo del vsakdanjih praks, zato bi bilo izločanje čezmejnega sosedja iz raziskave izraz brezbrzičnosti in nestrokovnosti. Kako lahko interpretiramo dogodke, če v raziskavo ne vključimo nasprotne strani, ki je v povojnem času sooblikovala podobo Gorice?

Laže reči kot narediti; iskanje sogovornikov na drugi strani je bilo namreč vse prej kot lahko – omejena sem bila na krog družinskih poznanstev, na konstrukt stereotipa drugega, onega čez mejo, in deležna nezaupanja. Preobrat v nastajajoči raziskavi je nastopil februarja 2007, ko sem kot študentka italijanske vlade preživela študijski semester na Univerzi v Bologni. Tam sem spoznala Alessandra Cattunarja, študenta zgodovine iz Gorice, in skupaj sva začela razvijati projekt zbiranja ustnih pričevanj »Il ricordo goriziano / Goriški spomin«. Ker izhajava iz drugačnih okolij, drugačnih družin, ki vsaka nosi svoj spomin na povojno Goriško, se je pred nama odprla tudi širša mreža poznanstev in krog ljudi, ki so bili pred kamero pripravljani povedati svojo življenjsko zgodbo. Mrežo kontaktov sva dodatno širila in tako prihajala do različnih pričevalcev, ki so soustvarjali spominsko mapo pripovedovanih zgodb. Terensko delo, ki sva ga izvajala

1 Amerikaniki – v pogovornem jeziku ameriški vojaki, Amerikanci (op. a.).

2 Volančki na obleki (op. a.).

3 »Kot vse oblike mejnega so družbene meje, ki temeljijo na razlikah, fluidne, relativne in v nenehnem oblikovanju« (Berdhal 1999: 105).

med februarjem in septembrom 2007, je pripeljalo do prvih rezultatov raziskave o spominu na Gorico v letih 1943–1947.⁴ Študija temelji na dvaintridesetih intervjujih z osebami, ki so se rodile pred letom 1934, in nedoločenem številu zabeleženih (zapisanih) spominov, povezanih s tem območjem. Posamezni intervjuji so povprečno dolgi od ene do poldruga ure, z določenim številom pričevalcev sva intervjuje ponovila. Vse intervjuje sva tudi prepisala in zapiskom o osebi in poteku intervjuja tudi sproti dodajala svoja razmišljanja o opravljenem delu. Transkripciji so dodani datum in kraj intervjuja ter osebni podatki pričevalca. Pri italijanskih krajevnih imenih s slovensko različico so imena zapisana v slovenskem jeziku. Pri slovenskih intervjujih sem se odločila za dobeseden zapis povedanega, torej za zapis govora, ki ga uporabljajo starejši prebivalci. Ti v svoj govor pogosto vpletajo italijanske in furlanske besede, (ne)zavedno preklaplajo na dialekt in se v določenih sekvencah trudijo, da bi za potrebe intervjuja govorili pravilno slovenščino. Vsi ti odtenki govornega jezika opozarjajo na pripovedovalčevo vpetost v pripovedovano zgodbo. Prepis pričevanj v knjižni jezik bi tako spremenil tudi pripovedi in pomenil nedoslednost v raziskavi, medtem ko bi dialektalni zapis otežil branje in zgodbe oropal njihovega čara. Vse intervjuje v italijanskem jeziku sva posnela skupaj z Alessandrom Cattunarjem, mednje so všteta tudi srečanja z zamejskimi Slovenci, s katerimi so intervjuji potekali v italijanskem jeziku.⁵ Vse transkripcije ohranjajo obliko ustnih pripovedi, v besedilo je vnešeno le toliko popravkov, da je pripoved razumljiva in dosledna; vse pripovedi sem prevedla v slovenski jezik in jih v besedilih objavila v opombah. Iz lastnega zanimanja sem nekatere intervjuje z zamejskimi Slovenci sama ponovila v slovenskem jeziku. Raziskava je prepletala moje individualno delo s timskim delom in vključuje tako odnos do pričevalcev kot do drugega raziskovalca, ki je z mano sodeloval pri nastajanju avdio-vizualnih posnetkov. Zaradi časovne stiske, nepripravljenosti pričevalcev, da bi nastopili pred kamero, in nezaupanja, ipd., sem določeno število intervjujev v slovenskem prostoru z diktafonom posnela sama. V nekaterih primerih je v intervjuju sodelovalo več pričevalcev, nekateri intervjuji so bili z več tehnikami posneti v več zaporednih srečanjih. Delni krivec za spreminjanje izbora tehnike in načina dela s pričevalci je bila moja radovednost, da bi ob samostojnem in skupinskem terenskem delu spoznala različne načine dela po metodologiji ustnih pričevanj. Ti terenski »preizkusi« so botrovali sklepom, ki jih bom predstavila v pričujočem članku. Poudariti je treba, da so ljudje različno reagirali na mojo željo,

naj pripovedujejo o sebi in svoji preteklosti. Ko sem se tako v začetku pomladi odpravljala na intervju z eno od pričevalk, me je nona vprašala, zakaj bom to gospo intervjuvala. »Da mi pove svojo zgodbo, kako je blo,« sem ji, kot že nešteto krat prej, odgovorila. »Aja, ma je bla ona v partizanih? Meni se ni zdelo, da ma kej za povedat,« je bil njen odgovor. Zgodovina se starejšim ljudem predstavlja z zgodbami junakov in borcev, velikimi bitkami in političnimi odločitvami, zato ne preseneča, da so z zadrego sprejemali ponudbo, da tudi sami kaj povedo o svojih izkušnjah in preteklosti teh krajev. Še vedno so namreč prepričani, da so njihove zgodbe preveč običajne, da bi bile zanimive, in preveč dolgočasne, da bi jim drugi prisluhnil. Tako se sčasoma ti spomini umikajo, pozabljajo in odhajajo skupaj s svojimi pričevalci. Spomin se uklanja sedanosti in njenim potrebam; te določajo njihovo modalnost – dogodke, katerih spomin je treba ohranjati, njihovo interpretacijo in nauk za poznejše rodove.

Spominjanje in naracija

Vsako spominjanje je iskanje in dajanje smisla zgodbam iz preteklosti. Osebo, ki se spominja, pravzaprav prosimo, naj da smisel dogodkom, ki jim je bila neposredno ali posredno priča. Pripoved je pomemben vir spoznavanja in poglobljanja razumevanja ne samo zgodovine oziroma polpreteklih dogodkov, temveč tudi nas samih in našega odnosa do sveta okoli nas. V svojem članku o spominu in spominjanju v družinskih pripovedih avtorica Robyn Fivush predpostavlja, da je avtobiografski spomin⁶ zgrajen v družbenih interakcijah, v katerih so posamezni dogodki in njihove interpretacije poudarjeni, deljeni, pogajani in spodbijani. Pri tem avtorica izhaja iz Brunerja, ki pravi, da smo človeška bitja pripovedovalci zgodb, s pomočjo katerih razumemo svoj svet in sami sebe (Fivush 2008: 50). Ljudje v vsakdanjih interakcijah govorimo o sebi in oblikujemo mnogovrstne narativne identitete, ki se spreminjajo glede na okoliščine in kontekste, v katerih so pripovedovane. Čeprav pripovedovanje o vsakdanjih dogodkih vključuje oblikovanje osebnega »jaza« in tako rabi sprotne ustvarjanju njegove kontinuitete, so koncepti, razprave, sistemi razlaganja dogodkov, ki jih uporabljamo v takšnih pripovedovanjih, del pridobljenih struktur. Družbeno okolje in medsebojni odnosi oblikujejo zgodbe, ki jih ljudje pripovedujejo o sebi, in hkrati ustvarjajo občutek »jaza« (Pasupathi 2006: 129–150). Način, kako ljudje definirajo same sebe in svojo identiteto, ni nikoli trdno določen, temveč spremenljiv v času in prostoru. Po Eriksonu je identiteta konfiguracija sebe, ki se spreminja v času.⁷ Identitete so tako utemeljene na tem, kaj je poudarjeno in kaj prezrto, in vodijo v selekcijo spominov, v pomnjenost in pozabljenost.

4 Raziskava je del doktorske naloge Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: Spomini na Gorico 1943–1947. Z zbiranjem intervjujev na obmejnem območju nadaljujemo tudi v letu 2010, saj se nam namreč zdi pomembno, da te pripovedi zabeležimo in jih primerno arhiviramo za nadaljna raziskovanja. V sodelovanju z različnimi inštitucijami, ki so podprle projekt, bodo ti digitalni zapisi na razpolago tudi drugim raziskovalcem. Vsi pričevalci, ki so sprejeli ponudbo in so nam svojo zgodbo povedali v avdio-video tehniki, so tudi podpisali dokument, v katerem se strinjajo z obdelavo in javno uporabo pridobljenega gradiva. – V letu 2010 so k iniciativi pristopila različna združenja, univerze in druge institucije, ki pod projektom »Le vie del ricordo/ Poti spomina« oblikujejo prihodnje raziskave o preteklosti in skupnem razvoju obmejnega prostora.

5 Ker italijanski sodelavec ne razume in ne govori slovenskega jezika, je bil pri beleženju intervjujev pogovorni jezik italijanski.

6 Avtobiografski spomin je definiran kot spomin o sebi in je drugačen od enostavnega spominjanja dogodkov po tem, da vključuje tudi informacijo, zakaj je ta dogodek zanimiv, pomemben (...), bistven za osebo, ki pripoveduje (Fivush 2008) – *Ustna zgodovina* je dialoška naracija, ki ima kot temo preteklost in izvira iz srečanja med subjektom, ki ga bom imenovala pripovedovalec, in drugim subjektom, ki ga bom imenovala raziskovalec, ponavadi je posredovan preko diktafona. *Story telling* je ustni prenos pripovedi znotraj družinskega in kolektivnega, je pripoved o pripovedovanem. *History telling* tako kot *life history* ne obstaja v naravnem pogovoru. Je tip pripovedovanja, dialoga med pripovedovalcem in raziskovalcem, ki vnaprej oblikuje narativni prostor pripovedovalca, ta pa zgodbo pripoveduje na način, ki ga ne bi uporabil v drugem kontekstu ali z drugim poslušalcem (Portelli 2007: 75–77).

7 Citirano po Eriksonu (Pasupathi 2006: 7).

To, kar je pomnjeno, izbrano in delno obnovljeno, pa ni samo del aktivnega posameznikovega zavedanja, temveč potrebuje tudi potrditev drugih. Postati mora del diskurzov, ki jih deli z drugimi, šele te si posameznik prilasti in jih prepozna kot oblikovalce svoje identitete (Sciolla 2005: 22–23). Proces oblikovanja identitete v tem delu razumemo kot

proces družbenega pogajanja, v katerega posameznik vstopi, ga modificira ter rekonstruira na podlagi diskurzivnih praks. V vsakem primeru sta tako konstrukcija kot percepcija proizvoda družbenega dogovora. Predpostavljamo tudi, da je gradnja individualnega spomina nerazdružljiva od kolektivnega »jaza«, saj individualni spomin nikoli ne zmanjša vrednosti kolektivnega. Vloga jezika v organizaciji spomina ter socialne identitete je tu ključna; je obenem iniciator ter pričevalec socialne plati individualnega spomina (Carli, Sussi in Baša-Kaučič 2002: 35).

Svoje nadaljnje razumevanje vloge spominov v oblikovanju identet(e) prostora bom gradila na zadnji trditvi, ki postavlja jezik kot ključni dejavnik oblikovanja diskurzov o spominu. Spomini niso le preteklost, saj so del zdajšnjega trenutka in se oblikujejo v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj pripovedi o tem, kdo smo in česa se spominjamo (Fivush 2008: 56). Ta proces pa je individualen in selektiven, saj si iste dogodke ljudje zapomnijo različno – kot so različne pripovedi, ki jih o dogodku oblikujejo. Pripovedovalec je v trenutku pripovedovanja drugačen od (o)sebe, ki se ji je ta dogodek zgodil ali je o tem izvedel, in pripovedovana zgodba o tem dogodku ne bo nikoli enaka prvi. Pogosto se je, kot piše Alessandro Portelli, med obema dejanjema zgodila evolucija njegove subjektivne zavesti in njegovega družbenega položaja, kar pripovedovalec vodi k spreminjanju, če že ne dogodkov, pa vsaj mnenj o njem in tako načina naracije (Portelli 2007: 16). Isti dogodki so v različnih skupnostih različno interpretirani in posledično oblikujejo nasprotujoče si spomine. Spomini na konflikt so tudi konflikti spomina, piše Burke (2007: 78), sama pa dodajam, da se prav v omenjenih konfliktih kažejo identitetne izbire prebivalstva, različne zamišljene skupnosti Goričanov.⁸

Spomina torej ne moremo interpretirati ločeno od samih dogodkov, saj nastopa kot dejanje, kot obdelava dogodka in mnenja, ki si ga je o tem ustvaril pričevalec. Kot tak pove veliko ne samo o dogodku, temveč tudi o tem, kako ga je posameznik sprejel in kako se je v toku časa o njem oblikovala kolektivna sodba.⁹ A vendar opisani vlogi posameznik – sprejemnik in kolektivno – oblikovalec vendar nista tako enostavni, kot se zdi na prvi pogled. Kaj se zgodi prej? Sprejemanje in posledično oblikovanje spomina ali sprejemanje iz že predhodno oblikovanega (kolektivnega) spomina? Nenazadnje, kdo je tisti, ki izvaja dejanje spominjanja: posameznik ali skupnost?

Na nacionalno mešanih območjih, kjer so pretekli dogodki vir različnih zgodovinskih interpretacij in špekulacij, postanejo te (spominske) naracije in mnenja posameznika pomembni za razumevanje procesa oblikovanja kolektivnih (deljenih) spominov ter razlik, ki gradijo te mnemonične mape. Ko smo na primer

⁸ Nanaša se na monografijo Benedicta Andersona (1998) o zamišljenih skupnostih.

⁹ O tematiki obširneje piše Alessandro Portelli (2000: 63–86). O kolektivni sodbi v času glej tudi G. Musetti idr. (2006: 13) in Roland J. Grele (2000: 38–52).

pričevalce spraševali, kdo je 1. maja 1945 osvobodil Gorico oziroma kdo je prvi vkorakal v mesto, smo dobili različne odgovore, povezane predvsem z etnično pripadnostjo pripovedovalca. Italijansko govoreče prebivalstvo je osvoboditelje mesta prepoznavalo v prebivalstvu mesta, enotah italijanskega osvobodilnega odbora (CLN), kot prve prispele enote v mesto so se spominjali zavezniških enot. Za slovensko prebivalstvo so bili osvoboditelji Gorice partizani, ki so tudi v mesto vkorakali prvi. Po istih pričevalcih so zavezniški prispeli dan pozneje.

Iz tega sledi, da je civilno prebivalstvo na Goriškem različno doživljalo razplet vojnih ter povojnih dogodkov. Takšne interpretacije, reinterpretacije in zlorabe določenih spominov kažejo na to, kako deluje individualni spomin znotraj kolektivnega. V tem trenutku in znotraj začete raziskave nas namreč ne zanima, kdo je prvi vstopil v mesto in kdo postal njen osvoboditelj, kaj o dogodku poročajo pisni viri, temveč kako se je spomin na ta dogodek ohranil v spominu pričevalca in zakaj so oblikovane spominske naracije med skupinama diametralne – kar je eni skupini vir spominjanja, druga pozablja.

Nobene interpretacije ne moremo torej definirati kot napačne, ker jih pripovedovalci dojemajo kot resnične in bi drugačno tolmačenje dogodkov sprejeli z dvomom, odporom. Kot pravi Portelli, so prav zgrešene pripovedi, miti, legende in molki, zgoščeni in prepleteni okrog dogodkov, vredni raziskovalčeve pozornosti. Ko neka zgrešena različica zgodovinskih dogodkov postane del javne interpretacije, to ne pomeni samo, da je treba dogodke osvetliti in jih razčistiti, temveč se je treba tudi vprašati, kako in zakaj se je ta interpretacija med ljudmi lahko razvila, kakšna sta njen pomen in cilj. Prav tu se razkriva svojevrstna verodostojnost ustnih virov, ki je po Portelliju pomembna za razumevanje pričevanj. Tudi ko se pripovedi ne ujemajo s tem, kar se je zgodilo, ali se od dogodkov distancirajo, postanejo te razlike in napake same preučevani dogodki, saj nas opozarjajo na želje in bolečine, na iskanje smisla, ki se skriva za takšnimi »obdelavami podatkov« (Portelli 2007: 18–19).

Intersubjektivnost in »drugi glas«

Claudio Pavone v *Prvi lekciji o sodobni zgodovini* poudarja, da v intervjuju sodelujeta tako intervjuvanec kot intervjuvar in da je intervju dokument z dvema avtorjema, ki sta hkrati tudi njegova naslovljenca. Na to mora biti raziskovalec izjemno pazljiv, saj način, kako podaja svoja vprašanja, njegov ton glasu in način sodelovanja igrajo pomembno vlogo pri pridobivanju ustnih virov (Pavone 2007: 104). Kot pojasnjeta tako Portelli kot Traverso, je to naporno in težko delo, saj zahteva od raziskovalca, da išče ravnovesje med distanco in empatijo ter da dela tako na odkrivanju razsežnosti dejstev o dogodku kot na njegovi naraciji (Traverso 2005: 22).¹⁰ Biti mora pazljiv na situacijski kontekst in njegov pomen, na doživeto zgodbo in njegovo osebno interpretacijo. Na isto problematiko opozarja tudi Gribaudijeva, ko opisuje dolg zgodovinarja do pričevalca zgodb. Oba skupaj delata na obdelavi spomina, vendar je poslušalec tisti, ki zgodbo napiše in jo predstavi javnosti (Gribaudi 2005: 29–31). Pripovedovalec artikulira spomine, refleksije, osebna pričevanja v dialogu s poslušalcem, ki poskuša sestaviti podobo in vsakdan ljudi v takratnem času. Z zanimanjem, s poslušanjem in spraševanjem

¹⁰ Glej tudi Alessandro Portelli (2005: 19).

ga spodbuja, da pripoveduje o tem, kako je živel in kako se je njegovo življenje križalo z zgodovinskimi dogodki, s političnimi tokovi, kulturo časa.

Interakcija med intervjuvancem in raziskovalcem je močno strukturirana, intersubjektivna in ne more biti ločena od okoliščin njenega nastanjanja. James Wertch v svoji analizi pomena drugega glasu v oblikovanju pripovedi pravi, da bi morali intervju razumeti znotraj Bakhtinove zasnove drame, kjer nastopa triumvirat glavnih igralcev: tisti, ki govori (prvi glas), tisti, ki posluša (drugi glas), in vsi tisti, ki oblikujejo pomen besed, ki jih je povedal pripovedovalec (tretji glas).¹¹ Pri tem se poudarja tako prvega kot tretjega akterja in pozablja na odnos do drugega, avtorja raziskave. Različni avtorji bodo pri svojem delu izhajali iz različnih predpostavk o tem, kako naj bi se odnosi med tremi akterji gradili, pri tem pa pozablajo, da so ti odnosi v stalnem intersubjektivnem prehajanju, v igri vlog znotraj intervjuja. Odi-grajo se vloge v interakcijskih situacijah, kjer je bistvo ohranjanje osebne integritete, dostojanstva. Te vloge so igrane znotraj performansov, kjer posamezniki delujejo v kontekstih, ki jih definira samo dejanje spominjanja. *Memory performance* odraža željo posameznika, da se prikaže v lepši luči, da predstavi sebi primer-no interpretacijo preteklosti, takšno, ki ne bo ovirala in ne diskreditirala njegovega jaza, podobe o sebi. Ervin Goffman v svoji raziskavi o predstavitvi sebe v vsakdanjem življenju trdi, da so človeške dejavnosti, kot spominjanje in govorjenje o preteklosti, oblikovane prav toliko s strani zapletenih performansov, katerih del so, kot iz lastnosti posameznikov, ki so vanj vključeni. Kontek-st, v katerem se spominjanje dogaja, je močno zaznamovano s trdom igralca pri »upravljanju vtisa« in »prezentaciji jaza« (Wertsch 2002: 134–135).

Prav pri delu z ustnimi viri se nam intersubjektivnost v zgodovinopisju pokaže kot pomemben dejavnik preučevanja, ki ne sodeluje zgolj pri nastajanju intervjuja, temveč tudi v njegovi interpretaciji. S konceptom *ego historiae* se ukvarja Luisa Passerini, ki ga razume kot rezultat stališč, s katerimi zgodovinarji razmišljajo o stikih med dediščino,¹² ki oblikuje zgodovinopisje v stroko, in njihovimi izbirami v zgodovinskem okviru. To dediščino avtorica razume kot neke vrste kolektivno subjektivnost, ki jo moramo upoštevati kot podedovano po očetih, poučeno s strani individualnih subjektov, ki jih tudi sama informira (Passerini 2003: 13).

Pričujočo tematiko avtorica obravnava znotraj vprašanja subjektivnosti v zgodovinopisju, v katerem poudarja tri njene pomene. Prvi se nanaša na vprašanje, kdo so subjekti v zgodovini in kako pojasniti njihovo sposobnost odločanja. Sem spadajo tako posamezniki kot kolektivni subjekti, npr. družine in sorodstvo, nacija, razred, vera, politična stranka ... K isti tematiki spada tudi vprašanje, kako človeška bitja postanejo subjekti zgodovine. Avtorica pravi, da je historiografija pogosto namenjala posebno pozornost vedenjem, ki so se imela za posnemovalna ali inducirana, kot na primer v odnosu med nižjim in višjim slojem, namesto da bi preučila prepletanja med avtonomijo in podrejenostjo, med

svobodo in odvisnostjo, iz katerih se porajajo kolektivne in individualne poti, strategije in različne prakse. Drugi pomen subjektivnosti se nanaša na njen značaj podedovane in kontinuirano obnavljajoče se dediščine. Podedovanega se ne more prilastiti, če ni bilo podvrženo inovaciji, in v tem procesu se ustvarjalni element neizogibno prepleta z elementom ponavljanja, čeprav po izkušnjah sodeč eden od obeh prevladuje nad drugim in se eden lahko spremeni v drugega. Sem spadata tudi mit in spreminjanje njegovega pomena v različnih dobah in individualnih usodah. Tretji pomen se tiče subjektivnosti zgodovinarja in intersubjektivnosti. Zgodovinarjeva subjektivnost je definirana znotraj koncepta *ego historiae*, kjer je avtobiografski vidik tesno prepleten z metazgodovinskim in metodološkim, a ni omejen zgolj nanju. Zahvaljujoč metazgodovinskemu in metodološkemu vidiku se zgodovinarji odmaknejo od avtobiografske rekonstrukcije in analizirajo razloge za svoje raziskovalne in tematske izbire. Intersubjektivnost se nanaša na odnose med generacijami zgodovinarjev in interindividualno naravo vedenja ter na specifičnost didaktičnih odnosov. Passerinijeva poudarja odnos do drugega kot del sebe, intersubjektivnost pa kot temelj kakršnekoli oblike subjekta in subjektivnosti (Passerini 2003: 13–14).

Tako naracije kot njihovi pomeni nastajajo v kontekstih izmenjav med pričevalcem in poslušalcem, znotraj intersubjektivnih odnosov, ki gradijo prostor med akterji. Generacijske, družbene in kulturne razlike vplivajo na mišljenje oziroma življenjske poglede in prav razumevanje te različnosti je korak k boljšemu interpretiranju zgodbe. Ljudi ne intervjuvamo z namenom, da bi od njih dobili željene odgovore, in pričevalci nas ne pričakajo z napisanimi zgodbami. Že prvi vtis, ki nastane ob stiku med informatorjem in raziskovalcem, ni brez pomena. Izgled, pogovorni jezik, prva zastavljena vprašanja, vse to je treba upoštevati pri interpretaciji pogovora. Prav tako je pomembno, kdo pričevanje interpretira.

Kot navaja Mirjam Milharčič Hladnik, je po Pertti Allasutari pripovedovanje življenjske zgodbe »vedno situacijsko in rabi namenu«. Kot tako je odvisno od medsebojnih razmerij pripovedovalca in poslušalca, od tega, kar pripovedovalec misli, da poslušalec od njega pričakuje, in nasprotno (Milharčič Hladnik 2007: 35).

Dva raziskovalca in ena zgodba

V terensko delo na področju ustne zgodovine sem vstopila kot laik, saj se kot zgodovinarica in italijanistka nisem nikoli ukvarjala s takšnim tipom raziskav. Začelo se je iz zanimanja, ki je raslo skupaj z mano in mojim odkrivanjem drugačnih pristopov v preučevanje zgodovine, v razumevanje dogodkov in njihove interpretacije znotraj razumevanja individualnih in kolektivnih pričakovanj, hrepenenj, bolečin (...). Predvsem me je fascinirala variabilnost pripovedovanja enega dogodka z različnih perspektiv in konstrukcije zgodovinskih dogodkov v nacionalnih historičnih diskurzih. Ob spreminjanju oziroma odkrivanju »novih« zgodovinskih dejstev, ob reinterpretaciji nacionalne zgodovine in odkrivanju njenih zamolčanih zgodb se spreminja tudi individualni spomin na pretekle dogodke, in ta razlika med pomnjenim in spomnjenim je aktivno polje zgodovinskega raziskovanja, kjer preteklost rabi sedanjosti in gradi nove mnemorične mape. Kot je zapisal Zerubavel, je »ena od najpomembnejših lastnosti človeškega uma prav njegova sposobnost spreminjati nize preteklih dogodkov, ki med seboj niso povezani (strukturirani) v koherent-

11 »The word is drama in which three characters participate (it is not a duet, but a trio). It is performed outside the author, and it cannot be introjected into the author.« Cit. po Bakhtin v James Wertsch (2002: 16). Glej tudi Susan Cambell (2008: 42).

12 Passerinijeva uporablja izraz *patrimonio*, ki ga lahko prevajamo tako 'dediščina' kot 'premoženje, imetje' (op. a.).

tne zgodovinske naracije. Praviloma vidimo dejanja preteklosti kot dejanja ene zgodbe, in prav različne »zgodbe« ustvarijo zgodovinsko pomenska dejanja (Zerubavel 2005: 27).

Noben intervju ni enak drugemu, je edinstveno in neponovljivo dejanje. Vendar ni vse odvisno od samega poteka intervjuja, temveč tudi od tega, kako se posamezni raziskovalci lotijo svojega terenskega dela in kako ga interpretirajo. Kar se nekomu zdi pomembno, vredno pozornosti, je lahko drugemu v interpretaciji nepomembno, zgodi se tudi, da določenih poudarkov in emocij, ki se dogajajo med intervjujem, sploh ne opazi. V svojem terenskem delu sva z italijanskim sodelavcem večkrat opazila, da je bil eden bil bolj pozoren na zadeve, ki jih drugi ni niti opazil. Ta raznolikost pogledov izhaja tako iz osebnosti raziskovalca kot njegovih izkušenj, nazorov,¹³ spola ter, v najinem primeru, iz različnih kulturnih okoljih, v katerih sva zrasla.

Kot primer lahko navedem izkušnjo, ki sva jo doživela na domu zamejske Slovenke iz predmestja Gorice. Gospa nas je sprejela v dnevni sobi, kjer so kraljevali razni spominki iz obdobja komunizma. Slednje sem, tako kot tudi Titovo sliko na hodniku, sama takoj opazila, saj so me spominjali na stanovanje mojih starih staršev izpred dvajsetih let. Bila sem presenečena, da v slovenski skupnosti na italijanski strani lahko obstajajo tako izrazito izpričane vizualne predstavitve ideološke identitete. Alessandro pa tega ni niti opazil. Mislil je namreč, da so to običajni interierni dodatki v slovenskih domovanjih. Njegova percepcija o ostankih komunizma v slovenskem prostoru je v najinim dialogih prišla večkrat na dan, kar je pri meni odpiralo vprašanja moje indokrinacije v pridobljeno vzgojo in svet, v katerem sem odrasla. Situacija, ki je bila sicer banalna, a prav zato primerna, da jo opišem, je bil del najinega telefonskega pogovora, kjer sem mu obljubila, da mu bom del slovenskih intervjujev prevedla v italijanščino še v istem tednu. Izjavo sem šaljivo podprla s častno pionirsko in v isti sapi vprašala, ali ve, kaj to pomeni. Prvi odgovor se je glasil, da verjetno nekaj, kar ne bo izpolnjeno (beseda Titovih pionirjev), ker je pač to obljuba Titu. Ko sem mu razložila, da je to del pionirske zaobljube, me je pomiril, da razume, saj so tudi oni pod Mussolinijem imeli *giovani balille*, fašistično otroško organizacijo.

Seveda se prav v tem dialogu razkrije široko polje intersubjektivnosti, tako moje kot njegove in bralca pričujočega besedila. Vsak med nami je ta pogovor razumel drugače, znotraj svojih nazorov, kulture, vzgoje, iz katere izhaja. V primerjavi najinim terenskih zapisov sva večkrat našla različne interpretacije pričevanj, ki so potrjevale najine drugačne (subjektivne) poglede na obravnavane tematike. Alessandro je na primer argumentiral, da slovenski pričevalci, ki so sodelovali v odporiškem gibanju, podajajo svoje pripovedi zelo emotivno, v izraziti emocionalni napetosti. Sama tega nisem takoj opazila, temveč šele v poznejših intervjujih. Te pozornosti, ki jih raziskovalec bodisi ne doje-ma bodisi je na njih preveč pozoren, so pomembne za poznejšo interpretacijo pričevanj. Kot navaja Ramšakova, pri zapisovanju življenjskih zgodb ni nič prepuščeno zgolj naključju, temveč tudi vedenju, ki izhaja iz osebnega spoznanja, in odločitvam, ki temeljijo na etični poklicni zavesti. V povzemanju slednje Milharčič Hladnik pravi, da ne gre zgolj za etična vprašanja raziskovanja in poklicne zavesti. Koliko se bodo zasliali glasovi ljudi, ki pripo-

vedujejo zgodbe in kako, je odvisno od svetovnonazorskega in političnega prepričanja raziskovalcev, torej od njihovih povsem intimnih odločitev, kam se s svojim delom v mrežah oblasti in moči umeščajo (Milharčič Hladnik 2007: 5).

Sklep

Kakšno vlogo bi torej namenili ustnim virom v preučevanju zgodovinskih naracij? Zgodovinarji, ki uporabljajo to metodologijo, se zavedajo, da je pripovedovanje povezano z dejanjem spominjanja in da so pridobljeni viri subjektivni. Delo s spomini je vpeto v širši kontekst razprave med zgodovino in spominskimi študijami, te pa so v zadnjih desetletjih radikalno pretresle nacionalne historične diskurze in opredelitve pojma zgodovine. Po Hansu Magnusu Enzensbergerju, ki ga citira Portelli v svoji študiji o uboju Luigija Trastullija, je zgodovina iznajdba, ki ji resničnost prinaša svoje gradivo. Vendar zgodovina kot taka ni prepuščena svobodnemu odločanju. Temelj zanimanja, ki ga vzbuja, so koristi tistih, ki o njej pripovedujejo. Tistim, ki jo poslušajo, dopušča, da jasneje prepoznajo in definirajo lastne interese, pa tudi, da razberejo interese svojih nasprotnikov (Portelli 2007: 26).

Ustni viri so rezultat skupnega dela pripovedovalca in poslušalca, ki jih išče, posluša, o njih sprašuje. Pridobivanje življenjskih zgodb je predvsem delo na odnosih – med pripovedovalci in raziskovalcem, med dogodki iz preteklosti in dialoškiimi oblikami pripovedi v sedanjosti.

Biti pričevalec o nekem življenju, pravi Francesco Conversaro v študiji o video-intervjujih, pomeni biti pojasnjevalec nekega sveta in realnosti ter imeti možnost to predstaviti gledalcu. To dejanje vključuje vprašanja etike in moralne odgovornosti. Vse, kar se prikaže in pripoveduje, je, čeprav rezultat osebnega in subjektivnega stališča, nepopravljivo doživeto kot objektivno in dokončno (Conversaro 2008: 81).

Kot že rečeno, je raziskovalec sam del dogodkov, ki jih preučuje ali iz njih izhajata njegova vzgoja in način mišljenja. Želimo si, da bi se kot strokovnjaki svojega dela lotevali objektivno, polni znanja in preverjenih podatkov, ki temeljijo na študijah in delu s preverjenimi viri. Vendar v raziskovanje vstopamo kot posamezniki z individualnimi osebnimi zgodbami, pričakovanji, željami in ambicijami.

Viri in literatura

ANDERSON, Benedict: *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1998.

BERDHAL, Daphne: *Where the world ended*. Berkeley Calif.: University of California Press, 1999, 105.

BURKE, Peter: *Kaj je kulturna zgodovina*. Ljubljana: Založba Sophia, 2007, 78.

CAMBELL, Susan: The second voice. *Memory Studies* 1(1), 2008, 42.

CARLI, Augusto, Emidio Sussi in Majda Baša-Kaučič: History and Stories: Identity Construction on the Italian-Slovenian Border. V: Ulrike Hanna Meinhof (ur.), *Living (with) Borders: Identity discourses on East-West borders in Europe*. Aldershot: Ashgate, 2002, 35.

CONVERSARO, Francesco: Registri e storie di vita. V: Luisa Cigognetti idr. (ur.), *Che storia siamo noi? Le interviste e i racconti personali al cinema e in televisione*. Venezia: Marsiglio Editori, 2008, 81.

FIVUSH, Robyn: Remembering and reminiscing: How individual lives are constructed in family narratives. *Memory Studies* 1(1), 2008, 49–58.

13 O tematiki glej Martina Orehovec (2004: 73–92).

GRELE Roland J.: Movement without aim: Methodological and theoretical problems in oral history. V: Robert Perks in Alistair Thomson (ur.), *The oral history reader*. London in New York: Routledge, 2000, 38–52.

GRIBAUDI, Gabriella: *Guerra totale. Tra bombe alleate e violenze naziste. Napoli e il fronte meridionale 1940–44*. Torino: Bollati Boringhieri, 2005, 29–31.

MILHARČIČ Hladnik, Mirjam: Avto/biografičnost narativnosti: Metodološko-teoretični pristopi v raziskovanju migracijskih izkušenj. *Dve domovini* 26, 2007, 31–46.

MUSETTI Gabriella idr. (ur.): *Donne di frontiera: Vita società cultura lotta politica nel territorio del confine orientale italiano nei racconti delle protagoniste (1914–2006)*. Trieste: Il ramo d'oro, 2006 (Vol. 1), 13.

OREHOVEC Martina: Vmešavanje v življenja drugih. Zagate antropološkega raziskovanja na terenu na primeru študije žensk in dela v Istri. *Etnolog* 14, 2004, 73–92.

PASSERINI, Luisa: *Memoria e utopia: Il primato dell' intersoggettività*. Torino: Bollati Boringhieri, 2003.

PASUPATHI, Monisha: Silk from sow's ears: Collaborative construction of everyday selves in everyday stories. V: Dan P. McAdams idr. (ur.), *Identity and Story: Creating Self in Narrative*. Washington: American Psychological Association, 2006, 129–150.

PAVONE, Claudio: *Prima lezione di storia contemporanea*. Bari: Edizioni Laterza, 2007, 104.

PORTELLI, Alessandro: *Storie orali: Racconto, immaginazione, dialogo*. Roma: Donzelli editore, 2007.

PORTELLI, Alessandro: What makes oral history different. V: Robert Perks in Alistair Thomson (ur.), *The oral history reader*. London in New York: Routledge, 2000, 63–86.

PORTELLI, Alessandro: *L'ordine è già stato eseguito*. Roma: Donzelli editore, 2005, 19.

SCIOLLA, Loredana: Memoria, identità, discorso pubblico: Il linguaggio del passato. V: Marina Rampazzi in Ana Lisa Tota (ur.), *Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*. Roma: Carocci editore, 2005, 22–23.

TRAVERSO, Enzo: *Il passato: istruzioni per l'uso. Storia, memoria, politica*. Verona: Ombre corte, 2005.

ZERUBAVEL, Eviatar: *Mappe del tempo – Memoria collettiva e costruzione sociale del passato*. Bologna: Il Mulino, 2005, 27.

WERTSCH, V. James: *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 134–135.

Life Stories in Border Areas Chapters on Narration, Intersubjectivity, and Collective Memory

The article examines the processes of the formation of collective memory and the position of a society on its past. The focus of the study is on the perception of identity in a border area: How does an individual define his or her identity? What is the process of formation and transformation of this identity within the context of cohabitation? The first, theoretical part of the study, analyzes fieldwork in Goriška, an area along the border between Slovenia and Italy. The study explored the relation between history and oral history; the difference between individual and collective memory; and how the local population remembers events during and after the Second World War. The questions that have arisen during interviews help explain interactions between the researcher and the narrator. Life stories obtained in this manner always depend upon different situations, both actors, and the reader's interpretation. This so-called triangle of actors takes place within the constantly-changing intersubjective contexts and within the performances connected with the very act of remembering. The memory preserved in this manner clearly cannot be interpreted outside its context; it includes procession of the event described by the narrator, the narrator's own opinion on the event, and the situation in which the interview had taken place.

The second part of the text analyzes the relation of each of the two researchers who have conducted this study, toward the stories obtained in the field. Each researcher belongs to a different national community. By using fieldwork examples, the author demonstrates how both of them perceive the narrator's memories from their own point of view. It is thus clear that different social patterns acquired in the course of one's life, personal sensibility and partiality to certain subjects, and the researcher's sex, among other things, inevitably affect the result of such studies, and no researcher of life stories can escape this fact. Since the researcher and his or her original environment certainly affect their work and interpretation of sources the process of obtaining and analyzing life stories inevitably involves self-interpretation as well.

ZLOČIN IN KAZEN XXX

Saga o slovenskih »frilancarjih« ali samó-zaposlenih v kulturi

Izvorni znanstveni članek | 1.01

Izvilleček: Članek na primeru samozaposlenih v kulturi obravnava prenose različnih dominantnih ideologij in družbenih praks od nekdanje Jugoslavije do danes. Slednje v kombinaciji s ponotranjenim imaginarijem, ki mu v Sloveniji ne botrujejo le zakonodaja, ampak zlasti družina, šolstvo ter javnost, postavlja umetniške discipline na skrajno družbeno margino. Na tej podlagi pa se razvijajo tako nova pojmovanja samozaposlenih(osti) kot razširjene kulturnopolitične in bivanjske prakse, iz katerih je mogoče razbrati tudi prihodnje scenarije na širšem področju zaposlovanja, sindikalizma in občin družbenih razmerij.

Ključne besede: samozaposleni v kulturi (*freelancer*-ji), politična in ekonomska ideologija, umetnost, šolstvo, kulturna politika, zaposlovanje

Abstract: The article, which analyzes the case of freelance artists, deals with transfers of dominant ideologies and social practices in the period of former Yugoslavia until the present. Together with the internalized set of ideas, which in Slovenia are based not only on legislation, but also on relations within the family and in the educational system, such transfers set art disciplines on the very margin of the Slovene society. This has given rise to a different perception of freelancers as well as to cultural, political, and existential practices that suggest possible future scenarios of wider employment strategies, syndicalism, and general social relations.

Key Words: freelance artists, self-employment, political and economic ideology, art, education system, cultural policy, employment policy

Uvod

Obsirnejše antropološke literature o frilenserjih¹ skoraj ni,² obenem se tudi problematika, ki sem jo sama načela pred sedmimi leti (glej Pernarčič 2004), ni bistveno spremenila. Če sem se takrat ukvarjala predvsem z odsotnostjo kolektivne identitete in formacij, ki *freelancer*-je delajo *free*, s tem pa družbeno šibkejše, potrebujejo danes te ugotovitve le manjše popravke. Kljub najboljšemu namenu, da bi podatke s pričujočim člankom postavila v aktualnejši kontekst, ugotavljam, da so se tudi pravnoformalne ureditve v zadnjih letih spreminjale, kot se pomikajo sence skozi dan, korenitih izboljšav pa je to prineslo bore malo. Citate, ki so pričali o takratni politiki o samozaposlenih v kulturi, lahko pravzaprav ohranim take, kot so bili leta 2003. V pričujoče besedilo sem tako namensko vnašala novejšo vire zgolj na mesta, ki odstirajo dejanske spremembe, saj se mi v diskurzu o razmerah in razvoju na področju samozaposlenih zdi prav to sorazmerje zelo zgovorno.

Zgodovine pojmovanj in štrena definicij

Brž ko se v kontekstu frilenserstva začnemo ukvarjati s problematiko organiziranega povezovanja in sindikata, se nam odpre temeljno vprašanje meja, ki začrtajo okvire pojmovanja in defi-

niranja pojava; bi s takim povezovanjem frilenserji vstopili v paradoks? Koga ta izraz sploh zajema in kaj jih pravzaprav določa? Dilema je precej zapletena, saj kljub temu, da pojav frilenserstva še zdaleč ni nekaj novega, pri opredeljevanju pojma v slovenskem prostoru še vedno vlada precejšnja zmešnjava. V veliki meri imamo zato še vedno opraviti z angleškim terminom, ki pojmovanje le dodatno zakvačka. Termin *freelancer* se v naš kulturni prostor prenaša na dva načina, ki pa sta oba enako nezadovoljiva. Na splošni pogovorni ravni največkrat ostaja nepreveden in v zadnjem času celo kot slovenjena izpeljanka frilenser, verjetno zato, ker tako še najbolj ohranja totalnost svojega pomena. Tej varianti se ob bok postavlja vrsta poskusnih prevodov (uradnih ali neuradnih, vendar v javnem prostoru enako prisotnih). Slovenske različice samostojnega ali samozaposlenega kulturnega delavca, samozaposlenega v kulturi, svobodnega umetnika ali svobodnjaka nato dobivajo nove dimenzije in se nepredvidljivo oddaljujejo od vseobsegajočega *freelancer*-ja. Ker do sedaj še nismo bili deležni bolj poglobljenega razmisleka o možnih pomenih obravnavanega pojava, ostajamo odvisni zgolj od kratkih definicij iz slovarjev in uradnih listov.

Naj začnem pri obrazložitvi, ki nam jo ponuja slovar: »free lance ... independant artist, writer, etc. who earns his living by selling work to several employers ...« (Cowie 1989: 491). Že samo v tem stavku nam kar nekaj besed ponuja izhodišče za premislek. Svoboden. Umetnik. Itd. Prodajati delo. Ter delodajalec. Da pa bi katera od njih pripomogla k večji jasnosti, je treba prečesati pomenski spekter tako slovenskih kot angleških terminov, kajti vsak zase je svojevrstni »sezam-odpri-se«. V angleški verziji med drugim zasledimo besedico *free* ('svoboden'), ki nas kaj zlahka napelje na slovenski izraz svobodni umetnik. Na prvi pogled se zdi, da smo se uspeli prebiti do ustreznega prevoda in torej do povsem zadovoljive in drugače *freelancer*-ja. Toda upravičeni dvom se navezuje predvsem na vsebino tistega itd. Če sledimo

1 Slovenjeni (tudi emski) izraz frilenser uporabljam na mestih, kjer govorim o problematiki na splošno in s tem vključujem tudi posameznike, ki uradno niso samozaposleni, vendar svoje delo prav tako opravljajo samostojno preko avtorskih pogodb. Angleško obliko ohranjam le takrat, ko termin neposredno odstira iz njega izhajajoče pomenske povezave. Kjer se navezujem na uradne oblike samostojnega opravljanja poklica, dosledno uporabljam izraza samozaposleni ali s. p.

2 Antropološke literature, ki bi kot osrednjo temo obravnavala frilenserje, v svetovnem merilu nisem zasledila, nas pa je leta 2004 prehitela obsežna ekonomska raziskava (glej Parker 2004).

* Radharani Pernarčič, dipl. etnol. in kult. antropol., dipl. koreografinja in plesalka, asistentka raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1290 Grosuplje, Trubarjeva 13, E-naslov: radharani.pernarcic@ff.uni-lj.si

dopolnilnim geslom, zapisanim v angleško-angleškem slovarju, npr. »*free lance journalism*« (Cowie 1989: 491), in če poleg tega vemo, da obstaja veliko frilenserjev med računalničarji, arhitekti, *copy writer*-ji, športniki, znanstveniki, itd., potem naš poskus ne prestane atesta, saj angleški izraz očitno pokriva širše polje. Svobodni umetnik je le njegova podmnožica.

Vprašajmo se raje, na kaj se nanaša besedica *free* in v kakšnem razmerju je z besedico *lance(-er)*. Veliki angleško-slovenski slovar ponuja naslednje razlage besede *lance*: 'kopje, sulica, harpuna; kopjanik, kopjenosec, ... prebosti (s sulico, kopjem), napasti ... vreči ...' (Grad 1989: 504). Vse kaže, da je *freelancer* metaforično poimenovanje za osebo, ki svobodno meče svoje »kopje«. Sedaj se odpre nova dilema, ali gre za »metanje kopja« v smislu svobode govora (izražanja), kritike, samoorganizacije načina življenja ali svobodno izbiro glede prodajati delo (...) delodajalcem? Ker je prav iz primerov *freelance* umetnikov najlaže razbrati, kako nepreklicno je eno povezano z drugim, saj ti prodajajo prav svoj osebni izraz, ne le materialnega produkta, uporabnega načrta, novic ali storitve, obenem pa se tudi, ker črpa informacije iz avtoetnografije,³ nameravam v nadaljevanju besedila osredotočiti prav nanje.

Glede na naravo umetnosti, ki je vselej nepreklicno povezana z umetnikovim utelešenim svetovnim nazorom, bi najprej pomislili, da mora iti pri tem pojmu prav za svobodno izražanje ideologije ali svobodo (neodvisnost) od (dominantne) ideologije. A če snov povežem s tem, kako se je na naših tleh frilenserstvo razvijalo od časov nekdanje Jugoslavije do danes, bo nemara postalo bolj očitno, kako grobo se pravzaprav v njihovo delo vsiljuje razkol med vsebinsko svobodo na eni strani ter pravnoorganizacijskimi in političnoekonomskimi dejstvi na drugi strani.

Resnici na ljubo je za slovenski kulturni prostor frilenserstvo nekaj izrazito sodobnega. Nekaj, v čemer smo precej »zeleni«, saj je ta način delovanja začenjal dobivati otipljivejše razsežnosti šele sočasno s spremembo političnega sistema in z nastopom kapitalizma ob razpadu Jugoslavije. S tem seveda ne trdim, da so svobodni umetniki vzniknili iz čistega nič in natančno takrat. Gre bolj za to, da se je s to spremembo frilenserstvo vidno razmahnilo tudi na discipline zunaj umetnosti (kulture), pri čemer pa se je spremenilo tudi dojemanje statusa samozaposlenega. Slednji je namreč uradno obstajal že prej, a se ga je podeljevalo bolj redkim posameznikom. »Jaz vem, da so njemu [pesnik, 70 let] takrat dal ta eliten status, pa vse prispevke zraven plačane. To so takrat eni kr dobl, sam to je blo samo za določene.«

Po pripovedih večine⁴ je moral imeti »junak« posebne »narodne zasluge«, da so mu ta status dodelili, pri čemer so se morali drugi znajti kako drugače. In so tudi se: tako da so »šli na svobodo«. Razvoj izrazoslovja tukaj povzroča še dodatno zmedo. Zaradi političnih razmer je namreč iti-na-svobodo takrat pomenilo

obrniti se stran od uradno priznanih statusov in okrilja države. S perspektive takratnih možnosti se je pojmovanje navezovalo prej na duhovno raven razumevanja, češ, »svoboden je, kdor v sebi spozna, da je svoboden«. S tem ko si šel na svobodo, si pravzaprav samovoljno stopil med marginalni del družbe, kajti vsakršno odstopanje od državne ideologije je bilo razumljeno kot neposredno nasprotovanje. Toda znotraj te iste slike obenem obstaja kopica posameznikov, ki teh izkušenj ne potrjujejo, saj so jim kljub ideološko uperjeni kritiki status vseeno podelili.

Jaz sem status takrat brez problema dobu, pa nism mel takrat še skor nč narjenga, tko v primerjavi z zdej. Pa tud prispevke so mi čist lepo skos plačval. Nazaj se pa tud nistem držal, pa sem mrskdej komu takmu kr zabrusu u faco, kar mu je šlo. Pa nistem mel nobenih problemov. To se zdej grejo.

Zmeda in nekonsistentnost sta očitno vladali že takrat, le da je sistem operiral z drugačnimi sredstvi. V luči tega se postavlja bistveno vprašanje razumevanja naših razmer – tukaj in zdaj. Šele iz slednjih lahko zares razberemo, ali je nekdanji sistem dejansko minil ali se je le razpršil ter pod krinko subtilnejših pristopov nemoteno deluje dalje. Je tisto, kar je bila tedaj prisotnost prepovedi in preganjanja, danes zamenjala le bolj spolzka odsotnost možnosti za uveljavljanje in preživetje? Sta sredstvo arbitrarnih družbenopolitičnih praks, ki so mimo zakonodaje zarisovale posameznikovo usodo, le nasledila vsesplošni ekonomizem in birokratizacija disciplin? Nadomeščanje ene dominantne ideologije z drugo ter menjava očitno represivnega mehanizma z manj otipljivim ignorantskim mehanizmom še zdaleč ne pomeni, da se v praksi frilenserjem godi kaj bolje.

Treba je torej razumeti, kako se je nekdanja prestižno-socialna funkcija statusa svobodnega umetnika do danes prepletla z vsesplošno komercializacijo dela in produktov in tako dobila sodobne kompleksne razsežnosti. Pri tem se sprašujem, ali te razsežnosti s svojo imanentno zgodovino ne uvidijo, da pod krinko novih taktik v ničemer niso prerasle nekdanjega »jugoslovanskega« stanja, saj prestižnost ohranjajo v prenovljeni profesionalni obliki, obenem pa »ekonomično« opuščajo socialno varnost. Na prvi vtis je samozaposlitveni status iz nekdanjega državnoideološkega »botstva« danes prešel v bolj »posvetno«, delavsko dimenzijo – kot pač uradno dokazilo o (samo)zaposlenosti, a prevladujoča praksa potrjuje zgolj navideznost tega. Če se je dominantna ideologija nekdanj delno odražala v zavračanju statusa (pre)kričnim posameznikom, pa se je drugje skladno s svojo vero v socialno državo kazala vsaj v podeljevanju statusa skupaj⁵ s prispevki za pokojninsko, zdravstveno in invalidsko zavarovanje. Danes pa se z masko dodeljenega statusa obvladuje še neovržena vrednota socialne dobrobiti oziroma navidezne stabilnosti države, katere delavci menda ažurno vzpostavljajo zaposlitev, pri čemer pa se v gladiatorski areni za prispevke nemoteno pasejo mahinacije nove kapitalistične ideologije, po kateri država »že ni nobena socialna služba«. Ministrstvo za kulturo RS se tako kljub vsemu še danes (med vrsticami) navezuje na tradicijo »narodnih zaslug«. Samozaposleni v kulturi na primer ne more početi nečesa, kar bi bistveno izstopalo iz okvirov kulturne politike RS, ki bazira na nacionalnem (ali vsaj lokalnem) programu

3 Avtoetnografski del se navezuje na moje umetniško udejstvovanje v sodobnem plesu in literaturi, etnografski pa na širšo mrežo sogovornikov, ki sem jo s tem razvila. Ker je umetniško delovanje vselej samostojno, sodim tudi sama v širši spekter frilenserjev, a ker sem obenem delno zaposlena na Univerzi v Ljubljani ter kot umetnica nistem uradno registrirana, se kljub izkušnjam in poznavanju področja ne morem prištevati med samozaposlene.

4 Opis situacije v nekdanji Jugoslaviji temelji zgolj na pripovedovanih sogovornikov, saj so me bolj zanimala izvajane prakse, ki jih v uradni zakonodaji prav gotovo ne bi našla. Predstavljene informacije se navezujejo zlasti na 80. leta.

5 Vloge so bile sicer ločene, a nihče od mojih sogovornikov ni potrdil, da bi mu status dodelili, prispevke pa zavrnilo.

kot strateškem dokumentu razvojnega načrtovanja države (ali lokalne skupnosti) (Kovačič 2003: 17). Nacionalni program⁶ je še vedno do neke mere poglavitno vodilo, ki zarisuje cilje in prioritete kulturne politike, od katere pa samozaposleni v kulturi niso neodvisni in so zato vidno ujeti v ideološke (čeprav prenovljene) okvire ustvarjanja. Čeprav je šlo za mamljivo asociacijo, smo slednjič stvar razvozlati vsaj tako daleč, da je postalo jasno, kako bore malo ima besedica *free* ('svoboden') v tem primeru opraviti s svobodo od ideološko-političnih praks.

Naj zgodovinsko ozadje zaenkrat ostane v vlogi odstiranja širšega konteksta, ki pomaga razumeti, na koga ali kaj se pričujoča »diagnostika« frilenserstva sploh nanaša. Meglenost terminologije je nedvomno tudi posledica vplivov specifičnega časa in prostora, ki kot odsev nejasno migotajo v raznoraznih pomen-skih razločjih. Samo iz slovarskih definicij niti ne moremo ugotoviti pravne ureditve *freelancer*-stva v državah z daljšo tradicijo tovrstnega delovnega razmerja: »... selling work to several employers ...« (Cowie 1989: 491) je le posplošena razlaga, ki ne temelji na kaki resnejši zakonodaji. Nedvomno pa lahko dorečemo vsaj toliko, da se metafora »prostega strelca« prej nanaša na poslovne strategije kot pa politične ideologije. Da bi slednjič zakrpal še najmanjšo neuskkljenost pomena v prevodu nesrečnega *freelancer*-stva, nam *Sova* Cankarjeve založbe ponudi kratko geslo svobodni poklici: »samostojni poklici, katerih nosilci niso v delovnem razmerju (npr. pisatelji, likovni umetniki, ipd.)« (Dolinar 1988: 1020).

Po mučnem razpredanju lahko sedaj zabijemo koš glede tega, da gre pri *freelancer*-stvu preprosto za svobodno opravljanje poklica v smislu samostojnega vodenja svojega posla. Načelno bi bil to lahko katerikoli poklic, vendar pa v praksi frilenserstvo zajema največ tistih poklicev, pri katerih se pojavlja vse večja potreba po fleksibilni organizaciji dela, pa naj bo to zaradi kreativnosti, možnosti napredovanja zunaj hierarhičnih struktur, večjega nadzora nad lastno produkcijo, možnosti inovacije ali pa tudi zaslužka.⁷ Če naj bi torej razjasnili še zadnji razkorak med širokim terminom *freelancer* ter drugimi slovenskimi približki, moramo dodati še nekaj informacij o 'samostojnem podjetniku (s. p.)'. V angleščini namreč za slednjega obstaja tudi izraz *private entrepreneur*, a se v vsesplošnem jeziku enako kot za samozaposlenega v kulturi uporablja izraz *freelancer*, kar samo potrjuje ugotovljeno dejstvo, da se termin v osnovi nanaša na nekakšno obliko samozaposlitve. Naj razjasnim in obenem nekoliko popravim našo *Sovo*: da posameznik postane s. p., mora preprosto registrirati svojo dejavnost, za kar potrebuje le dokazilo, da se s slednjo res ukvarja in da je ta na seznamu v PRS-poslovnem registru Slovenije. Da pa bi si pridobil status samozaposlenega v kulturi,⁸ mora vložiti vlogo na Ministrstvu za kulturo, ki to prošnjo odobri ali zavrne glede na kakovost in odmevnost preteklega dela. Gre torej za v praksi podobni, a pravno različni obliki opravljanja samostojne dejavnosti, pri čemer pa oboje velja za neodvisno delovno razmerje, kjer ni delodajalca. S. p. je pri tem

registriran pri davčnem uradu, samostojni kulturni delavec pa pri MK.⁹ Pri nobeni obliki posameznik nima delodajalca, temveč kvečjemu naročnike, razlika je le ta, da s. p. lahko zaposluje druge uslužbenke, samozaposleni s statusom pa ne more zaposliti nikogar in je sam sebi tako svoj »delodajalec« kot svoj »delojemalec« (oziroma nič od tega).

Še najbolj ustrezen prevod izraza *freelancer* bi bil potemtakem 'samozaposleni', kar vključuje tudi samostojnega podjetnika (s. p.), s tem pa ne nujno le »kulturnika« in »statusnika«.¹⁰ A vsaj na področju kulture se v praksi zaradi razlogov, opisanih v naslednjem poglavju, izkaže, da se za s. p. odločajo zlati tisti, katerih dejavnost se umetnosti dotika bolj po zunanjem robu (arhitekti, uredniki, prevajalci, itd.).¹¹ Odvisni od edine možnosti »zaposlitve« na podlagi državnega statusa ostajajo tako umetniki v najbolj nemilem položaju.

Težnje sistema na lakmusovem papirju

Zaradi ekonomsko-političnih sprememb je samozaposlovanje danes v velikem razmahu. Na tej podlagi lahko vsaj upamo, da bo stereotipni enačaj med frilenserjem in »zajebantom«¹² vendar počasi potonil v pozabo. V začetnem procesu raziskave sem namreč nemalokrat naletela na ljudi, ki se s frilenserstvom še niso srečali od blizu in so menili, da se ukvarjam s primerom brezposelnih (ežev), tj. lenih, upornih »odpadnikov«. Zgodilo pa se je tudi, da so sami frilenserji odklonili tako pojmovanje, češ da jih označujem(o) z nadvse pejorativnim nazivom. Če vemo, kako so se možnosti opravljanja svobodnega kulturniškega poklica razvijale pod taktirko državnih institucij in dominantne ideologije v preteklosti, je takšna reakcija povsem razumljiva. Občutki marginalnosti se sedaj počasi krhajo, a realna rana, ki te občutke povzroča, se ponovno odpira, saj situacija prehaja v nove dimenzije, v katerih pa tista »sveta preproščina«, ki frilenserje zamenjuje z brezposelnimi, niti ni tako daleč od resnice. S porastom samozaposlovanja se kolesje neutemeljenih konotacij celo slabša, saj si je nekdanji »brezposelni zajebant« sedaj pridobil vlogo proste tarče za projekcijo arbitrarnih predstav, si tako pri večini nakopal na glavo še negativni simbolni kapital »zajedavca« poštenih davkoplačevalcev, postal v očeh nekaterih ministrov nekdo, ki dela na svoje in služi velike denarce (Matoz 2008b: 17),¹³ pri čemer pa je, paradoksalno, v nekaterih lokalnih

6 Nad katerim pa z vse večjim pritiskom bdiata sedaj še »evropski program« in njegova dominantna ideologija (glej Gobbo 2010).

7 Npr. računalničarji ali *copy-writer*-ji lahko kot frilenserji dejansko zaslužijo več, kot če bi bili zaposleni v podjetju.

8 V članku se osredotočam na kulturnike, vendar je status samozaposlenega mogoče pridobiti tudi v znanosti in športu. V primeru znanosti o statusu npr. odloča ARRS.

9 Temu področju vlada velik kaos, kar je razvidno tudi iz spletnih forumov (glej viri in literatura) za obveščanje frilenserjev o postopkih. Ne-transparentnost informacij pa povzroča predvsem naporno negotovost frilenserjev, da nemara nimajo točnih podatkov, kar posledično prinaša konstantno gnanje za razumevanjem lastne situacije.

10 Čeprav najbolj korekten, tudi ta prevod ni popoln, saj prav znotraj umetniških dejavnosti izraz zajema tudi neregistrirane posameznike, katerih delovne prakse sovpadajo s praksami uradno samozaposlenih; umetniškega dela namreč skoraj ni mogoče opravljati drugače kot samostojno.

11 Zaradi spodbujanja samozaposlovanja in gospodarske krize rastejo sedaj s. p.-ji kot gobe po dežju tudi v drugih poklicnih sferah.

12 Tako se je izrazil eden od mojih samozaposlenih sogovornikov. Iz konteksta sem razbrala, da je imel v mislih »zabušanta«, obenem pa, da izraža mnenja, ki jih je sam slišal od drugih.

13 Zanimivo se tak pogled ujema z najprvotnejšim pojmovanjem frilenserja, ki je v srednjeveški Evropi označeval koristljubnega, podkupljivega vojaka (Soanes 2009: 566).

kulturnih politikah menda celo »neobstoječ«.¹⁴

Glede na to, da diskurz ožim na umetniške discipline, je moje naslednje logično vprašanje, kako je kdorkoli sploh lahko samozaposlen v kulturi, kot to nakazuje termin – pa ne zato, da bi se obešala na besede, temveč da ponazorim dejansko stanje. Kultura je namreč nekaj, kar lahko človek živi ali ustvarja, ne pa institucija, podjetje, v katerem bi se lahko zaposlil. Iz definicije v Uradnem listu RS, ki samozaposlene v kulturi opredeljuje »... osebe, ki samostojno kot poklic opravljajo kulturno dejavnost in so kot taki registrirani v posebnem razvidu pri ministrstvu, pristojnem za kulturo« (Kovačič 2003: 18), vidimo, da status in pridobitev naziva pomenita bolj ali manj zgolj registracijo. Gre torej za nekakšno evidenco tistih, ki so zaposleni s kulturno dejavnostjo. To pa realno še zdaleč ne pomeni, da imajo samozaposleni v kulturi tudi dejansko zaposlitev, ki človeku omogoča preživetje in socialno varnost.

Na prvi pogled bi te trditve lahko koga užalile, saj naj bi bila s statusom načelno povezana tudi za človeka bistvena sklenitev pokojninskega, invalidskega ter obveznega zdravstvenega zavarovanja. A prav v tem je ta sodobni trik – pridobitev golega statusa ne pomeni praktično ničesar, saj sta za pridobitev pravice do plačanih prispevkov za zavarovanja potrebni ločena vloga in odobritev. Čeprav je pridobitev statusa uradni prvi pogoj, ta pravice do plačanih prispevkov še zdaleč avtomatično ne zagotavlja in jo prejema vse manj posameznikov. Zadeva postane resna, ko se ustvarjalci ujamejo na limanice dobrega vtisa uradnih možnosti. Če namreč pristanejo na status, ne da bi pridobili tudi plačane prispevke,¹⁵ preidejo z dežja pod kap, saj se s tem zavežejo, da si bodo slednje obvezno plačevali sami – če so temu kos ali ne. Tu preidemo na naslednji spekter »samó-zaposlenosti«. V odvisnem delovnem razmerju zaposleni delavec s svojo zaposlenostjo pridobi dohodek (plačo), kar pa nikakor ne velja niti v primeru samozaposlitve s statusom niti s statusom + prispevki.¹⁶ Res pa je, da status omogoča določene prednosti, kot na primer normirane stroške in skupaj s temi uveljavljanje 40-odstotne davčne olajšave, prijavljanje na razpise kot posameznik ali pa recimo vsaj začetno možnost zaprosanja za specifično delovno štipendijo.¹⁷ Konec koncev, v čem bi sicer sploh še bila razlika v samostojni obliki zaposlitve?

Teoretično ni tako v tem, da nekdo samostojno opravlja kulturno dejavnost, nič oporečnega, a iz prakse vemo, da te dejavnosti ni dovolj le opravljati, temveč jo je treba predvsem tržiti. In tu slovenski (samozaposleni) umetniki po tekočem traku drsijo v prepad, kajti v slovenskem prostoru se ideji o tržni vrednosti umetniškega produkta (ali pa dela) ekonomija, politika in širša

javnost zaenkrat samo nejeverno nasmiha. Še več, intelektualno kritično, a v praksi resignirano, se nasmiha tudi kulturne ustanove in nemalokrat celo umetniki sami. V Zahodni Evropi bi rekli, da iz tega veje nekakšna »slovanskost«.¹⁸ Gre za obče razširjeno in globoko ponotranjeno miselnost, ki ji je tržni pristop k umetnosti vzvišeno odveč, saj umetnost pretirano povezuje z dušo in torej z »višjo«, a vendar le simbolno vrednostjo. S tem, ko jo determinira tako, da postane »nedotakljiva« ali vsaj nerazumljiva, posledično pa »neuporabna« in končno menda »nepotrebna«, jo obenem obsodi na »tu-zemeljski« propad. Skladno s to maksimo slovenski umetnik vse svoje življenje posveti ustvarjanju širših kulturnih nacionalnih vrednot, pri čemer pa sam od svojega dela ne more živeti.

Zaradi sodobnih političnoekonomskih trendov ter večje mobilnosti tudi tradicija te »slovanskosti« sedaj doživlja svojo tranzicijo, kar pa med umetniki povzroča še več pluralnosti in razklanosti v iskanju načinov preživetja ter uveljavitve. Vse pogosteje se tako rešujejo iz zagate s komercialnimi projekti (produkci). Obenem je še vedno močno prisoten ekstrem entuziastičnega zastojkarstva skupaj z letargičnim zmigovanjem z rameni, češ, »tako pač je«. V to pa se vse bolj agresivno zažira spet nov ekstremizem, ki opušča vsakršno voljnost in teži zgolj k izsiljevanju plačila ne glede na realni *budget*. Frilenserji se tako včasih »pokoljejo« med sabo, kombinacija stare vzvišenosti, ki sleherno besedo za upravičeno plačilo označi kot predrznost, ter novo porajajočih se »kamikaz« pa umetniško produkcijo v veliki meri pušča v rokah manj »problematičnih« polprofesionalcev, ki jih tako stanje ne bremeni. Kot rezultat vsega tega je produkcija tako negotova, nemalokrat pa posledično tudi manj kakovostna, da tudi država od nje nima praktične koristi. Slednja se žal lahko izkaže šele v naslednjem koraku, a dokler ta ne temelji tudi na dolgoročnih ekonomskih izračunih in raziskavah (glej Shellard 2004; Gordon 2006; Stoddard 2006; The Colorado ... 2006) bo vselej obveljala podoba, da je umetniška produkcija za državni proračun zgolj strošek, nekakšno »nujno zlo«. A to je »Franckin tek za vozom«, reveževa »mantra in ponos«, da ne rabi, ker si ne more privoščiti, čemur pa bogatejši raje pravijo vlaganje. Zdi se torej, da v naših glavah z drobnim tiskom piše, da je sodobna umetnost »lepotni dodatek«, ki le »krasi« naš nacionalni prostor, ne pa da je tudi imanentni del naše nacionalne kulture in jo zato potrebujemo; pa ne le zopet na ravni dušne kontemplacije, temveč v smislu vseh vrst kapitala,¹⁹ ki bi se prilival in obračal v državi.²⁰ »Pa kaj ta kultura kr neki po cajtngih! To bi blo treba čist ukint, koga to sploh zanima?«

Da je to tako, je kriva obilica kompleksno prepletenih vrednot, integriranih v razne ravni družbene stvarnosti. Čeprav Zakon o uresničevanju javnega interesa za kulturo (Zakon 2007) še vedno deluje kot zadnji varnostni ventil pred hladnokrvnim kapitalizmom (ekonomizmom), saj zagotavlja ohranjanje in izvajanje

14 Na seji Občine Krško (28. 10. 2009) so na vprašanje moje sogovornice, zakaj so k razpravi o novem pravilniku vabljeni društva in zavodi, ne pa tudi samozaposleni, odvrnili, da jih v Krškem ni. Uradno jih je bilo takrat registriranih osem, zato je – temelječ na splošno neenakovrednem razmerju med institucijo in posameznikom – taka izjava le odsev nerazjasnjene razumevanja samozaposlenega kot formalne institucije – fizične osebe.

15 Za s. p. je samoplačevanje prispevkov neizbežno, za status pa posamezniki zaprosajo zato, ker se njihovo delo največkrat izkaže za »nedonosno« in upajo na pomoč.

16 Pa tudi ne kot s. p.

17 Kljub mnogim bančnim reformam samozaposleni v kulturi še vedno ne more pridobiti kredita (ne glede na dejanski dohodek), pri čemer ga s. p. vsaj načelno lahko oziroma je to odvisno od individualne obravnave.

18 To mi je bilo večkrat rečeno med študijem na Nizozemskem.

19 Izhajam iz pojmovanja različnih vrst kapitala po P. Bourdieuju (1998: 35–63), ki ločuje ekonomski, simbolni, socialni, kulturni ali informacijski in človeški kapital, ki se na različne načine med sabo povezujejo (potrjujejo).

20 V diskurzu o konstruiranju nacionalne kulture ali kapitalistični zanki, ki vse vrednote skozi kapital, se zaenkrat namensko ne spuščam, saj je že ob pogojnem sprejetju tovrstnih političnoekonomskih ideologij na voljo dovolj paradoksalnih dejstev, ki kažejo na njihovo nekonsistentnost.

dejavnosti na področju kulture kot vrednote (pri čemer pa tako namenja neprimerljivo več sredstev kulturni dediščini kot aktualni umetnosti), pa obenem državljanov tudi nič integrirano ne zavezuje k rabi umetnosti, kot jih na primer k rabi bank. Slednje se zdi skoraj smešno, a brez tega ostaja rešitev le v dovoljšni kritični masi zainteresiranih uporabnikov, ki sami niso kulturniki, česar pa v Sloveniji preprosto manjka. Za primerjavo: če so si nekdanje kolonialne države s svojimi kolonizatorskimi podvigi nekoč nagrabile (danes pa z manj očitno gesto – privabile) tudi marsikatero umetniško delo (umetnika) v svoje rezidence, posledično pa tako vsaj vzgojile mentaliteto, ki pre(pri)poznava tudi dodano vrednost umetnosti (produkta in dejavnosti),²¹ smo mi s svojo kontinuiteto sicer res bolj skromne, nenasilne, a vseeno provincialne mentalitete akumulirali zgolj kratkovidnost in se sedaj prostovoljno dajemo-v-kolonizacijo. Slednje se kaže na ravni posameznih umetnikov, ki zapuščajo Slovenijo, ker tu ne morejo dostojno opravljati svojega dela. »Njega zdej že kako leto ni več tu. Zgleda mu je vseen dopizdlo. Itak, če pa tle nimaš kej, pa skos se neki bost zato, da bi lohk delal.« Pa tudi na institucionalni ravni. »Radha, veš kolk se nas je že resno ukvarjalo s tem, da bi ustanovili [plesno] akademijo, že več kot deset let nazaj, pa je vedno nekaj. Rajš se vpraš, zakaj si ti nazaj pršla.«

Na podlagi take kratkovidnosti smo nagnjeni tudi k instantnim rešitvam, ki se v nekem drugem družbenem okolju zdijo izvedljive in smiselne, pri čemer pa ne potrebujemo dosti miselnega napora, da bi ugotovili, kako zelo drugače se lahko isti način obnese (prakticira) v drugačnem (slovenskem) okolju. Če torej najnovejše direktive EU vse bolj spodbujajo samozaposlitev in temu namenjajo tudi določene enkratne zneske, do katerih so posamezniki upravičeni ob prvi vzpostavitvi samozaposlitve (glej Kovačič 2009; Mercina 2009), je sedaj tudi Slovenija prevzela enak sistem. Načelno je to tudi po mojem mnenju dobra poteza, skrbi pa me, da se tovrstne spremembe uvajajo brez resnega premisleka, kam znotraj specifičnega, »našega« konteksta,²² lahko prestrukturacije dolgoročno vodijo in kako bi se moralo vzajemno prestrukturirati tudi razumevanje novih uredb s strani tistega, ki jih uvaja, če naj bi bila uspešna tudi iz njih izhajajoča praksa (glej tudi Založnik 2007). Ker je umetnost v našem družbenem (mentalnem) prostoru tako marginalizirana dejavnost, da ji kdo občasno tudi mirne duše pozabi priznati osnovno vrednost poklica,²³ pri čemer samozaposleni v kulturi nima niti statusa delavca, po katerem bi bil enako kot v Zahodni Evropi

zaščiten z delovnopravno zakonodajo (Matoz 2008b: 17),²⁴ je tovrstno spodbujanje samozaposlovanja pri nas zaenkrat in do nadaljnjega kvečjemu golo taktiziranje, kako (še posebej med gospodarsko krizo) zgolj statistično prikazati menda zmanjšano brezposelnost.

»Ku bi se reklo – je meu zasluhe.«²⁵

Priznajmo, leto 2009 je vsaj načelno »prižgalo luč v učiteljevem oknu«, saj se je Ministrstvo za kulturo z ministrico Širco na čelu slednjič le odzvalo na dolgotrajne pobude za intenziviranje dialoga s predstavniki nevladnih organizacij s področja kulture in umetnosti, ki sta jih sprožila predvsem Društvo nevladnih organizacij in samostojnih ustvarjalcev na področju umetnosti in kulture ter Asociacija (Novica ... 2009). Gre predvsem za imenovanje in oblikovanje delovne skupine za sistemsko urejanje položaja NVO v umetnosti in kulturi, v kateri naj bi sodelovalo šest predstavnikov nevladnega sektorja skupaj s štirimi predstavniki Ministrstva za kulturo ter projektno tudi pravni in javnofinančni strokovnjaki. Skupina naj bi se ukvarjala z vprašanji strateške problematike produkcije na področju sodobne umetnosti v NVO sektorju (Novica ... 2009). Dobra dva tedna po tej objavi je skoraj identično pobudo sprožila tudi Mestna občina Ljubljana z županom Jankovičem²⁶ na čelu (glej Mestna občina ... 2009). S tem je bil zagotovo narejen ključni korak proti konstruktivnemu reševanju eksistencialne kalvarije samozaposlenih v kulturi, a poglobljeno poznavanje narave frilenserskega in umetniškega dela v kombinaciji s kapitalističnim *zeitgeistom* nas do prenatrjenega in navdušenega upanja po korenitih spremembah vseeno ohranja zadržane, saj je od zgolj nekaj svetlih izjem do širše urejenih razmer še zelo daleč. V resnici je že samo do tega koraka preteklo veliko vode, saj so se pobude za širše reševanje problematike pojavile že veliko prej. Prejšnji kulturni minister Vasko Simoniti je oblikovanje take komisije obljubljal že leta 2007 (Matoz 2008a: 17), formacije (projekti), kot so SU-KI, Asociacija, Artservis,²⁷ itd., ki so k temu prigovarjale, pa so tudi same enako vidna posledica predhodno že veliko dlje²⁸ neurejenih razmer. Delovanje slednjih je (čeprav počasi) bistveno pripomoglo k premikom, pri čemer so se lotevali zlasti najbolj perečih in neposrednih problemov, ki jih je samozaposlenim v kulturi prinašala kulturna politika s svojimi ukrepi in ureditvami. Njihov »lirski subjekt« se je spopadal (in se še) predvsem s cenzusom (spremembo cenzusa iz neto v bruto znesek (tj. dejansko zniževanje), neločevanjem honorarjev od materialnih in potnih stroškov tako v luči obdavčevanja kot cenzusa,²⁹ itd.), z brez-

21 Gre za širše polje, ki temelji na prepoznavanju vrednosti umetnosti. Te države so ustvarile umetniške akademije, ki s svojim renomejem privabljajo tuje študente (in njihov kapital). Ti pozneje zaradi urejenih delovnih razmer v državi pogosto ostanejo, kar ustvarja kritično maso, ki spodbuja tako konkurenco kot kakovost ter obenem oblikuje aktivne in bolj naklonjene »uporabnike« umetnosti, ki v kulturnih ustanovah vidno obračajo kapital. Za nameček se iz tega razvije celo turizem.

22 Iz primerjave Denisa Miklavčiča (Posvet, 25. 9. 2008) je razvidno, da »povprečni prihodek zaposlenih v Sloveniji uradno dosega 75 odstotkov povprečja EU. Prihodek samozaposlenih v kulturi pa dosega 20 do 30 odstotkov prihodka samozaposlenih v EU.«

23 Leta 2008 so na RTV SLO (natančnega datuma in oddaje žal ne morem več navesti) objavili statistični prikaz brezposelnosti po poklicnih področjih, v katerem so se nepresenetljivo na zadnjem mestu znašle družboslovne in humanistične vede, pri čemer pa umetniških dejavnosti na seznamu sploh ni bilo.

24 Tudi iz pričevanj mojega sogovorca, ki se je kot samozaposleni režiser odločil živeti na Škotskem, izvemo, da se tam počuti tudi dejansko (v praksi) zaščitenega s strani države.

25 Iz pesmi Iztoka Mlakarja.

26 Le upamo lahko, da se najboljši namen teh pozivov ne bo sprevrgel v golo propagando – kot podlaga političnointeresni tekmovalnosti.

27 Artservis je projekt Zavoda SCCA Ljubljana, ki deluje od leta 2001, njegove vsebine pa so del spletnega informacijsko-podpornega sistema Društva Asociacija v okviru projekta Mreženje in krepitev kapacitet NVO v kulturi (Pungerčar 2009).

28 Sindikalna konferenca (SUKI) je nastala na pobudo slovenskih televizijskih in filmskih delavcev in obstaja dobrih deset let (Matoz 2008b: 17).

29 V cenzus 21.000 € prihodka letno, za katerega je samozaposleni v kulturi še smel prejemati plačane prispevke (glej tudi Kačič 2009), niso šteli le

plačno pravno pomočjo, neurejenimi bolniškimi in porodniškimi dopusti,³⁰ delovnimi prostori, s socialno varnostjo, pokojninami, itd. Vse skupaj pa se je slednjič strnilo tudi v pripravo kolektivne pogodbe in splošen poziv frilenserjem, naj se aktivno vključijo v sindikat ali kulturniško zbornico (Okrogla miza, 9. 10. 2009). Iz primerjav Denisa Miklavčiča (predsednik SUKI) je razvidna bistvena razlika v odnosu drugih držav do svojih samozaposlenih, na katere gledajo kot na posameznike, ki so prevzeli odgovornost zase in državo razbremenjujejo (op. p.: v določenih aspektih), zaradi česar pa jih država vzajemno jemlje pod okrilje in tak status podpira z velikimi davčnimi olajšavami, daljše delovno razmerje z naročnikom pa mora po določenem času postati redna zaposlitev za nedoločen čas (Matoz 2008b: 17).³¹ Čeprav Miklavčič v svojem intervjuju pristavi še opozorilo glede posebne situacije, ki ruši načela svobodnega trga, saj so naročniki (gledališča, televizije, itd.) dela samozaposlenih v kulturi proračunski porabniki in torej niso odvisni od kakovosti dela, zaradi česar njihovo ceno znižuje tudi študentsko delo (Matoz 2008b: 17), Simon Kardum pa obenem pravilno ugotavlja in opozarja na širši domet problematike, ki ne pristaja zgolj na lepotni popravek vladne uredbe,³² temveč raje na korenito reformo, ki bi prestrukturirala delovno, javnofinančno in socialno zakonodajo, s tem pa dosegla večjo enakopravnost med zaposlenimi, samozaposlenimi in tistimi brez statusa (Kardum 2008: 17), pa je v resnici problematika še veliko globlja in bolj kompleksna. Gre namreč za ponotranjen odnos, ki se v resnici začne že v družini in šoli. K njunim ugotovitvam zato dodajam, da celostne situacije tudi spremembe tovrstnih ureditev ne bi bistveno izboljšale, saj se glavni problem nahaja v privzgojenem pogledu, ki umetnost kategorizira za »neuporabno« in »nevredno normalnega trženja«, pri čemer pa naj vsaj zaenkrat o zmoti, da bi to tudi morala biti na način, kot ga narekuje komercialistično-populistična ideologija, niti ne začnem. Že Boris Groys (2002: 89) zapiše: »Če umetnik ustvarja za tržišče, mora ustreči določenim potrošnikovim predstavam o tem, kaj naj bi bila umetnost, zato posega v material, da ga prilagodi običajnim, tradicionalnim pravilom umetnostne produkcije.« A tudi če se pogojno vživimo v to ideologijo, ostaja na dlani naslednje vprašanje: le kako naj bi umetnik dostojno tržil svoje delo, ko pa v stari dobri slovenski družini tisti, ki kljub splošnemu neodobravanju vseeno vstopi v umetniški poklic, še vedno velja za nekakšno bohemsko črno ovco, ki je primarni (razširjeni) družini menda bore malo v prid in še manj v ponos? In kako naj bi bili obenem ti »frilens« umetniki dober zgled tudi svojim lastnim potomcem, ko pa pri tako neurejenih razmerah slednji razbirajo zgolj »neresnost«, nekonsistentno zmožnost preživetja (sebe) družine, posledično neenakomerno porazdelitev odgovornosti med staršema, trenja med njima ter napetost samega starša – umetnika, kar izvira iz neurejenih finančnih in tudi

medosebno-profesionalnih razmer(ij). Tak habitualni odnos-do nikakor ni le intimna stvar družine, ampak bistvena podstat »zacaklanih« družbenih percepcij in razmerij, ki se slednjič poznajo tudi na trgu. Če nam nikdar niso privzgojili spoštovanja do neke dejavnosti, obenem pa nas tudi ne vpeljali v neko polje ter nam omogočili dostopa do specifičnega znanja o njem in njegovega razumevanja, enostavno ne moremo pričakovati, da bo ta dejavnost kdaj tudi uspevala med ljudmi, ki oblikujejo trg.

Takoj za družino se k tvorbi razmer pridružijo še osnovnošolske in druge izobraževalne ustanove (glej tudi Založnik 2007: 252). In spet: kako naj kdorkoli začne jemati umetnost resno, ko pa je že od osnovne šole na urniku kvečjemu zgodovina umetnosti, ki nikdar ne doseže enako resnega pristopa in obravnave kot vsi drugi predmeti (glej tudi Jelovšek 2009)? Če niti ne upoštevamo, da zaradi dodatne specifikke umetnosti, ki ji je inherentna nuja prakticiranja, zgodovina ljudem umetnosti ne more približevati, bode v oči vsaj to, da ta zgolj zgodovina prihodnjih potencialnih kupcev/naročnikov umetnosti vse do pred kratkim (znotraj nekaterih predmetov³³ pa še vedno) ni niti seznanjala s sodobniki in z njihovimi obstoječimi deli, ki bi bila že zaradi implicitno bližjega izraza učencem bolj razumljiva. Najbolj zaskrbljujoče pri tem je, da se odnos do umetnosti izgublja celo na fakultetah, saj niti intelektualci, ki bi pravzaprav morali prvi podpirati umetnost, tej ne priznavajo več kredibilnosti. Tisti, ki se na primer ukvarjamo z akademsko in umetniško dejavnostjo, tako še predobro poznamo ignoranco znanstvenih ustanov pri točkovanju umetniških del, pa čeprav je lahko naša umetniška disciplina obenem tudi naš znanstveno-pedagoški predmet ali raziskovalni teren. »Men so iz seznama za habilitacijo vsa umetniška dela vn črtali. Ampak, ko so zvedli, da bom bral na literarnem večeru, so me pa klical, naj predstavim še delo na univerzi zraven.«

V to prakso se nato prikradejo še »neškodljive« primerjave, ki v nasprotju z znanstvenim znanjem v umetnosti vidijo zgolj značilnost »samovoljne igre«, kot je na primer izjavil prof. dr. Boris Paternu (90-letnica ..., 2. 12. 2009), k čemur pa se pridružujejo še lenobni »argumenti«, da je sodobna umetnost pretežka. Ker si raznovrstne domnevne »avtoritete« to interpretirajo kot dokaz, da je delo nekega sodobnika celo slabo,³⁴ pa se slednjič na tej podlagi oblikujejo tudi selekcije obravnavanih in pripoznavanih del. Sodobni umetniki morajo tako dodatno trošiti čas, energijo in denar za razširjanje osnovne vednosti o sebi, svojem delu in celo svoji disciplini, se boriti na požiralniku ozkoglednosti in ozkotržnosti, dodatno dokazovati nosilnim »avtoritetam« svojo kakovost (čeprav naj bi te po vsej logiki z njimi sodelovale), pri čemer pa jih vselej spremlja še habituiran »šepet matere, privzdignjen prst očeta in razočarani pogled otroka«, da jim je spodleto, ker ne počnejo nič »uporabnega«.

Upam, da postaja jasno, kako globoke so v resnici korenine neurejenih razmer »frilens« umetnikov, še bolj pa, koliko kompleksnejšo soodgovornost nosimo vsi za sedanje in prihodnje situacije, pri čemer je še najbolj pereče dejstvo, da smo priča

honorarja, ampak tudi potne, materialne in druge stroške dela.

30 Ker samozaposleni ne prejemajo rednega dohodka, pomenijo letni, porodniški ali bolniški dopusti velik izpad finančnih sredstev, njihova pravica do povrnitve stroškov pa npr. začne veljati šele po 31. dnevu od nastopa bolezn.

31 Miklavčičev primer velja za Anglijo, sama pa lahko enako potrdim tudi za Nizozemsko.

32 Po njegovem predlogu bi morali pogajanja za kolektivno pogodbo nasloviti na Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (Okrogla miza, 9. 10. 2009).

33 Nekateri umetnosti (npr. gledališče, ples, *videoart*) pa nikdar niso uvrščali v predmetnik in so ostajale (postajajo) stvar krožkov ali izbirnega predmeta, ki ga zaradi privzgojenega pogleda, naj se raje lotijo česa »bolj uporabnega«, izberejo le redki učenci.

34 Po izjavah izr. prof. dr. Irene Novak Popov (Okrogla miza, 6. 5. 2009), ki je v debati o pesniških zbirkah sodobnikov (prvencih 2008) s stališča pozicijske moči tako »analizirala« kakovost objavljenih del.

predvsem manku širšega sodelovanja med ključnimi akterji,³⁵ ki stojimo v skupnem, soodvisnem krogotoku oblikovanja umetniške produkcije, odsevane tudi v sferi samozaposlenosti.

Kaj torej – privilegij ali neuporabnost?

Sprašujem se, ali gre pri vsej tej kolobociji dejstev in predstav za absoluten paradoks, preprosta vzrok in posledico ali nadvse konflikten soobstoj nekdanje in porajajoče se dominantne ideologije. Po eni strani smo namreč priča raznovrstnim manifestacijam ideje, da gre pri umetnosti za privilegij, hkrati s tem pa se umetniki borijo z mlini na veter, ki po deželici razpihujejo idejo, da je umetnost neuporabna in nepotrebna, pri čemer težko verjamem, da gre za med seboj popolnoma nepovezane pojave.

Vidik privilegija se zopet začne v družini in osnovni šoli, kjer mora učenec izkazati nekakšen poseben talent, obenem pa seveda biti deležen tudi dodatnega odobravanja in finančne zmogljivosti staršev, če naj bi se integriral v prakticirano učenje umetniške discipline. Ker mu je v redni osnovni šoli na voljo kvečjemu likovni pouk, zgodovina glasbe in morda še kak občasen gledališki ali literarni krožek, se otrok torej mora (če naj bi prišel v stik z umetnostjo) posebej vpisati v umetniško šolo (glasbeno, baletno, itd.); taka, tudi fizična ločnica, pa lahko prinaša hude posledice.³⁶ Pri tem že samo koncept talenta oblikuje svojevrstno idejo o privilegiju. Odraščajoči otrok mora ta privilegij ves čas dokazovati, pri čemer pa »skrivnost« umetnosti ostaja znana zgolj njemu in ne tudi drugim vrstnikom, ki te »sreče« niso imeli.³⁷ Ko slednjic kot odrasel človek prestane že vrsto preizkušenj tega »talent-privilegija«, stoji nenadoma zopet pred veliko »sfingo«, ki odloča o njegovem vstopu v »privilegij« plačanih prispevkov. Ne glede na to, koliko preizkusov je dejavni umetnik že prestal in kakšni so bili – sprejemni izpit, diploma na umetnostni akademiji (v tujini), pridobitev štipendije samega MK,³⁸ sprejem v Društvo pisateljev Slovenije, pridobitev štipendije določenega društva, izvedba nešteti del in celo pridobitev statusa pri MK, itd.³⁹ – ti dosežki nikdar niso dovolj pomenljivi. Znova in znova umetnik naleti na objektivirano *formo mentis* državnega aparata, ki sleherni prehod od dosežka do socialne varnosti dojema kot »privilegij«. Po nič kaj spremenjenem pravilniku MK RS prošnje za

35 Tj. akterji, ki se postavljajo v vlogo »filtra« med umetniškim delom in javnostjo (npr. kritiki, profesorji, revije, založbe, knjigarne, gledališča, itd.).

36 V preteklosti (ne pa izključno) je nemalokak otrok doživel travmo, ker starši niso zmogli ali mu dovolili vpisa na umetniško šolo. Po drugi strani pa smo danes priča vse večjemu porastu preštevilčnih stranskih dejavnosti in vpisov na umetniške šole, kar – zaradi te iste ločnice – otroke preveč obremenjuje.

37 Pozneje pa »srečneži« nimajo sreče pri teh preostalih, to je njihovih potencialnih kupcih, naročnikih, sponzorjih, donatorjih ali mecenih.

38 Iz tega, da Slovenija štipendira svoje študente na tujih akademijah, a jim ob povratku ne nudi opore, kaj šele, da bi jih vabila z boljšo »ponudbo«, kot jo imajo v tujini, je razvidna nadvse nepremišljena in paradoksalna razsipnost države, ki svoj denar (skupaj z umetniki in njegovimi deli) raje pusti v tujini, saj meni, da ima s slednjimi doma preveč »stroškov«. Cinična aroganca demagogije tipa »kar pojdite v tujino« (Kotnik 2005: 76) pa me navdaja s strašljivo mislijo, da si zna država moje namige mirno prevesti v »pa pojdite v tujino brez štipendij«, kar ne bi presenetilo, saj vendar govorimo o »privilegiju«.

39 Omenjam samo nekaj najbolj izstopajočih informacij iz različnih etnografskih primerov.

prispevke obravnava glede na to, ali je »... predlagateljevo delo pomemben prispevek k slovenski kulturi, ... izvirnost, kreativen pristop, duhovno dognanost in strokovno neoporečnost ...« (Kovačič 2003: 572) oziroma po novi, vse bolj športni retoriki, glede na to, ali je bilo »... delo mogoče ovrednotiti kot izjemen (vrhunski) kulturni prispevek ...« (Fortuna 2009). Brez ozira na to, da sta bila že ob podeljevanju samega statusa ugotovljena »... obseg in kakovost njegovega dela ...« (Kovačič 2008: 288), mora umetnik skozi ponovno presojo iste komisije.

Predstavljajte si torej, da ste v situaciji, kjer za vas preprosto ne obstaja drugo mesto zaposlitve kot »v državi«, pri čemer je to »zaposlitev«, kjer za svoje delo ne dobivate dohodka, vaša osnovna socialna varnost pa je odvisna od tega, ali je vaše delo »... ovrednoteno kot vrhunsko (državna nagrada ... nagrada, ki jo podeljujejo primerljiva stanovska društva, ... mednarodna nagrada ali priznanje, ... odmevnost v domači ali mednarodni javnosti ...)« (Kovačič 2008: 289). A ne le to, dodajmo tudi nezrečeno dejstvo, da se tako mladega umetnika (takoj po končani akademiji)⁴⁰ kot tistega, ki zaproša za polovični status, obravnava pod istimi kriteriji kot vse druge prosilce za »privilegirani azil«. Obenem tiste, ki delujejo na več različnih področjih, obravnavajo ločene komisije, kar pomeni, da ga vsaka od njih obravnava po enakih kriterijih kot nekoga, ki se ukvarja zgolj z eno disciplino in ima lahko več ustvarjenih del ter prepoznavnost hitreje doseže. Za nameček pa je tu še »privilegij«, ki umetniku narekuje, da mora vsake tri leta (nekaj pet) »... predložiti ministrstvu dokumentacijo, iz katere je razvidno, da še opravlja dejavnost ustvarjanja kulturnih vrednot ...« (Kovačič 2003: 578), kot da bi umetnik zgolj s plačanimi prispevki sicer lahko mirne duše zaspal na lovorikah, saj mu preživeti menda ni treba.

Navadno so tisti, ki lahko v družbeni praksi dejansko koristijo svoje privilegije, tudi nosilci moči, zanje pa nikdar ne velja, da so neuporabni in nepotrebni: kaj se torej tukaj ne ujema? Pričujoče odnosi ni mogoče pojasniti, ne da bi prej razumeli, kako zelo je stvar postavljena na glavo, saj se v primeru (samozaposlenega) umetnika označevalec »neuporabno-nepotrebno« označencu »privilegiranega« vsiljuje kot absolutno vzročen in ne dialektičen dejavnik; »Ker si (absolutno) neuporaben, vedi, da so plačani prispevki zate velik »privilegij«. Kljub temu da je izbrancev za prispevke dejansko vse manj, pa kombinacija prakse in omenjenega »pra-nazora« ustvarja nekakšen *status quo*, v katerem umetnik svojega dela ne more niti tržiti, obenem pa se tudi ne »pritoževati«, saj mu »medvrstična sugestija« precej požuga, naj bo raje hvaležen za »zaščito«. V statičnosti tega mentalnega zapora se, kot kaže, normalno delovanje habitusa (glej Bourdieu 2002) izmika sleherni možnosti spoznanja. Kot bi se bil »prattvorec« konstrukta tu zaustavil, iztrgal zgodovino iz časa, zaprl pot inovacijam in sedaj menda samo še preprosto drži.

Ker družbene situacije (razmerja) nikdar niso težavne na podlagi enoznačne kavzalnosti, ampak so zlasti kompleksne, je treba k

40 Nizozemska na primer diplomiranim študentom katerekoli nizozemske umetniške akademije ali visoke šole omogoča, da še leto po koncu študija zaprosijo za (in v 95 odstotkih tudi dobijo) triletno subvencijo, ki znaša mesečno 500 € (zadnji podatek iz leta 2008), kar nudi mladim umetnikom ključno oporo pri neanksioznem in nemotenem zagonu profesionalne dejavnosti. Dejstvo, da so do te subvencije upravičeni tudi vsi tuji diplomanti, pa govori o ključnem odnosu države, ki umetnike vabi in jih jemlje za svoje, saj v njih prepoznavna vrednost.

temu dodati še par dodatnih vektorjev. Glede na to, da prakticiranje umetnosti vzgaja pri človeku osebnostne in socialne spretnosti ter celostno vpliva na kakovost življenja (glej Es 2009; Gioria 2006; Jermyn 2006; Miringoff 2005; Pernarčič 2005), ideja o »ne-uporabnosti« ne more izvirati iz dotičnega védenja. Lahko pa izvira iz premise, da je umetnost z močjo svoje simbolike, naracije in čustvenega učinka na človeka (glej Vidrih 2007: 163–171) prikladen podaljšek (ali pa nasprotno, »nevarno« angažirano udejstvovanje) pri oblikovanju in utrjevanju neke ideologije. Dominantne ideologije nekdanje socialistične Jugoslavije menda ni treba posebej razčlenjevati, za pričujočo problematiko se moramo le zavedati, kako zelo se je oznaka »uporabnega« (umetnika) navezovala na moč umetniškega dela za doseganje in širjenje političnega cilja oziroma ideje. Ker se današnja demokratična »Mat kurja« na vse pretege odceplja od svoje zgodovine, uvaja tudi na tem področju nove pristope. Vektorju zgodovine se je tako z najtesnejšo paralelnostjo pridružil nov vektor teženj, da bi samozaposlenega v kulturi raje obravnavali skozi leče zaposlitve, ne ideologije. A žal je v tem manjša težava, kajti efekt »kovčka z dvojnim dnom« kaže, da se je sem prikradla zgolj neka druga ideologija. Možnost uvida je zamegljena, saj se je v principu menjal le poudarek: iz prej političnoekonomske v zdaj ekonomsko-politično ideologijo. Danes je »uporabni« umetnik tisti, čigar dela »grejo v prodajo«. Nekdanje dobro usidrane temelje, ki so botrovali ideji o »ne-uporabnosti« umetniškega dela, je namreč prekanjeno izkoristil vse bolj pogoltni ekonomizem (utilitarizem), ki na (delno) izpraznjeno mesto nekdanje ideologije vse bolj agresivno uvaja svojo, po kateri pa se vrednost in relevantnost nekega dela (področja)⁴¹ merita zgolj s tržnimi merili (Kotnik 2005: 80).

Umetniška dela, ki zaradi svoje avtonomne narave ne morejo v veliki meri rabiti »takojšnji implementaciji in aplikaciji« in torej tudi ne očitnemu »namenu maksimiranja gospodarstva, kapitala, marketinga in propagande« (Kotnik 2005: 80), se torej sedaj iz drugih razlogov znajdejo pod istoimensko etiketo, rezultat katere pa je enak kot prej: »privilegij« marginaliziranosti.

Sklep-na revma

Nevzdržne razmere in konstantna marginalizacija umetnosti so sedaj že kronično »obolenje«, ki po vseh šivih trga tudi medosebno-profesionalne odnose med samimi akterji. Samozaposleni v kulturi – ne le zato, ker so umetniki, ampak prav zaradi svojega frilenserstva – delujejo kot najbolj »s-svojim-delom-povezani-delavci« (glej Marx 1979: 11–99). S tem ko sami organizirajo celotno produkcijo svojega dela, v družbi nastopajo kot »totalni posamezniki«, kar lahko po eni strani prinaša bolj učinkovite rezultate dela ali pa strahotne družbene razsežnosti. V trenutni družbeni situaciji, ki kaže vse več indicev, da se bo v prihodnje samozaposlovanje širilo vseprek tudi na druge discipline, so kot nekakšne »lastovice« – ali bodo te znanilke »pomladi« ali »ledene dobe«, pa je odvisno tudi od naših zmožnosti predvidevanja potencialnih smeri in razumevanja dolgoročnih sprememb.

V družbenih razmerjih, kjer lahko in mora delovanje »totalnega posameznika« zagovarjati in obvladovati le ta posameznik, je mo-

žnost transparentnega ugotavljanja odgovornosti veliko večja, kar je v primeru, da ljudje ne razvijemo spet novega načina izmikanja, lahko zelo konstruktivno. Tudi večja fleksibilnost pri organizaciji dela lahko načelno vodi v večjo učinkovitost, kakovost pa tudi zadovoljstvo pri delu. A iz moje raziskave je razvidno, da lahko tej načelni »pomladi« preti tudi precej mračna »hladna fronta«, saj lahko te iste značilnosti vodijo v nadvse plodno podlago, da se med posamezniki in raznoliko partikularnostjo njihovih težav z delom porazgubi sleherna sled za širšo odgovornostjo, ki botruje nastalim razmeram. Poudariti je treba, da kljub svoji »totalni posameznosti« *free-lancer*-ji niso nikdar zares neodvisni od delovanja državnih instanc. »*So na dolgih, a vendarle na lancih.*« S podaljševanjem teh »lancev« se možnost transparentne odnosnosti zgolj oddaljuje, sami »frilancarji« pa se še laže zapletajo vanje. Najbolj očitni in vseprisotni načini manipulativnega prelaganja odgovornosti na posameznike so prav nepreglednost informacij, neegalitarno razmerje med institucijo in posameznikom, rahlo, a konstantno spreminjajoči se zakoni, delikatno neopazne specifične v drobnem tisku, ki pa vselej ključno zapletejo posameznikov položaj, časovna taktiziranja z razpisi, itd., pri čemer naj bi »totalni posameznik« sleherni neuspeh pripisal izključno samemu sebi – ker je v kaki kritični situaciji »stegnil svoj posamezni jezik« ali pa, ker se v tem kaosu pač »ni znašel«. Občutke »osebne nesposobnosti« pa obenem še utrjujejo iluzorne medijske slike, da so brezposelni zgolj nižje kvalificirani delavci.

Na podlagi etnografskih podatkov lahko potrdim dvoje trenutno prevladujočih, a zelo nasprotujočih si stanj. Po eni strani se med frilenserji ustvarja vse močnejša solidarnost (pri izmenjavi informacij, predajanju ali iskanju poslov), kar je prav gotovo dober znak. Hkrati s tem pa se prav zaradi njihove posameznosti v profesionalna delovna razmerja vse pre pogosto zažira velika mera povsem osebnih konfliktov, ki so bodisi plod medosebnih neskladnosti bodisi netransparentne distribucije finančnih sredstev in zgolj navidezno hierarhične delitve vlog.⁴² Na podlagi slednjega je treba opozoriti tudi na vprašanje sindikalnega organiziranja. Sindikat samozaposlenih v kulturi kljub dolgotrajnim pobudam za njegovo trdno vzpostavitev v resnici ne deluje zares povezano, saj za frilenserje edino skupni samozaposlenost in eksistencialna agonija očitno nista dovolj trdni vezi za organizirano povezovanje. Manko ključnih občutkov kolektivne pripadnosti skupini se seveda nanaša tudi na notranjo delitev vlog, saj naj bi v takem sindikatu potemtakem v »kup štrihali« tako sekundarni »delodajalci« kot »delojemalci« (tj. npr. kustos in slikar, vodja in izvajalec projekta, itd.). Obenem pa je iz tega razvidna immanentna nevarnost množstva posameznosti, ki vsaka s svojim specifičnim problemom le stežka vodi v kolektivno enoten organiziran nastop.

V primeru, da se bo samozaposlovanje v prihodnje res širilo na vse poklicne sfere, lahko iz sedanjega stanja samozaposlenih v kulturi razbiram in dajem v vednost vsaj dve resni opozorili: vesplošno krhanje sindikalnega povezovanja, posledice česar so,

42 To je še zlasti prisotno v umetniških projektih, ki združujejo več ustvarjalcev. Čeprav so v ekipi sami frilenserji brez finančnih sredstev, vodja v očeh izvajalcev vselej deluje kot glavni vir dohodka, ne pa kot nekdo, ki nosi breme mučnega razporejanja notnega *budgeta* med honorarje in produkcijo, pri čemer prvo vselej determinira trenutno, drugo pa nadaljno produkcijo. To je vzrok mnogim notranjim konfliktom, pri katerih pa si drugi povzročitelji razmer lahko na skrivaj umijejo roke.

41 Kotnik v svojem članku sicer analizira stanje v znanosti, vendar je problematiko mogoče prepoznati tudi v kulturi (glej tudi Radojević 2007).

upajmo, jasne, obenem pa tudi vse večja možnost, da bo, tako kot zdaj pri umetnikih, samozaposlenost sčasoma postala edini možni način zaposlitve, ki pa v resnici ni več nikakršna izbira.

Viri in literatura

- ES, Ajda: *Transnacionalni plesalci in utelešeni gib*. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009.
- BOURDIEU, Pierre: *Practical Reason*. Stanford, California: Stanford University Press, 1998.
- BOURDIEU, Pierre: *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002.
- FORTUNA, Irena Špelca, svetovalka II MK RS: *Obvestilo – pridobitev pravice do plačila prispevkov ...* [Dopis avtorici]. Ljubljana, 6. 7. 2009.
- GIORIA, Dana, predstojnica National Endowments for the Arts: *The Arts and Civic Engagement: Involved ...* november 2006, <http://www.nea.gov/pub/CivicEngagement.pdf>, 9. 11. 2009.
- GORDON, John, C. in Helen Beilby-Orrin: *International measurement of the economic and social importance of culture* [OECD project report, Organisation for Economic Co-operation and Development, Pariz], 23. 8. 2006, http://www.cupore.fi/documents/OECD_report.pdf, 14. 10. 2009.
- GROYS, Boris: *Teorije sodobne umetnosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2002.
- JELOVŠEK, Marjeta: *Odnos do glasbene vzgoje in glasbe pri osnovnošolcih ...* Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009.
- JERMYN, Helen: *Dance included: Dance in social exclusion contexts* (2006) [Evaluation report, Art Council, London], 1. 5. 2006, <http://www.artscouncil.org.uk/media/uploads/documents/publications/phpxBFRfg.pdf>, 12. 11. 2009.
- KAČIČ, Matej: Svetovalnica: Odprtje s. p. ali status kulturnega delavca, 29. 9. 2009, <http://www.finance.si/259065>, 16. 10. 2009.
- KARDUM, Simon: Potrebujemo kulturniško zbornico vredno svojega imena. *Delo*, 14. oktober 2008, 17.
- KOTNIK, Vlado: Miti, tabuji, hipokrizije ... *Družboslovne razprave* 48, 2005, 65–92.
- KOVAČIČ, Bojana (ur.): *Predpisi s področja kulture*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 2003.
- KOVAČIČ, Bojana (ur.): *Predpisi o kulturi*. Ljubljana: Uradni list republike Slovenije, 2008.
- KOVAČIČ, Vanja: Subvencija za samozaposlitev, 23. 4. 2009, <http://mladipodjetnik.si/podjetniski-koticek/pridobivanje-sredstev/subvencija-za-samozaposlitev-case-study>, 16. 10. 2009.
- MARX, Karl in Friedrich Engels: Prispevek h kritiki politične ekonomije. V: Boris Zihel (ur.), *Izbrana dela, zvezek IV, 3. izd.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, 11–99.
- MATOZ, Zdenko: Samozaposleni v kulturi: Za enakopraven dialog. [Intervju z Denisom Miklavčičem.] *Delo*, 27. september 2008, 17.
- MATOZ, Zdenko, 2008b. Denis Miklavčič o blišču in bedi kulturnikov: Samozaposleni v kulturi niso delavci? [Intervju z Denisom Miklavčičem.] *Delo*, 14. oktober 2008, 17.
- MERCINA, Jure: Kako do subvencije za samozaposlitev? 23. 4. 2009, <http://mladipodjetnik.si/podjetniski-koticek/pridobivanje-sredstev/kako-do-subvencije-za-samozaposlitev>, 16. 10. 2009.
- MESTNA občina Ljubljana: delovna skupina ..., Ljubljana, 25. 11. 2009, http://www.artservis.org/izpis_dogodka.asp?hf=2528, 26. 11. 2009.
- MIRINGOFF, Marque-Luisa in Sandra Opdycke: *Arts, culture and the social health of the nation 2005* [Document by the Institute for Innovation and social policy], <http://iisp.vassar.edu/artsculture.pdf>, 3. 11. 2009.
- NOVICA, Ministrica Širca intenzivira dialog ..., Ljubljana, 5. 11. 2009, <http://www.mk.gov.si/si/splosno/cns/novica/article/2104/5766/64609b984b/>, 8. 11. 2009.
- PARKER, C. Simon: *The economics of self-employment and entrepreneurship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- PERNARČIČ, Radharani: *A si ti tud' tuki noter padu?* Neobjavljena seminarska naloga. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004.
- PERNARČIČ, Radharani: »Ribnik brbotavnik«: *Improvizacija ...* Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005.
- PUNGERČAR, Marija Mojca (ur.): O Artservis, <http://www.artservis.org/oartservis.asp>, 12. 11. 2009.
- RADOJEVIČ, Lidija: Zvodništvo kapitala in aporije kulturne produkcije. *Borec* 639–643, 2007, 233–245.
- SHELLARD, Dominic: *Economic impact study of UK theatre* [Research report, Art Council, England & University of Sheffield], april 2004, http://www.troyproctors.com/downloads/economic_impact.pdf, 9. 11. 2009.
- SOANES, Catherine in Angus Stevenson (ur.): *Concise Oxford English Dictionary*, 11th edition, revised. New York: Oxford University Press, 2009.
- STODDARD, James, Dinesh Davé, Mike Evans in Stephen W. Clopton: Economic impact of the arts in a small US county. *Tourism Economics* 12(1), 2006, 101–121.
- THE COLORADO Business Committee for the Arts: Economic activity study of Metro Denver culture, http://www.cbca.org/pdfs/eas_08_study.pdf, 10. 12. 2009.
- VIDRIH, Rebeka: Umetnost renesančne kapitalistične države. *Ars & Humanitas: Revija za umetnost in humanistiko* 1(1), 2007, 153–182.
- ZAKON o uresničevanju javnega interesa na področju kulture (uradno prečiščeno besedilo) (ZUJIK-UPB1), Ur. l. RS, št. 77/2007 z dne 27. 8. 2007, <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200777&stevilka=4066>, 14. 11. 2009.
- ZALOŽNIK, Jasmina: Preživeti v kulturi. *Borec* 639–643, 2007, 246–262.

Javni dogodki

- Javna predstavitev in razprava o spremembah in dopolnitvah Pravilnika o merilih za sofinanciranje kulturnih programov in projektov, ki se sofinancirajo iz proračuna občine Krško. [Seja.] 28. oktober 2009, 16.00, Občina Krško, Krško.
- Logike pesniškega jezika. [Okrogla miza, literarni pogovor.] LUD Literatura (organizator), 6. maj 2009, 21.00, sedež LUD Literature, Ljubljana.
- Posvet svobodnjakov in samozaposlenih na področju kulture. [Posvet.] Suki (organizator), 25. september 2008, 17.00, klub Gromka, Metelkova mesto, Ljubljana.
- Samoorganiziranje umetnikov za izboljšanje njihovega položaja. [Okrogla miza.] Artservis (organizator), 9. oktober 2009, 11.00, Center urbane kulture Kino Šiška, Ljubljana.
- 90-letnica Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. [Slavnostni nagovori povabljenih predstavnikov.] FF UL (organizator), 2. december 2009, 20.00, Galusova dvorana Cankarjevega doma, Ljubljana.

Spletni forumi

- Razvojna agencija Sora. Podjetništvo: ustanovitev s. p., <http://forum.ra-sora.si/index.php?sid=03a82af221804c45b0bcac939e1ec3f0>.
- Odperta zbornica za vizualno umetnost: Forum za samoorganizacijo posameznikov in skupin na področju sodobne umetnosti, <http://www.ljudmila.org/odprtazbornica/>.
- Med.Over.Net, Forum: Računovodstvo, <http://med.over.net/forum5/list.php?154>.
- MladiPodjetnik.si: Forum Zavoda Mladi podjetnik – podjetnik, samostojni podjetnik, s. p., d. o. o., poslovni načrt, popoldanski s. p., <http://forum.mladipodjetnik.si/index.php>, 16. 10. 2009.

Crime and Punishment XXX An Attempt to Break the Lance of Slovene Freelance Artists

Having navigated away from former Yugoslavia and becoming a part of the European Union, Slovenia has been increasingly introducing not only new legislative regulations and worldviews but also political and economic ideologies that influence social and individual praxes as well. As a reaction to past repression people now welcome new forms of employment, seeking more flexible and individual-oriented ways of organizing their work; however, in the course of rapid transition the rising individualization may very well be turned into advantage for state politics only. The way it is currently practiced in Slovenia, self-employment creates a statistically lower rate of unemployment, which can serve as a powerful propaganda of the government's efficiency. Yet as soon as the initial financial help from the state has been completed the responsibility for finding work in the employment market is left to each individual and becomes lost among numerous non-transparent particularities. This raises a serious question of future existence of trade unions. In order to anticipate a wider social future, the question of freelance artists can serve to demonstrate a fundamental picture since self-employment in art has long been the only possible form of employment. However specific and difficult to formalize, art remains subjected to political manipulation, together with simplified perceptions and twisted attitudes. Nevertheless, since freelancing has become strongly encouraged Slovene artists swim in this conflictual pond in which their profession is still perceived through the lens of old values while their production (business) has become increasingly overshadowed by economism. As a result, and in spite of the new tendency and legal formality that has changed the freelancer into an »institution-of-a-total-individual«, the non-egalitarian relation between the »insignificant-individual« and the Institution still prevails.

KAKO SE NAUČIMO SOVRAŽITI SVOJ JEZIK? K dekonstrukciji lužiške srbskosti pri Martinu Waldeju

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izveček: Prispevek se, navezujoč na Derridaja, B. Andersona in druge, zlasti poststrukturalistične in postkolonialne teoretike, sooča z raziskovalnimi spoznanji, ki jih je kulturolog in etnolog Martin Walde predstavil v knjigi *Wie man seine Sprache hassen lernt: Sozialpsychologische Überlegungen zum deutsch-sorbischen Konfliktverhältnis* (Kako se naučimo sovražiti svoj jezik: Socialno-psihološka razglabljanja v nemško-[lužiško]srbiskem konfliktnem odnosu; 2010). Besedilo je naletelo na precejšen odziv, ki vključuje tudi zadrege in razhajanja, saj avtor s perspektive raziskovalca in pripadnika manjšine poznavalsko in tankočutno razgrinja, kako je bilo mogoče lužiške Srbe privedi do mržnje lastnega jezika in kulture in kako je bilo in je še vedno mogoče krepiti agresijo do samega sebe.

Ključne besede: lužiški Srbi, lužiškost, jezik, odnos med večino in manjšino, samosovraštvo

Abstract: Drawing inspiration from works written by Jacques Derrida, B. Anderson and other, particularly postcolonial, theoreticians, the article explores the findings of culturologist and ethnologist Martin Walde that were presented in his book on Lusatian Sorbs. Entitled *Wie man seine Sprache hassen lernt: Sozialpsychologische Überlegungen zum deutsch-sorbischen Konfliktverhältnis* (How We Learn to Hate Our Language: Sociopsychological Reflections on German-Sorbian Conflicting Relations, 2010), the book elicited a wide, sometimes critical response. Walde, himself a member of the Lusatian Sorbian minority, uses his research perspective to knowingly and sensitively demonstrate how it was possible to induce the Lusatian Sorbs to start hating their own language and culture, and how it has been possible to strengthen one's self-hatred.

Key Words: Lusatian Sorbs, Lusatian Sorbianness, language, majority-minority relations, self-hatred

Uvod

Naj ob začetku razprave podam kratek prikaz izrazov dekonstrukcija in lužiškost, ki ju navajam v podnaslovu razprave. Čeprav bi se Martin Walde, ki ga osebno dobro poznam, upr ali vsaj začudil, da ga povezujem s pojmom, ki ga je izumil Jacques Derrida, se mi zdi vendarle primeren, ker je tesno povezan prav s temo jezika. Derrida je leta 1966 napisal razpravo *Struktura, znak in igra v diskurzu ved o človeku*, s katero je nastopil na ameriški univerzi Johns Hopkins in v kateri je govoril o prelomnem dogodku v humanistiki, o »kritičnem iskanju novega statusa diskurza«, o Nietzscheju, Freudu in Heideggerju, ki so minirali klasične metafizične pojme, kot so zavest, bit, identiteta, resnica, koherenca in gotovost, o strukturalizmu in strukturah brez središča, temelja in izvora, o znakih, ki so brez referenta in imajo pomen le znotraj sistema razlik, o neskončni igri pomenov, ki vodi strukture in mite, in o jeziku, ki že po svoji naravi stremi h kritiki samega sebe (Derrida [1966] 1976: 424). Skratka: sklicevanja na subjekt, središče, prvobitnost in različne privilegirane reference je bilo konec. In te realnosti je bilo treba po Derridaju analizirati, ali kakor je dejal v svojem ekspezeju, de-konstruirati. Toda to, kar Derrida imenuje dekonstrukcija, ni metoda, temveč navezovanje na vprašanja v tekstih, da bi jih postavili nanovo ali nekoliko drugače, kar omogoča uzrtje pomenov, ki so bili doslej prikriti ali skriti. Derridajev namen torej ni v tem, da bi morali preseči nekaj starega v prid novemu, prav obratno: misel preseganja se mu zdi izrazito problematična in globoko metafizična (iz gr. *ta meta ta Physica*, dobesedno tisto, 'kar je po naravi, kar je za naravo'). V nasprotju z negativno konotiranim odklanjanjem ali razbitjem tradicij mu gre predvsem za spodbujanje 'natančnega branja' (*close reading*), ustaljenih miselnih shem kot vrsti prisil ali monokavzalnih resnic, ki obvladujejo zahodno misel vse od Platona; nenehno dajejo prednost *Logosu*,

Besedi kot metafizični prisotnosti.¹

V razpravi Martina Waldeja sem zaznala prav to derridajevsko skepso, saj v njej izrecno poudari, da psihološke posebnosti in njihove spremembe pri skupinah in posameznikih niso izraz vzroka, temveč posledic, kajti tako »kakor reke, tako tudi življenje ne poteka po ravni črti, notranji in zunanji konflikti so kaotični, se med seboj pomešajo in ustvarjajo vrtinčast vihar in prepletanje« (Walde: 9). Walde se tu navezuje na besede koroškega slovenskega psihoterapevta Štefana Kramerja, ki sugerirajo Derridajevo pojmovanje silnic in sil, ki se neobhodno pretakajo tudi v jeziku, torej tudi v lužiški srbščini.

Pojem 'lužiščina' ali 'lužiška srbščina' (zgodovinsko nemško *Wendisch*) vključuje dva sorodna zahodnoslovanska jezika, ki ju ne gre zamenjevati z južnoslovansko srbščino. Govorita se v vzhodnem delu Nemčije (ob meji s Poljsko in Češko), v pokrajini z zgodovinskim imenom 'Lužica', nemško *Lausitz*, ki se deli v Zgornjo *Lužico* in Spodnjo *Lužico* z dvema različnima dialektoma (na kar opozarjata tudi črki *i* in *y*). Središče lužiških Srbov je mesto *Budyšin*, nemško *Bautzen*. Čeprav lužiški Srbi niso nikoli imeli nacionalne države, si jih ni mogoče zamišljati zunaj narodotvornega gibanja, na katerega je vplivala zveza med protestantizmom in tiskarskim kapitalizmom. Ta zveza se izpričuje z naraščanjem prvega množičnega blaga, tiskanih knjig, zlasti potem, ko so nasičeni elitni latinski trg zamenjali dosti večji trgi ljudskih jezikov, pa tudi nastanek centraliziranih državnih jezikov, ki so nekaterim jezikom na zemeljsko določenih območjih dali pridih nacionalne suverenosti, trdnosti in stalnosti (Anderson 2007:

¹ Od tod tudi spoj logocentrizma in falocentrizma, ki privilegira falos kot simbol ali izvor moči. Spoj logocentrizma in falocentrizma se – po Derridaju – pogosto imenuje falocentrizem. Za uvod v Derridajevo misel in druge oblike dekonstrukcije glej Christopherja Norrisa (2002).

* Dr. Marija Jurić Pahor, sociologinja, višja znanstvena sodelavka na Inštitutu za narodnostna vprašanja. 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, E-naslov: juric.pahor@alice.it

59–60). Nacionalna stratifikacija je postala dominantna. Ko je Martin Luther leta 1517 na cerkvena vrata v Wittenbergu nabil svojih 95 tez in z njimi postavil temelj protestantizmu, so bile te natisnjene v nemščini in se razširjale z bliskovito naglico. Prav to pa velja tudi za prevode Luthrove *Biblije*.

Prvi prevod Luthrove *Biblije*, ki se omejuje na *Novi testament*, je leta 1548 opravil Miklawš Jakubica, vendar ni bil natisnjen. Leta 1574 je izšel prevod Luthrovega *Katekizma* skupaj s pesmarico v spodnjelužiški, dobrih dvajset let pozneje pa je *Katekizem* izšel še v zgornjelužiški srbščini. S temi prevodi je bil postavljen pomemben mejnik za uveljavitev lužiškosrbskega knjižnega jezika (Walde: 14). V slovenščino je Luthrovo *Biblijo* leta 1584 prvi prevedel Jurij Dalmatin. Vendar sta se zamisli za razvoj slovenskega knjižnega jezika in pridobivanja prebivalstva za novo vero tudi na Slovenskem nakazovali že prej, še zlasti pa od leta 1550, ko sta izšli prvi slovenski protestantski knjigi *Catechismus* (Katekizem) in *Abecedarium* (Abecedarij), ki ju je sestavil Primož Trubar. In nenazadnje: tiskani jeziki so postavljali temelje novodobni nacionalni zavesti.

Protestantizem in nemško-lužiškosrbska hierarhizacija

Benedict Anderson je v svoji knjigi *Zamišljene skupnosti* (2007: 62) izoblikoval domiselno predstavo o Luthru kot prvem piscu *best-sellerjev*; znan je bil prav po tem. Ali povedano drugače: »Luther je bil prvi avtor, čigar ime je prodajalo knjige« (ibid.) in, kot je poudaril Max Weber (1988), propagator religiozne in etične doktrine, ki je v začetni fazi vzpostavila še bolj izrazito religiozno urejanje vsakdanjega življenja kot čas pred reformacijo oziroma katolicizmom. Ta doktrina, ki se je razvila v ekonomsko najrazvitejših deželah, je generalna »askezo«, usmerjeno v svet in posvetnost. Za protestantski asketizem so značilne tri sestavine: odmik od rituala in magije oziroma od zakramentov (kar je vplivalo na posvetno naravnost v tostranstvo in se stekalo v kognitivno-instrumentalistično držo in »odčaranje sveta«), eliminacija posredništva med posameznikom in Bogom (kar je omogočilo vizijo avtonomnega jaza, ki sebe ne more uzreti skozi oči drugega) ter – posredno, ob učinkovanju drugih dejavnikov – snovanje projekta epohalne preobrazbe družbe v tistem delu Evrope, kjer se je utrdila reformacija. Pomenila je začetek sekularizma in protestantske dežele so se razmeroma hitro spreobrnille v radikalno sekularistične in liberalne.

Prve protestantske države so nastale na območju današnje Nemčije. Z reformacijo je več kot 90 odstotkov lužiških Srbov postalo evangeličanov: celotna Spodnja Lužica in večina prebivalstva v Gornji Lužici. Le desetina lužiških Srbov – zahodno od Budyšina v Gornji Lužici – je ostala katolikov (Walde: 14). Povezanost protestantizma z državo je privedla do tega, da sta skupaj, še »pred« dobo nacionalizma, učinkovito uveljavila tiskano nemščino kot oblastni jezik, medtem ko so njihovi šibkejši sosede, stopljeni v novonastali lužiškosrbski jezik, izgubili boj, nenazadnje tudi zaradi kontinuiranega opuščanja/omejevanja funkcij svojega jezika zlasti v cerkvah, šolah, širšem izobraževalnem sistemu in v javnem življenju. Čeprav Martin Walde nazorno predstavlja politiko germanizacije v Lužici, ki so jo spremljali občasni kompromisi ali koncesije, v izogib odporom pa tudi premeščanja lužiškosrbskih duhovnikov in učiteljev v nemške pokrajine, medtem ko so v Lužici sami prioriteto delovali Nemci ali »ponemčevalci«, velja pripomniti, da tega niso počeli, kot to sugerira Walde, zaradi namernih in doslednih nacionalističnih

izhodišč, saj so ta stopala v ospredje šele od srede 19. stoletja, temveč zaradi ukrepov, ki so jih narekovala želje po združitvi nemških kraljestev in kneževin v 'univerzalno-imperialno državno tvorbo' (uradno nemško *Deutsches Reich*, ki je obstajal v letih 1871–1918) ter – povezano s tem – zaradi teženj po radikalni spreobrnitvi ljudi v protestantizem. O tem govori dinamika redukcije lužiškosrbskih cerkvenih občin v Nižji Lužici: leta 1815 jih je bilo še 49, leta 1870 so jih našteali še 26, desetletje pozneje, torej leta 1880, pa samo še 12 (Walde: 20–21). Iz številke je mogoče razbrati, da je nacionalizem kot oblika »politične religije« z lastnimi svetimi spisi, liturgijami, s svetniki in z rituali učinkoval zlasti od trenutka, ko je bil dosežen cilj, namreč »dokončna združitvev Nemčije«. To ugotovitev dokaj izrazito podpirajo tudi statistični podatki, po katerih je število govorcev lužiške srbščine v obdobju od 1840 do 1880/1884 ostalo relativno konstantno; našteali so jih okrog 166.000. Po petdesetih letih, leta 1938, se je njihovo število zreduciralo za 55.000, kar pomeni, da so jih našteali le še okrog 111.000. Danes živi v Lužici okrog 60.000 lužiških Srbov, od tega 40.000 v Zgornji Lužici in 20.000 v Spodnji Lužici.

Predpostavljam, da so tisti, ki so germanizacijo dejansko in navidezno zelo uspešno izvajali, ostali le njeni anonimni izvajalci, ne glede na njihovo etnično-nacionalno pripadnost. Že leta 1818 je, denimo, Pruska cerkvena in šolska komisija okraja Frankfurt (ob reki Oder) v dopisu vsem superintendentom (protestantskim dekanom) v Spodnji Lužici zatrdila, da se je lužiškosrbski jezik »sam od sebe porazgubil« in da »bedno životari« le še v nekaterih distriktih (Walde: 19). Po več kot pol stoletja, v času imperialnega nacionalizma (Schulze 1999: 243–277), pa je Arnošt Muka, sin imovitih protestantskih staršev in pozneje ugledni jezikoslovec – sorabist, etnograf in politik, odkril, da lužiškosrbski »madež« kljub močnim germanizacijskim pritiskom še ni izginil z zemljevida. Zapisi o njegovih potovanjih po raznih pokrajinah Spodnje Lužice se pogosto začenjajo: »V vseh teh vaseh govori-jo ali razumejo samo srbsko« (ibid.; gl. tudi Dolar 1914). S tem svojim stališčem pa je Muka dal vedeti, da lužiški Srbi še niso asimilirani, da svoj jezik v vsakdanjem življenju živahno uporabljajo, in se približal stališču, ki ga je vse od protestantizma gojila predvsem Katoliška cerkev, namreč, da je materni jezik treba razumeti kot božji dar, ki se ga ne sme zavreči. Od tod tudi predpostavka o tesni vezi med katolicizmom in lužištvom, ki so jo proti koncu 19. stoletja vse bolj poudarjali in ki obstaja vse do danes (Walde: 84–132; Walde 2006).

Opažanja Arnošta Muke so zanimiva še z drugega vidika. Ponašajo, da je predpostavka o skorajšnjem izumrtju lužiških Srbov zgolj tekstna operacija, ki temelji na neke vrste optični prevari in na ravni človeške psihe vključuje moment utajitve in potlačitve. V tem smislu spominja na Heglov model intersubjektivnosti, ki predpostavlja drugega in njegovo negacijo, da bi izoblikoval avtonomno sebstvo. Gre za model, ki je izraz hegemonije in ekonomske moči, v kateri se proizvajajo posplošeni in podvrženi drugi. Drugi postane *sine qua non* ontološke logike, katerega drugost ali diferenco se prilašča v imenu sebstva. Na osnovi te identitarne prisilne logike se ustvarjajo etnificirane, rasificirane, seksualizirane identitete, ki delujejo kot negativna zrcalna podoba sebstva. Kot projekcijska figura, ki omogoča, da Eno, vzeto »kot tako«, na sebi, ni (več) Eno, ampak se spremeni v svoje nasprotje. V navezavi na Slavoj Žižka (cit. v Klepec 2010: 90) je mogoče govoriti o Heglovskem Dvojem, ki je bi-

stveno povezano s pojmom pripoznanja. Proces pripoznanja, tako Majid Yar, pri Heglu implicira kanibalizem in antropofagijo, to je »imperializem, s katerim Jaz kolonizira[m] drugo osebo kot del krogotoka svoje lastne samo-zavedne identifikacije« (Yar 2002: 63). Naj pripomnim, da je bil tudi pojem asimilacija (lat. *assimilare*, 'narediti podobno, enako') od svojega vznika v 16. stoletju konotiran z antropofagijo in še določneje s použitjem in z absorpcijo hrane (Jurić Pahor: 2009a). Za Hegla predstavlja asimilacija vse procese, v katerih organizem to, kar mu je zunanje in neorgansko, »zastavi kot subjektivno«, »si prilasti«, »identificira s samim seboj« (Hegel 1986, § 357, dodatek 1: 464). Gre za koncept, ki je evociral predstavo živega, dejavnega telesa, ki samovoljno in sebično povezne svojo lastno obliko in kvaliteto na dozdevno neživo materijo, si jo inkorporira in končno povsem prienači. To telo so v tedanjem času asociirali tudi z državo – nacijo in njej imanentno idejo asimilacije v smislu po-enotejnja oziroma sovpadanja drugega z lastnim. Pa tudi z glotofagijo (Calvet 1974), ki sugerira, da veliki jeziki požirajo narečja ter domorodske in tuje jezike. Goethe denimo je postuliral, da je treba tuje jezikovne elemente asimilirati (inkorporirati) v prid »afirmativnega purizma«: »Nasilje nekega jezika ni v tem, da se tujega znebi, temveč v tem, da ga požre« (Goethe 2003, št. 979 in 981: 174–175).² Nič presenetljivega potemtakem, ko Martin Walde v svoji raziskavi locira difuzne strahove pred slovanško (srbsko) nevarnostjo in precizira, da gre zlasti za skorajda »mitični strah pred vsem, kar se ne usklaja z lastnim, nemškim vzorcem: »Predstava, da je [lužiški] Srb manjvreden, brezbožen, nezaupljiv ali praznoveren, je bila splošno razširjena in očitno neuničljiva« (Walde: 39). Ta dikcija zelo spominja na spoznanja Wernerja Sollorsa (1986: 24–26), ko nanašajoč se na ameriško kulturo opozarja, da je pojem *ethnic* obeležen z omalovaževalnimi konotacijami, ki posegajo v čas pokristanjevanja, ko so pojem *ethnic* včasih enačili z *hethnic*, torej s poganskim, s čemer so se »božji izvoljenci« odgradili od vseh, ki so jih povezovali s tem pojmom.

Iz povedanega izhaja, da so reprezentacije vedno šele točka (nikoli končanega) oblikovanja smisla danega zgodovinskega trenutka znotraj določene skupnosti, ne pa odraz neke že vnaprej obstoječe resničnosti. Analiza reprezentacije je lahko bolj ali manj deskriptivna v smislu raziskovanja, kako so različne plasti družbenega v različnih tekstih reprezentirane (in s tem konstruirane / interpretirane v smiselne pomenske koordinate), toda glede na opozorila Derridaja in drugih, zlasti postkolonialističnih in poststrukturalističnih teoretikov, da jezik oziroma diskurzi ne konstruirajo sveta kar tako, po nekih kulturno scela arbitrarnih vzorcih, saj to praviloma počnejo (intencionalno!) v navezi z različnimi točkami moči v družbi, omenjeni avtorji praviloma segajo dlje in poskušajo razbrati, kako je v različne reprezentacije sveta – sem gre prišteti tudi raznovrstne manifestacije nacionalnega / etničnega – vpisana družbena hegemonija. Znanje o tej hegemoniji, še zlasti stereotipi in klišeji, ki jo spremljajo,

so, tako tudi Martin Walde, ključni za razumevanje odnosov do lužiškosrbskega drugega.

V čem je torej posebnost stereotipov? Richard Dyer (v Hall 2003: 258) pravi, da so stereotipi enostavne, socialno sprejemljive in lahko zapomnljive poteze, ki so pripisane posameznikom, a hkrati neka vrsta tipov, vendar s posebnostjo, da reducirajo vso kompleksnost posameznikov (ali družbene skupine) na teh nekaj poenostavljenih, običajno pretiranih in stigmatizirajočih potez, oziroma še več, da takšne poteze fiksirajo kot nekaj danega, naravnega in nespremenljivega. Ljudje so obravnavani kategorikalno, namesto individualno, in v tem procesu so razvrednoteni. Stereotipi ignorirajo vse druge plati osebe, razen tiste, ki ustreza stereotipu, povezanim s tem razvrednotenjem. Odražajo in spodbujejo družbene predsodke. Dyer nadalje pravi, da se stereotipi ne pojavljajo kjerkoli, temveč praviloma le tam, kjer so med različnimi skupinami velike razlike v razmerjih moči (ibid.). Moč, kot poudarja tudi Martin Walde, je tako običajno usmerjena proti tistim, ki so podrejeni ali pa izključeni, in stereotipi so eno od ključnih mest, kjer se ta izključenost dogaja, legitimira, osmišlja. In končno, stereotipi skladno s svojo vpletenostjo v mreže družbene moči ločujejo med normalnim in sprejemljivim na eni strani ter nenormalnim in nesprejemljivim na drugi. To počnejo tako, da vse tisto, kar je na nasprotni strani (kot drugačno, nenavadno), izločajo, praviloma tako, da to »drugo« delegirajo v temen prostor nevarnega, onesnaženega ali tabuiziranega, ga odcepijo od sebe kot nekaj, kar je nizkotno, najnižje. Najnižje pa kaže na »senco, *alter ego*, čigar sestavo preziramo«. Martin Walde vztraja, da je to »drugo« v Lužici jezik kot najočitnejši razpoznavni znak med lužiškimi Srbi in Nemci: »Najizrazitejši simbol ne-enakosti Srbov je bil njihov jezik, kajti navzven so se od Nemcev komaj razlikovali. Srbski jezik postane tu simbol sovražnega, postane nekaj nevarnega, kar je treba odvreči, odcepiti, uničiti. Je kot da bi se skozi ta postopek sami očistili [...], rešili suma onesnaženosti« (Walde: 75).

Pojav »Němčowarjev«

Izraz *němčowar* pomeni v slovenščini 'nemškutar', tudi 'nemčur'. Tako so lužiški Srbi označevali osebo, ki se je ob narodnostni diferenciaciji odločila za nemštvo ali bila naklonjena povezavi z nemško kulturno in politično skupnostjo, ki je običajno sovpadala s pripadnostjo protestantizmu. Martin Walde se pri analizi pojma *němčowar* navezuje predvsem na besedila, ki so nastajala ob oziroma po potovanjih Arnošta Muke po lužiških krajih, ter na njegove statistike, ki jih primerja z uradnimi in drugimi statistikami. *Němčowar* je po Muki v slabšalnem smislu nekdo, ki se je odrekel svojemu maternemu jeziku, ga odklanja in se ima za Nemca, poleg tega pa se še odločno zavzema za germanizacijo. Muka prišteva sem zlasti učitelje in duhovnike, občasno tudi obrtnike in uslužbenke. S fenomenom samim pa se ukvarja zgolj na deskriptivni, ne pa tudi na analitični ravni. Martin Walde si je zato zadal nalogo, da se navezujoč na omenjena gradiva s socialno-psihološkimi metodami kritično posveti prav pojavu »nemškutarstva« (gl. Walde, zlasti 45–83). Pri tem izčrpno citira izjave ljudi, ki so se svojemu lužiško-srbskemu pokolenju radikalno odrekli in poudarja zlasti velik pomen avtoritete učitelja in duhovnika. »Če je bil učitelj ali duhovnik denimo mnenja, da je srbsčina »najbolj primitiven in najbolj nedostopen« ali »najbolj surov« od vseh jezikov, potem je to odločilno vplivalo na mnenja »preprostih« ljudi« (Walde: 52).

² Vsiljujejo pa se tudi analogije na prastare kulte, ki napeljujejo na rituale (sparagmos, omophagia), ki jih je Jan Kott strnil v pojem Jedenje Boga (1975). Ti rituali so omogočali »ponovno rojstvo«, »prenovo«, »vstajenje« posameznika in/ali skupnosti. Krščanska evharistija oziroma obhajilo spominja na to: duhovnik ponudi vernikom koščke kruha z besedami: »Kristusovo telo.« Nato lahko ponudi vernikom tudi vino z besedami: »Kristusova kri.«

Walde v nadaljevanju s številnimi primeri ponazarja, da je imelo učenje s posnemanjem (modelno učenje) na lužikosrbske otroke in prebivalce velik vpliv: »Človek si zavestno ali nezavedno prisvoji določene poteze, vedenjske ali mišljenske vzorce svojega zgleada oziroma njemu dozdevno »superiornih« (ibid.). Velja mu pritrditi, da sta imela učitelj in duhovnik kot pripadnika vaških ali občinskih mogotcev nesporni monopol nad oblikovanjem zaželenih miselnih vzorcev. Tudi v sociologiji je znano, da so pripadniki nižjih družbenih slojev nagnjeni k sprejemanju trendov, vrednot in idealov višjih plasti. Duhovnike, ki so vztrajali pri lužiško-srbskem jeziku, so tedanje oblasti premeščale in zamenjale z nemškimi priseljenci. Ko je Kito Šwjela leta 1866 v Šorbusu nastopil učiteljsko službo in je hotel s svojimi učenci govoriti v materinščini, je opazil, da so se je sramovali do te mere, da v svojem maternem jeziku niso spregovorili niti ene besede. S poukom je moral nadaljevati v nemščini, pa čeprav je vedel, da marsikateri od otrok nemško sploh ne zna. Pred njim je učence poučeval učitelj, ki jim je skušal izgnati materinščino tako, da so morali za vsako v srbsščini spregovorjeno besedo plačati en pfenig kazni (ibid.: 55).

Lužiskim Srbom niso jemali le jezika, nezaželeni so bili tudi njihovi običaji. Poseben trn v peti je bila učiteljem zlasti oblačilna navada učenk (noše), še zlasti 'avbe' (nemško *Haube*).³ Arnošt Muka na več mestih poroča, kako so učitelji svojim učenkam nasilno trgali avbe z glav, kar spominja na novelo Borisa Pahorja *Metulj na obešalniki* (*Grmada v pristanu* 1972), ki se nanaša na nasilno poitaljančevanje v šoli ob začetku fašizma. V njej pisatelj razkriva dogodek, ki ga je – kot je v razgovorih že večkrat poudaril – doživel na lastne oči. Učitelj je zagrabil dekletce (pisateljstvo sošolko), ki je med odmorom v razredu spregovorila slovensko, jo vlekel »za uho za sabo« v kot, jo dvignil in s kitami nataknil na obešalnik, kjer je za kazen obvisela. »Nočem slišati tega grdega jezika,« je rekel, »nočem. Razumeli, da nočem?« Prav tako je bilo v Lužicah tu pa tam ožigosano tudi javno prepevanje srbskih pesmi, še zlasti deklških, ki so izstopale po svojem specifičnem izpovednem izrazu, v glavnem razpoloženjskolirične narave, in so v vaškem življenju imele zelo pomembno vlogo. Razvrednotili in zasmehovali so jih kot »glasno vendsko⁴ vreščanje« ali pa »dretje« (Walde: 64) in tako zmanjševali njihov pomen in njihovo vrednost.

Načrtni germanizacijski pritiski, ki so jih spremljali nasilje, ponižanje, surovo ravnanje ter posmeh, so na deprivilegirano lužikosrbsko prebivalstvo, še zlasti pa na otroke, ki nimajo možnosti ali sposobnosti odraslega, da sklepajo, konceptualizirajo, preudarjajo in nasprotujejo, učinkovali travmatično, kar se vse do danes odraža v lužikosrbskem kolektivnem spominu. Odločilno so prispevali k temu, da so mnogi lužiški Srbi ponotranjili stereotipne reprezentacije svojega maternega jezika in svojih kulturnih običajev ter jih sovražno obrnili proti samim sebi. Martin Walde temu ustrezno veliko govori o samosovraštvu in samoprezirju, o obrambi v smislu identifikacije z agresorjem in, povezano s tem, o težnji po oddaljitvi od svoje lastne etnično-nacionalne skupine. S tem sugerira asimilacijo, ki se linearno razteza od (enega) začetka do konca.

Ta fokus zamegli kompleksnost pojava *němčowarja*, saj avtor

v njem uzre zgolj nekoga, ki deluje proti svojemu maternemu jeziku in skupnosti, ki ji je pripadal in ji noče več pripadati. Podobno kot Arnošt Muka mu pripisuje nekakšno malikovanje nemščine in Nemcev. Tako na podlagi primerov in izjav, predstavljenih v knjigi, lahko le zaslutimo, da so obstajale in obstajajo tudi strategije, značilne za »skrite identitete« znotraj nedominantnih etnično-nacionalnih skupnosti, kot so denimo *mimikrija* in *passing* (več o tem v Jurić Pahor 2009b). Zapis najslavitejšega slovenskega »odpadnika« Dragotina Dežmana, ki ga je pod simptomatičnim naslovom *Nemškutar* leta 1869 objavil v *Laibacher Tagblattu*, nadalje sugerira, da se tudi tako imenovani nemškutar ne odpoveduje nujno svojemu slovenskemu izvoru in jeziku, temveč lahko le drugače presoja – v tem primeru – slovensko-nemška razmerja kot slovenska stranka (Cvirn 2007: 53). Nemškutar ne sovraži nobenega naroda, predvsem pa ne nemškega, »od katerega so se Slovenci tako veliko naučili«, nenazadnje zaradi reformacije, ki je po njegovem v deželo prinesla kulturo. Zaveda se, da bo prihodnost njegovih otrok boljša, če bodo znali nemško. Bolj kot nacionalni prepričani ga zanimata politična svoboda in materialna blaginja ljudstva (ibid.). Primer Dežman pa tudi ponazarja, da ima človek skozi čas lahko različne identitete, pa tudi v njem se zoperstavljajo različne identitete ali vsaj dve različni identiteti – ki ga »vlečejo« na različne strani tako, da se posameznikova identifikacija neprestano »preklaplja«.

Sklep

Bistveni pomen knjige Martina Waldeja je prav gotovo v tem, da mu je uspelo pokazati, da se etničnost – v tem primeru lužiška srbskost oziroma nemško-srbski odnosi, ki vključujejo odnos do večinskega ali manjšinskega jezika – nikoli ne dogajajo neodvisno od relacij družbene moči v nekem zgodovinskem trenutku. Tekste, ki se nanašajo na to temo, izpostavlja kritičnemu pregledu in poskuša v njih razbrati bodisi momente problematičnega legitimiranja obstoječih razmerij moči, v manjši meri tudi (emancipatorne) momente njihovega problematiziranja ali pa, konec koncev, na različne načine obojega hkrati. Vsekakor knjigi ni mogoče odrekat kritične dekonstrukcije hegemonialnega zapadnega/nemškega subjekta, saj postavlja v središče pozornosti soočanje s pojavom, ki je iz vladajočega diskurza bolj ali manj izključeno, na primer z nasilno germanizacijo lužiskih Srbov, ki se razteza od časa nemškega nacionalnega vzpona do časa nacionalsocializma in še dlje, in – povezano s tem – s travmatičnimi sledovi, ki jih je ta nasilna germanizacija povzročila; ti učinkujejo še naprej in so prepoznavni še danes. Mogoče je reči, da je Martin Walde v svoja razmišljanja vključil figuro, ki jo Gayatri Chakravorty Spivak (1999:4) imenuje *native informant*. Ta je v velikih, univerzalnih tekstih praviloma izključena, predstavlja »virok«, »notranjo zapreko«, ki se kaže v tem, da ostaja naši zavesti prikrita.

Viri in literatura

ANDERSON, Benedict: *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma* (nova razširjena izdaja). Ljubljana: Studia humanitatis, 2007 [1983].

CALVET, Louis Jean: *Linguistique et colonialisme. Petit traité de glottophilie*. Paris: Payot, 1974.

DERRIDA, Jacques: *Die Struktur, das Zeichen und das Spiel im Diskurs der Wissenschaft vom Menschen*. V: Jacques Derrida, *Die Schrift und die Differenz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp: 1976, 422–442.

3 Avba je žensko pokrivalo, ki v nasprotju s klobukom nima krajevca.

4 Vendsko, nemški pridevnik, ki odgovarja pojmu (lužiško)srbsko.

CVIRN, Janez: »Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune«: Dragotin Dežman in slovenstvo. *Zgodovina za vse* 14(2), 2007, 38–56.

DOLAR, Anton: Dr. Karl Arnošt Muka (K njegovi šestdesetletnici). *Ljubljanski zvon* 34(4), 1914, 210–213; <http://www.dlib.si>, 12. 5. 2010.

GOETHE, Johann Wolfgang: *Maximen und Reflexionen*. Frankfurt am Main in Leipzig: Insel, 2003.

HALL, Stuart: The spectacle of the »other«. V: Stuart Hall (ur.), *Representation: Cultural representations and signifying practices*. London: Thousands Oaks in New Delhi: Sage, The Open University, 2003, 223–290.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 – Zweiter Teil: Die Naturphilosophie; mit den mündlichen Zusätzen* (Werke Bd. 9). Frankfurt am Main 1986, 464–498 (= poglavje o asimilaciji).

JURIĆ PAHOR, Marija: Assimilation. Neobjavljeni enciklopedični sestavek, 2009a.

JURIĆ PAHOR, Marija: Hidden Identities within National Minority Groups: The case of Slovenes in Carinthia and in the Province of Trieste. V: Christian Promitzer, Klaus-Jürgen Hermanik in Eduard G. Staudinger (ur.), *(Hidden) minorities: Language and ethnic identity between Central Europe and the Balkans* (Studies on South East Europe, vol. 5). Dunaj in Berlin: Lit, 2009b, 35–58.

KLEPEČ, Peter (ur.): *Začeti od začetka. Čitanka: Slavoj Žižek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2010 (Knjige za vsakogar).

KOTT, Jan: Gott-Essen. *Interpretationen griechischer Tragödien*. München: Piper, 1975.

NORRIS, Christopher: *Deconstruction. Theory and Practice (New Accents)*. New York: Routledge Chapman & Hall, 2002.

PAHOR, Boris: *Grmada v pristanu: Novele*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.

SCHULZE, Hagen: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*. München: Beck.

SOLLORS, Werner: *Beyond Ethnicity. Consent and Descent in American Culture*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1986.

WALDE, Martin: Katholisches versus evangelisches Milieu bei den Sorben. *Lëtopis* 53(2), 2006, 15–28.

WALDE, Martin: *Wie man seine Sprache hassen lernt. Sozialpsychologische Überlegungen zum deutsch-sorbischen Konfliktverhältnis*. Bautzen/Butyšin: Domowina-Verlag, 2010.

WEBER, Max: *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: ŠKUC in Filozofska fakulteta (Studia humanitatis; drugi letnik).

YAR, Majid: Recognition and the Politics of Human(e) Desire. V: Lash Scott in Mike Featherstone (ur.), *Recognition and Difference*. London: Sage, 57–76.

How Do We Learn to Hate Our Language? Martin Walde's Deconstruction of Lusatian Sorbianness

Examined are research findings presented in the book entitled *Wie man seine Sprache hassen lernt: Sozialpsychologische Überlegungen zum deutsch-sorbischen Konfliktverhältnis* (How We Learn to Hate Our Language: Sociopsychological Reflections on German-Sorbian Conflicting Relations, 2010) by culturologist and ethnologist Martin Walde. The author of this article draws inspiration from Jacques Derrida's concept of deconstruction. Rather than a method, deconstruction in this case is an approach which examines different questions in a text in order to reconstruct them differently, or even anew, thus revealing concealed or veiled meanings. Contrary to rejection or shattering of traditions, which have a negative connotation, Derrida wishes to stimulate the reader to employ »close reading« of conventional thinking patterns as a series of constraints, or monocausal truths. Having been prevalent in Western thinking since Plato, these truths constantly favor the concept of Logos, the Word as a metaphysical presence. Although implicitly, Walde employs the same approach when analyzing the phenomenon of Lusatian Sorbianness and sociopsychological dynamics that lead to self-hatred and ultimately to the state in which members of a minority learn to hate their own language. Walde critically examines texts which deal with this topic, trying to discern in them instances of problematic legitimation of existing relations of power, to a lesser extent the (emancipatory) elements of their problematization, or, although in a different manner, both. Of special interest is Walde's analysis of the so-called *němčowar* (a Sorbian who prefers to speak German rather than Sorbian) whom Walde, though somewhat partially, perceives as a person who idolizes Germans and the German language. However, there may be strategies employed in non-dominant ethnic/national communities such as mimicry and passing. Moreover, one may gradually acquire different identities. Some, or at least two, may contrast each other, pulling one »apart«, which confirms the thesis that one's identification is constantly »switched«.

ETNIČNA IDENTITETA MED IZBIRO IN IMPERATIVOM Primer »Torbešev« v Zahodni Makedoniji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: V pričujočem besedilu se avtorica posveča razumevanju identifikacij makedonsko govoreče skupine muslimanov – »Torbešev« – v zahodnomakedonski vasi. Osvetliti skuša nekatere procese razvoja in konstrukcije identitet v zgodovinskih in sodobnih kontekstih, pri čemer etničnost Torbešev obravnava kot koncept in politično ter družbeno »resničnost«. S petimi možnostmi skupinskih identifikacij, kot so se pokazale pri terenskem delu (muslimani, Albanci, Makedonci, Torbeši, *pečalbarji*) in ki se med seboj niso izključevale, sledi večglasnosti skupinskih pripadnosti. Tako se skuša oddaljiti od vsakdanjih, medijskih in političnih diskurzov o »resnični identiteti« Torbešev.

Ključne besede: etničnost, ločnice, muslimani, Zahodna Makedonija, Torbeši

Abstract: The text focuses on the perception of identifications of a Macedonian-speaking group of Muslims, the so-called *Torbeši*, in a village in western Macedonia. Examined are processes of the development and construction of their identities in historical as well as modern contexts. Ethnicity of the *Torbeši* is perceived as a concept and as political and social »reality«. In the course of her fieldwork, the author of this article has established that the *Torbeši* could choose between five possible group identifications, none of which were exclusive: Muslims, Albanians, Macedonians, the *Torbeši*, and the *pečalbarji* (seasonal workers who work abroad). This multivocality challenges the daily, media and political discourses about the »true« identity of the *Torbeši*.

Key Words: ethnicity, dividing lines, Muslims, West Macedonia, the *Torbeši*

»Kdo so sploh ti Torbeši?«

»To so naši muslimani. Sicer pa še sami ne vedo, kaj so – obračajo se, kamor veter piha.«

Čprav je pričujoči navedek delček le enega od mnogih pogovorov s prebivalci Skopja med pripravami na raziskavo v »torbeški«¹ vasi, sem se z »obračanjem po vetru« pozneje večkrat srečala. Opazka se je navezovala na znane, medijsko in drugače (na primer v strokovnih in znanstvenih besedilih) objavljene podatke statističnega urada Republike Makedonije. Deloma so se »etnične slike« nekaterih predelov in vasi drastično spreminjale že v času Socialistične federativne Republike Jugoslavije, bolj intenzivno in očitno pa od osamosvojitve Makedonije (1991). Prebivalci vasi, v kateri sem pozneje tudi sama bivala in raziskovala, so se etnično opredeljevali takole: leta 1981 je bila večina prebivalcev Makedoncev, leta 1991 so se večinsko opredelili kot »Drugo«, leta 1994 je bila približno tretjina albanske, tretjina turške, petina pa makedonske nacionalnosti, leta 2002 pa so se večinsko opredelili kot etnični Albanci, pri čemer so kot materni jezik v več kot 80 odstotkih navedli makedonski.

Razlike v popisih niso posledica množičnih migracij na tem prostoru, pač pa so povezane z nekaterimi pomembnimi mejniki v političnem in tudi širšem družbenem dogajanju, poleg tega pa ima tovrstno »nihanje« tudi zgodovinske izvore. Z gledišča državnega aparata ter politike je to nekaj nedoumljivega, predvsem

pa motečega. Kot je zapisala Katherine Verdery (1996: 37), so »identitete« odločilne oznake, s katerimi državotvorci sledijo svojim političnim subjektom, saj je težko slediti osebam, ki so v enem trenutku nekaj in v drugem nekaj drugega. Z antropološke perspektive pa ni dinamičnost identifikacij prav nič čudnega ali nevsakdanjega. Gornje popisne številke zato rabijo zgolj prikazu vprašanja etničnosti Torbešev, ki problem še dodatno umesti v sfero političnega in politiziranega. V pričujočem besedilu ne bom iskala esence torbeštva ali »pravih« Torbešev, ker ne verjamem, da to mimo konstrukcij identitet zares obstaja, bom pa pokazala, kako se etnični esencializmi razvijajo v vsakdanjosti in na političnih ravneh.

Koncept etničnosti v antropologiji

Razumevanje človeka kot družbenega bitja predvideva interakcijo, ki je lahko intersubjektivna, medskupinska ali pa zgolj zamišljena v Andersonovem (1983) smislu. V vsakem primeru se med interakcijo odvijajo različni procesi identifikacij, ki pomenijo hkrati »sistematsko razlikovanje tistih, ki pripadajo skupini, in tistih, ki ji ne pripadajo, insiderjev in outsiderjev, »nas« in »njih« (Eriksen 2004: 41). Kako je etničnost kot »specifična kategorija skupinskih identifikacij« (Repič 2002: 212) drugačna od drugih in kako se z njimi prepleta, je bilo v različnih raziskovalnih kontekstih deležno različne mere pozornosti.

Antropološka »fascinacija z absolutnim drugje« (Jenkins 1997: 4) je subjekte terenskih raziskav postavljala pretežno v nezahodne prostore. V času globalizacije, dekolonizacije in sočasnega oblikovanja novih nacionalnih držav se je čudoviti svet med seboj ločenih kulturnih območij ter statičnih in zamejenih »plemen« neizpodbitno razdrobil. Čprav bi težko trdili, da je svet, kot so si ga skozi strukturalistično-funkcionalistično paradigmo zamišljali, sploh kdaj obstajal, pa je bilo tako očitne spremembe v družbenem in političnem življenju težko spregledati. Tako je britanski antropolog Edmund R. Leach sledil spremembam iden-

1 Nekateri od mojih sogovornikov se z izrazom Torbeš niso strinjali, saj naj bi imel pejorativen pomen, so pa pogosteje še bolj ostro nastopali proti poimenovanjem Makedonci muslimani ali islamizirani Makedonci, saj naj bi bili ti izrazito politični produkti. Pomensko bi bil morda še najmanj obremenjen izraz »makedonsko govoreči muslimani«, vendar bi po mojem mnenju »obremenjeval« samo besedilo. Čprav je ime Torbeš v nekaterih primerih sporno, so vprašljivi predvsem njegova ljudska raba in morebitni slabšalni pomeni, kar bi za ime Makedonci muslimani lahko trdila s precej manjšo gotovostjo. Njegova raba v tem besedilu naj bo torej razumljena nekoliko ohlapno – kot »Torbeši« v narekovajih.

* Sara Arko, univ. dipl. etnol. in kult. antropol. 1000 Ljubljana, Velika čolnarska 10, E-naslov: sara.arko@gmail.com

titet med družbeno interakcijo in zapisal, da je vsaka resnična družba »proces v času« in »proizvod zgodovine in naključnosti v zgodovini« (Leach 1954: 5, 16).² Uvodni članek Friderika Bartha (1969: 9–38) v zborniku *Ethnic Groups and Boundaries* pa je postal »besedilo, iz katerega izhaja večina sedanje antropološke konvencionalne modrosti o etničnosti« (Jenkins 1997: 12). Točke, v katerih se poznejši avtorji temeljno strinjajo z Barthom, so sledeče: prvič, etničnost je oblika družbene organizacije, torej organizacije kulturne različnosti (prim. Vermeulen in Govers 1996: 1; Verdery 1996: 35; Jenkins 1997: 13). Iz tega sledi, da – drugič – »kritični fokus za raziskovanje postane etnična ločnica, ki definira skupino in ne kulturne snovi, ki jo obsega« (Barth 1969: 15), ali drugače, niti kultura in niti ljudje etničnih skupin nimajo nikakršne *a priori* eksistence ali stabilnosti – »ni toliko skupina tista, ki se ohranja, pač pa ideja skupine« (Banks 1997: 12). In tretjič, etnične identitete so okarakterizirane s samo-prisovanjem in pripisovanjem s strani drugih, kar implicira, da vsaka skupina razvije svoje družbene oblike samo s (vsaj minimalnim) stikom z drugimi skupinami, pri čemer si te skupine vzajemno priznavajo različnost.

K etničnosti pa so nekateri avtorji pristopali tudi drugače. Skozi lečo primordializma je tako etnična identiteta nekaj, kar je inherentno posameznikom in skupinam, je prvobitno in stabilno (prim. Repič 2002: 212) in je aspekt »človeške narave« (prim. Jenkins 1997: 44). Z instrumentalistične ali situacionistične perspektive pa je etničnost definirana kontekstualno; podvržena je strateškim manipulacijam in morda celo v celoti družbeno konstruirana.³ Ena od najpogostejših kritik Barthovega pristopa in tudi instrumentalističnega ter konstruktivističnega pristopa je razumevanje konstrukcije etničnih skupin ali prehajanja med njimi kot liberalnih možnosti konsenzualnega izbora identitet. Eriksen (2004: 101) tako pravi, da se etnične identitete nahajajo nekje med možnostjo izbire in zunanji imperativi oziroma da »zgodovino delajo ljudje, kot bi rekel Marx, samo ne v pogojih, ki bi si jih sami izbrali«. Drugo pomembno področje, ki se navezuje na vprašanje možnosti izbire, je kultura. Anthony P. Cohen je zapisal, da se »resničnost skupnosti nahaja v percepciji njenih članov o vitalnosti kulture« (Cohen 1998: 118). Eriksen pravi, da je takšne kritike treba jemati resno, saj nam instrumentalistična in konstruktivistična razumevanja etničnosti (oziroma predpostavke, da so simboli nenehno podvrženi manipulaciji s strani posameznika, da si ta v dani situaciji poljubno izbira identitete in da je kultura torej popolnoma nestanovitna, itd.) sugerirajo, da v resnici nič ni trajno in da smo pri izbiri identitete, kulture in simbolov povsem svobodni (Eriksen 2004: 103). Zato se v nadaljevanju (retorično) vpraša, »kako bi se družbe sploh integrirale, če ne s kulturo, ki je ne moremo razumeti samo kot družbeni proizvod, kot skupno nasledstvo, ampak predvsem kot skupni komunikacijski sistem?« (2004: 103).

Etničnost, kategorije in identitete razumem kot pojme, ki so v nenehnem procesu ustvarjanja in redefiniranja in pri katerih meje med »nečim« in »nečim drugim« nikoli niso povsem jasno postavljene in jih tudi sami akterji nikoli ne interpretirajo enako. Pozorna bom na to, kdo ima moč, da vpliva na skupinske identifikacije, ter kdaj in kako. Poglejmo si torej, kakšna je bila v vasi Planina⁴ in širše dinamika »mi-skupin« (Elwert 2002) – pri čemer je pomembno, da te skupine niso med seboj izključujoče in da se lahko posamezniki uvrščajo v eno ali več skupin hkrati ali pa med njimi prehajajo.

»Mi, muslimani«

Osmanski imperij je po eni strani zaobjemal in ohranjal raznovrstnost etničnih in verskih skupin na Balkanu (prim. Duijzings 2005: 24). Ena najpomembnejših značilnosti osmanskega imperija je bil t. i. sistem *miletov*, ki je to ogromno in raznoliko populacijo delil po verski pripadnosti. Čeprav so verske skupnosti, ki so na območju Balkana obstajale že pred prihodom »Turkov«, tudi znotraj osmanskega imperija v nekaterih pogledih uživale relativno svobodo (notranja organizacija, ohranjanje jezika in vere),⁵ pa je kljub temu obstajala pomembna delitev: muslimani so bili nedvomno privilegiran sloj, vsi drugi pa so predstavljali rajo (nemuslimane), deprivilegiran sloj, ki je imperiju plačeval obilne davke. Posledica takšne delitve je bila postopna islamizacija slovanskega (in drugega) prebivalstva na Balkanu.⁶ Sistem *miletov* je pustil neslutene posledice v nadaljnjem družbenem in političnem življenju celotnega območja Balkana. Primarna identifikacija je odtlej slonela na verski pripadnosti; posledično so se tudi nacionalne države pozneje organizirale okoli istega dejavnika in se z njim neposredno prepletale; pogosto, največkrat koristoljubno in velikokrat zgolj navidezno menjavanje religioznih identitet, je med ljudstvi na Balkanu ustvarilo specifično razumevanje identitet kot nečesa, »česar ne moremo jemati kot samo po sebi umevno« (Duijzings 2005: 31). Poleg tega pa je po umiku osmanskega imperija na širokem območju ostala kategorija, ki jo Bougarel (2005) imenuje balkanski muslimani, Ellis pa »osmanski muslimani« – »senca družbene kategorije, avtomatično situirana v področje zapuščine – del imperija, ki je prenehal obstajati« (2003: 46).

»Veš, mi smo najprej muslimani. Napiši, da sem musliman. Saj, če bi se še dalo, bi tudi na popisih napisal, da sem musliman, tako pa ...« »Biti musliman« je muslimanom v Planini predstavljalo »osnovno« identifikacijo, tako svoje nacionalne (etnične) pripadnosti pogosto niti niso nadalje problematizirali. Gornja opazka se je nanašala na posebno politiko do muslimanskega prebivalstva, ki jo je razvijala nekdanja SFRJ. Po začetnih povojnih poskusih zatiranja religioznih čustev se je v jugoslovanških popisih v letu 1948 pojavila kategorija »neopredeljeni«, leta 1953 še »Jugoslovani« in leta 1971 »Muslimani« v smislu

2 Poleg Leacha moramo omeniti tudi druge raziskovalce. Max Gluckman in pozneje pripadniki t. i. manchesterske šole, Clyde Mitchell, Philip Mayer in Arnold L. Epstein so se posvečali vprašanju tribalizma, detribalizacije in retribalizacije v kontekstu urbanizacije in industrializacije.

3 Ekstremist instrumentalističnega pristopa je recimo Abner Cohen, ki je omenil (1996: 373), da bi lahko kot etnično skupino obravnavali celo londonske borzne posrednike – izhajajoč iz predpostavke, da govorimo predvsem o »interesnih skupinah«, kar naj bi bile tudi etnične skupine.

4 Ime je na željo prebivalcev vasi izmišljeno.

5 V sozvočju s tradicionalnimi prepričanji v islamu so bili Osmani do krščanskih in judovskih populacij kot »ljudstev knjige« precej tolerantni (Poulton 1997: 16).

6 Razloge za preobračanje k islamu lahko najdemo tudi drugje. V Bosni naj bi tako po nekaterih teorijah že obstoječa veja bogomilstva pomenila nekakšno »predispozicijo« za hitrejšo in nemoteno islamizacijo (glej Bringa 1995). Po drugi strani je lahko bogatim spreobrnitev pomenila tudi način, s katerim so svoja bogastva laže obdržali.

narodnosti. Leta 1981 so »Muslimani« končno postali uradno eden od »narodov Jugoslavije«. ⁷ Tako je jugoslovanski popisni sistem vedno dopuščal možnost opredeljevanja tudi po povsem osebnih naklonjenostih – oseba se je lahko tako v registre vpisala kot prebivalec mesta oziroma regije ali celo kot *Homo sapiens*, kar so nekateri tudi počeli (Duijzings 2005: 189). Muslimani v Planini so se tako večkrat pritoževali nad nefleksibilnostjo novega popisnega sistema. Ena med sogovornicami mi je rekla: »Včasih je bilo dobro, po 1991 pa vse slabše. Ne moreš več biti Musliman, zdaj torej pademo samo še v kategorijo »Drugi« – skupaj s Cigani.«

Kar Jenkins (1997: 53) poimenuje »zunanja definicija« – v tem primeru kategorizacija ljudi v najvišjem, državnopravnem smislu – je za posameznike lahko zelo pomembno in vpliva tudi na njihovo samoidentifikacijo, torej »notranjo definicijo«. Če je »biti musliman« postalo nekaj, kar naj se ne bi več tako preprosto enačilo z etničnostjo (ali narodnostjo), pa je islam po drugi strani postal najpomembnejši razločevalni dejavnik, ki sočasno povezuje tudi pripadnike ene od obeh skupnosti v vasi Planina. Kot je ugotavljala Burcu Akan Ellis (2003: 74), ki je v Makedoniji preučevala identitetne procese med Šehirli, turško govorečimi urbani muslimani, je bilo razpravljanje ali pa diferenciacija ljudi na podlagi njihovega etničnega izvora tuje njihovi tradiciji – nacionalne identifikacije so se jim zdele slabo definirane, neprimerne in celo varljive. Kljub temu pa so nekatere prakse nacionalne države, v kateri Torbeši pač bivajo, pripeljale etnično pripadnost v določenih trenutkih v ospredje: na primer pri državnih popisih ali strankarskih volitvah.

»Mi, Albanci«

Ker je na obstoj države Makedonije v določeni meri vplivala ustanovitev SFRJ, so v novonastali državi šele po letu 1945 zares aktivno začeli spodbujati občutek »zamišljene skupnosti« (Anderson 1983). Ena od strategij na poti do izgradnje občutka nacionalne zavesti je bilo intenzivno vključevanje etničnih Makedoncev v administrativni aparat nove republike, in vzorec zaposlovanja je imel očitno etnični predznak (Brunnbauer 2002: 12). Nova ustava iz leta 1991 je odprla etničnim manjšinam možnost sodelovanja pri oblikovanju demokratične in pluralne države. V parlamentarni organizaciji Makedonije sta tako zrasla dva velika bloka, albanski in makedonski, ki sta se delila glede na etnične in tudi verske značilnosti (glej Risteski 2003: 166–167). Po izidu popisov iz leta 2002, ko so se muslimani iz Planine množično proglasili za etnične Albance, je v javnem diskurzu Makedonije znova vzniknilo ogorčenje zaradi takšne »albanizacije Torbešev«. V tem »boju« med dvema najmočnejšima etničnima skupinama so pozabili, da »meje med skupinami niso neproblematične« (Eriksen 2004: 293). Torbeši, ki si z makedonsko populacijo delijo (vsaj) skupni jezik, z albansko populacijo v Makedoniji pa (vsaj) skupno versko pripadnost, so ena takšnih skupin, ki lahko »sedijo na dveh stolih« (Eriksen 2004: 293). »Jaz sem Albanec, to vem. Sem bil tudi v politiki, ampak to nima veze s politikom. Moja babica je bila namreč čista Albanka.«

⁷ V Jugoslaviji je obstajala delitev na narode, kategorijo, ki je na začetku vključevala Hrvate, Makedonce, Slovence in Srbe, po letu 1971 pa tudi Muslimane (z veliko začetnico), in na narodnosti, manjšine znotraj Jugoslavije, ki so bile zunaj svoje »matične« države (npr. Albanci) ali pa takšne, ki svoje države sploh niso imele (npr. Romi).

Sogovornika sem po teh besedah vprašala, če ima morda kakšne prijatelje iz bližnje vasi, ki je »čista albanska«. »Pusti ti te. No, imam tudi od tam prijatelje, ampak se z njimi kregam, ker oni največ dajejo na svoj jezik. Ampak kaj, mi imamo isto kulturo z njimi! [To so] običaji, kako se doma delajo stvari, prazniki. Mogoče je to na začetku stvar religije, ampak potem postane tradicija.« Kljub opisani albanskosti pa Torbeši iz Planine zelo redko sklepajo zakonske zveze z Albanci – eden izmed njih je to poimenoval »ni davanja, ni jemanja« (žensk).

V Planini pa so bolj pogosti primeri, ko posamezniki o svoji albanskosti razmišljajo pretežno kot o nečem, kar naj bi predvsem olajšalo njihovo bivanje v prostoru in času, v katerem se nahajajo: »Makedonci nikakor nismo. Albanci pa tudi ne. Jaz sem se sicer na popisu vpisal kot Albanec, čeprav nimam nič z njimi. Ampak tukaj, v teh krajih je ogromno pravih Albancev, z njimi veliko sodelujemo poslovno, tako da ...«

Že v SFRJ so izvajali politiko nekakšnega »multikulturalizma« v obliki delitve resursov po tako imenovanem »nacionalnem ključu« (Duijzings 2005: 203) oziroma »etničnih kvotah«. V Makedoniji pa se je takšna politika na novo potencirala po implementaciji Ohridskega sporazuma.⁸ Razrešila naj bi etnične napetosti, saj naj bi se odtlej upoštevala »pravična reprezentacija skupnosti« (Ohrid Framework Agreement 2001). V primeru torbeške identitete pa vidimo, da v praksi takšne politike dobivajo drugačne razsežnosti: »Če bi se pisal kot Makedonec, ne bi nikoli dobil službe, ker bi jih najprej podelili svojim [pravoslavnim Makedoncem].« V tem smislu je takšno navidezno sprejemanje identitet oziroma zunanjih kategorizacij, ki jih postavlja in upravlja država, zgolj oblika mimikrije⁹ in oblika preživetvene strategije.

Seveda pa identifikaciji Torbešev z Albanci mnogi tudi nasprotujejo. Pravoslavni Makedonci v Planini jo razumejo kot izraz »pomanjkanja nacionalne zavesti« in posledico »neizobraženosti«. Po njihovem mnenju Torbeši ne morejo biti Albanci predvsem zato, ker ne govorijo albanskega jezika. Po drugi strani pa tudi Albanci ne priznavajo Torbešem enakega statusa – starejši albanski par iz mesta Struge je bil tako mnenja, da so »tisti Torbeši, ki se imajo za Albance, milo rečeno – smešni«.

Kljub temu pa takšnih strategij ne gre popolnoma zavreči kot instrumentalistične konstrukte ali plašče, ki jih lahko kadarkoli zamenjamo. Ker imajo etnične identitete ključno mesto v državni administraciji, postajajo hkrati vse bolj »realne« in vedno močnejše (prim. Anderson 1983; Duijzings 2005: 203). Po besedah ravnatelja osnovne šole v Planini so začeli starši pritiskati na šolski odbor in postavljati zahteve za uvedbo pouka v albanskem jeziku. Od leta 2004 ima tako ena izmed petih paralelnih pouk izključno v albanskem jeziku (z izjemo pouka makedonščine). Moči izobraževalnih ustanov pri »družbeni konstrukciji realnosti« (Berger in Luckmann 1967) vsekakor ne gre podcenjevati. Zdi pa se, da je to predvsem odziv na slab ekonomski položaj tega področja in nefleksibilnih državnih kategorizacij, ki Torbešem ne omogočajo alternativnih oblik identifikacije in niso zgolj po-

⁸ Glede na popisne rezultate o etnični pripadnosti prebivalcev vsake posamezne občine se tudi delovna mesta v administraciji in javni upravi delijo po »etničnih kvotah«.

⁹ Duijzings koncept mimikrije uporablja za »razprostranjeno težnjo med Cigani, da prikrijejo svojo etnično poreklo z uglednejšo identiteto, ki jim daje boljše možnosti za obstanek« (2005: 200, op. 22).

sledica asimilatornih politik s strani albanskih političnih strank, kot se to pogosto sliši v javnosti.

V času, ko je etničnost znotraj Makedonije postala osrednji koncept, okoli katerega se je odvijala politika, in ko je etnična pripadnost neposredno dirigirala tudi politiko zaposlovanja ter se tako preselila tudi v sfero že tako ali tako krhke ekonomije, so identitete državljanov postale kritična točka, ki je lahko še kako pomembno vplivala na življenja posameznikov. Tudi Ellis (2003: 74) je na primeru *Šehirlov*, ki se na popisih identificirajo kot Turki ali pa kot Albanci, pokazala, da je izbira nacionalnosti na popisih vplivala na vsakdanje identifikacije. Vsak je lahko nacionalno identiteto izbral po svoji želji, vendar pa je ta pozneje vodila njegove relacije z državo – katere šole bodo obiskovali in kako si bodo našli službe. Izbira med zunanjimi kategorijami pa seveda ni neskončna in tudi prehajanje med njimi kljub vsemu ni poljubno, temveč je vedno rezultat dialektike med »istostjo« in »različnostjo«.

»Mi, Makedonci«

»Ta nacionalizem in šovinizem v negiranju nacionalne pripadnosti Makedoncev muslimanov je prodril v mnoge vasi Zahodne Makedonije, še zlasti zaradi delovanja nekaterih skupin, predvsem s strani albanskega naroda, ki so v osnovi potisnile v ospredje parole: »Makedonci vas bodo *pokaurili* [spreobrnilo v pravoslavno vero], vzeli vam bodo hčerke, podrli vam bodo džamije« in druge« (Todorovski 1984). Etnično opredeljevanje Torbešev je v osemdesetih letih dvajsetega stoletja postalo »nacionalni problem« makedonskega naroda in makedonske države (Limanoski 1993: 381). Oblikovali so tudi Republiško združenje za kulturno znanstvene manifestacije Makedoncev muslimanov. Že ob samem imenu naj bi bilo popolnoma jasno, kakšna je etnična pripadnost Torbešev (torej makedonska). Planinski muslimani so pogosto izrazili svoje nestrinjanje s tem nazivom, pogosto tudi zaradi njegove neposredne povezave z združenjem. »*Veliko jih je užaljenih zaradi imena Makedonci muslimani. Če bi se imenovali tudi Makedonci pravoslavni, potem tudi ime Makedonci muslimani ne bi bil problem.*«

V vasi Planina razen nekaterih posameznikov ni veliko muslimanov, ki bi odkrito podpirali nekdanje intenzivno delovanje Združenja. Čeprav pod fotografijo v enem izmed zbornikov Združenja piše, da so »srečanja Makedoncev muslimanov /.../ vedno množično obiskana« (Todorovski 1987: 108), se zdi, da lahko takšno podobo interpretiramo z različnih gledišč. Planinski musliman mi je razložil:

Poznam Limanoskega, bil je plačan s strani vlade, države, za promakedonsko propagando, ker se je ta začela bati, ker je število Albancev hitro naraščalo, imeli so pač več otrok ... In enkrat je imel govor pred šolo, tam nekje 1986 ali 1987. Seveda smo vsi morali biti tam – taki so bili časi. Veš, če te ni bilo, so te takoj zasliševali, zakaj te ni bilo in kje si bil.

Zgornji navedek o vpletenosti makedonskega etnologa v državno propagando odraža seveda le osebno mnenje mojega sogovornika. Tudi drugi muslimanski sogovorniki iz Planine pa so nastanek Združenja in njegovo delovanje večkrat razumeli kot »roko države«, ki se je po njihovem mnenju naenkrat začela bati za svojo lastno integriteto. Nacionalne identitete seveda niso nekaj, kar bi obstajalo že od nekdaj, makedonska identiteta pa je (bila)

še toliko bolj »nedefinirana« – tako se Hugh Poulton že v samem naslovu svoje monografije sprašuje *Kdo so Makedonci* (Poulton 1995).¹⁰ Predvsem po letu 1913 so bili Makedonci »podvrženi bolj ali manj nasilnim kampanjam asimilacije in denacionalizacije«, da bi jih »prepričali, da so v resnici »slavofoni Grki«, »Južni Srbi« ali »Bolgari« (Jezernik 2007: 194). Tista »makedonska srž«, ki naj bi bila neizpodbiten del »torbeške identitete«, je (bila) tako tudi sama predmet polemik, »nestalnosti«, spremenljivih interpretacij in pomenov – ravno tako kot vse druge oblike identitet.

Torbeši so »neločljiv del makedonskega naroda« (Gjulovski 1987: 304), »nedeljiv del makedonskega naroda« (Risteski 1984: 195), »njegov integralen del« (Limanoski 1993: 380) in pripadajo samo »k svoji resnični materi – makedonski naciji« (Miljković 1984: 88). Etničnost omenjeni avtorji razumejo primordialistično: kot nekaj, kar je prirojeno, kar je osnovni del človeškega bitja, kar se ne spreminja v času in je neodvisno od zgodovine ter konteksta. Makedonskost Torbešev »dokazujejo« predvsem z identificiranjem »vsebin« kulture, ki jih predstavljajo kot gradnike etničnosti, kar se kaže v zajetnih zbirkah gradiv, in sicer predvsem o običajih in praznikih.¹¹ Če so po eni strani njihova besedila bogata v smislu dokazovanja kulturne izmenjave preko verske ločnice (med muslimani in kristjani), pa se nanašajo zgolj na tiste elemente, ki naj bi pričali o prisotnosti »predislamskega obdobja« pri današnjih muslimanih. Avtorji niso uspeli prikazati celotne dinamike v tistih krajih, kjer sobivata dve verski skupnosti in (vsaj) dve etnični skupini, vključujoč Albance. Ob branju besedil se tako pojavi predvsem vprašanje politične pozicije raziskovalcev in piscev. Narodnoubuditeljski duh je tako močno prisoten, da nam zastavi resne pomisleke o političnih in ideoloških stališčih avtorjev. Vsakršne alternativne ideje o identifikacijah Torbešev so omenjene le toliko, da se avtorji od njih lahko distancirajo in jih (bolj ali manj) kritično ovržejo.¹²

»Mi, Torbeši«

Ime Torbeš se danes uporablja praktično za vse makedonsko govoreče muslimane (»islamizirane Makedonce«) (glej Svetieva 2004: 52), čeprav je njegova raba predmet mnogih polemik.¹³ V javnosti je od vseh teorij o pomenu imena Torbeš najpogostejša ljudska etimološka razlaga – Torbeši so torej tisti, ki so »prodali svojo vero za torbo moke«. Čeprav Cigulevski v svoji diplomski nalogi zapiše, da je »zaradi takšnega pejorativnega konteksta etnonim Torbeš nesprijemljiv s strani Makedoncev z islamsko veroizpovedjo« (Cigulevski 2007: 7), sodeč po moji terenski

10 O tako imenovanem »makedonskem vprašanju« glej tudi Cowan 2000; Danforth 1995; Phillips 2004; Poulton 1995; Jezernik 2007: 191–218.

11 Nekateri posamezniki so takšno primordialno stališče potencirali do skrajnosti. Memedovski (1984: 119) tako zapiše: »V SR Makedoniji po podatkih iz zavodov za transfuzijo, pridobljenih pri opredelitvi krvnih skupin in RH faktorja krvodajalcev in kandidatov za vozniški izpit, lahko vidimo, da med pravoslavni Makedonci in Makedonci muslimani ni krvnih razlik.« Takšen pristop pa je seveda prej izjema kot pa pravilo.

12 Glej npr. monografijo Jakima Sinadinovskega (1988). Avtor meni, da sta prihod nove religije in njeno prakticiranje skozi stoletja prekinila duhovno kontinuiteto, zaradi česar so se islamizirani Makedonci tako oddaljili od svojih pravoslavnih sodržavljanov, da bi jih lahko razumeli kot posebno etnično skupino. Ostro kritiko tega dela glej npr. pri Todorovski (2001: 404).

13 O pojavu in pomenih imena Torbeš glej Palikruševa (1965).

raziskavi situacija ni tako preprosta.

V pogovorih se je izkazalo, da odnos do samega imena ni bil vedno tako zelo negativen. Le nekateri posamezniki, ki so bili skorajda vedno člani katere izmed lokalnih elit, so imeli o imenu Torbeš trdno (negativno) mišljenje. V enem od večerov s skupino muslimank je ena izmed njih ob pogovoru o tamkajšnjih muslimanih besno zavpila: »Jaz sem Albanka!« Njena prijateljica, ki se je v Planino pred štiridesetimi leti priselila iz Bosne, ji je odvrnila: »Kaj je zdaj, Torbeške ste vse, tako kot sem jaz Bošnjakinja! Albancem vera nič ne pomeni.«

Jenkins (1997: 72) razdeli identifikacije v dve sferi: nominalno (ime) in stvarno (izkušnja), ki sta v družbeni realnosti »kronično implicirani druga v drugi«: »Čigave kategorizacije so bolj vplivne in kakšna so ravnotežja, ki nastajajo med skupinsko identifikacijo in kategorizacijo, so odprta vprašanja, ki se razvijajo, izhajajo iz zgodovine in preteklih izkušenj ter so locirana znotraj razmerij moči v tukaj-in-zdaj« (Jenkins 1997: 168).

V letu 2005 se je oblikovala politična stranka PEI (Partija za evropska idnina oziroma Stranka za evropsko prihodnost), ki se sicer ne deklarira kot »torbeška« stranka, jo pa v javnosti vsekar razumejo kot takšno. Je prva politična formacija, ki je začela neposredno nagovarjati Torbeše in jih po besedah njenega predstavnika razume kot »poseben etnikum«, »avtohton narod – staroselci, pri katerih je islam globoko vkoreninjen«, pri čemer je to »izvorni, evropski islam«, zaradi česar bi jim najbolj odgovarjalo ime »evropski muslimani«. Posebnost Torbešev kot etnične skupine je razložil takole:

Po vseh znanstvenih raziskavah Turki niso nasilno vršili islamizacije, medtem ko je ena največjih resnic to, da so, preden so prišli Turki, v tej srednjeveški Makedoniji obstajale plemenske skupnosti, rodovi, med katerimi so bili tudi bogomili ... Obstajajo dokazi, znanstvene študije, da so se ti veliko lažje identificirali z islamsko religijo, ko so prišli Turki. V resnici se tudi genetsko in mentalno razlikujejo od Makedoncev in Albancev. Tako eni kot drugi so v zgodovini vršili pritiske, zato je morda najboljši argument geografski – in sicer, da vseh teh 75 naselij [kjer živijo Torbeši] gravitira v hribovske predele Makedonije. Načeloma je to mirno ljudstvo, ni prepirljivo, in je zaradi tega aspekta, da ne bi prihajalo do konfliktnih situacij, bežalo v hribe in se tam skrivalo.

Predstavniki PEI so krojili »popoln« načrt za politično konstrukcijo etnične skupnosti. Izbrali so si skupno ime: Torbeši (če že ni boljše različice). »Skupne prednike«, »zamišljeno sorodstvo« so našli v bogomilih.¹⁴ Jezik, ki ga govorijo, naj bi bil »eden najbolj čistih makedonskih od vseh skupin«. Povezuje jih islam, ki je poleg tega tudi »evropski islam«.¹⁵ Izbrali so si himno in zastavo,

ki jo po diagonali deli petnajst rumenih zvezdic (»za petnajst območij, v katerih živijo Torbeši«), ena polovica je modre barve (»za Evropsko unijo«), druga pa zelene (»znak ekologije, da »gremo naprej« ter tudi za islam«).

Elwert (2002:41) o privzemanju novih identitet in preklapljanju med njimi pravi:

V kolektivnem, koordiniranem in sinhroniziranem preklapljanju morajo biti redefinirani motivi, nove oznake postanejo označevalci povezav, stare oznake morajo biti proglašene za neveljavne in ločnice morajo biti redefinirane. Poiskati je torej treba minimalen konsenz.

Ideologija PEI je v resnici redefinirala samo »različnost« Torbešev ter hkrati tudi njihovo »istost«, saj same identifikacije na splošno vedno delujejo v dialektiki med obema. Kako se kdo deklarira na popisih, ni več pomembno, pomembno je le, da je bil narod »od našiot soj«¹⁶ vedno izkoriščen s strani drugih politično-etničnih strank ter tudi vedno zapostavljen s strani države. Družita jih tudi skupna lociranost v pretežno hribovskih predelih Zahodne Makedonije in tradicija dela v tujini. PEI torej črpajo iz lokalnih identifikacij, ki so vsaj za delčke prebivalstva, na katerega svojo politiko naslavlja, še kako resnične.

Bougarel (2003: 351–352) je zapisal, da imajo »majhne muslimanske populacije«, med katere sodijo tudi Torbeši, na voljo tri različne identitetne strategije, ki jih lahko privzamejo: pripadnost k dominantni nacionalni skupini (kar oblasti spodbujajo), stapljanje z večjo muslimansko skupino, ki že uživa institucionalno priznanje svoje identitete (v tem primeru z Albanci, česar državne oblasti seveda ne spodbujajo), lahko pa definirajo distinktivno (»torbeško«) identiteto in vztrajajo na njenem priznanju. PEI so tako vpeljali to tretjo možnost (politične in morda etnične) osamosvojitve Torbešev.¹⁷

»Mi, pečalbarji«

Hribovske vasi Balkana so bile v historiografskih in etnografskih besedilih pogosto prikazane, kot da so »daleč od tokov zgodovine in živijo odmaknjena življenja kot samozadostne skupnosti« (Brunnbauer 2004a: 130). Navkljub takšnim prepričanjem pa so bile nekatere hribovske vasi v Zahodni Makedoniji še kako prepišne. Skozi Struški Drimkol so tako na primer že v 18. in 19. stoletju divjale albanske roparske tolpe, vse večje družbene, ekonomske ter socialne negotovosti pa so vplivale na razmah *pečalbarstva* (Mirčevska 1995: 48), to je začasnega dela moških zunaj rodne vasi. Institucija *pečalbe*, ki se je začela razvijati že sredi 19. stoletja, je tlakovala pot poznejšim migracijskim vzorcem ter omogočila ekspanzijo prebivalstva v Planini, ki vsekakor presega tisti okvir, ki bi ga nudilo okolje samo. Po balkanskih vojnah pa je muslimanska populacija Makedonije doživljala tudi drugačne pritiske. Po drugi svetovni vojni sta Turčija in Jugoslavija podpisali dogovor o tako imenovani 'svobodni migraciji' (tur. *Serbest*

14 Pri tem so najbrž dober vir inspiracij nekatere obstoječe teorije o etnogenezi Torbešev. Po prvi skupini teorij, ki jih identificira Palikruševa (1965: 129–143), so Torbeši »ostanki« staroslovanskega plemena, ki je prišlo na Balkan veliko pred drugimi Slovani, v drugi skupini pa so teorije, po katerih naj bi bili Torbeši islamizirani bogomili, ki so s seboj vedno nosili torbo s pridigami sv. Jovana in pribor za hrano, da se ne bi umazali z mastnimi posodami v tujih hišah. Svoj delež k iskanju skupnih prednikov v bogomilih pa je verjetno prispevala tudi uspešna politika bošnjaštva v Bosni in Hercegovini.

15 Cf. Lockwood (1975), ki muslimanom v Bosni pravi *European Moslems*, torej 'evropski muslimani'. Lockwood je raziskoval sicer tržnice, kjer gre (v Jenkinsonovem smislu) torej bolj za »stvarne« identifikacije kot pa za

»nominalne« v smislu mobilizacijskih idej.

16 *Soj* pomeni 'vrsto' ali 'karakter', 'raso', 'set', 'sorto', 'tip' oziroma 'pleme'. *Narod od našiot soj* bi tako lahko prevedli kot 'ljudstvo naše vrste'.

17 Takšna strategija v resnici na tem območju ni nekaj novega: v Makedoniji in na Kosovem so se v začetku devetdesetih »pojavi« tako imenovani Egipčani in oblikovali svoja uradna združenja, idejo o svoji specifični etnični identiteti pa so gradili na do takrat že skoraj pozabljenih teorijah o prihodu Egipčanov na območje Balkana (podrobneje o Egipčanah na Balkanu piše Duijzings 2005: 179–210).

Göç) – od leta 1953 so dobili vsi muslimani Jugoslavije »pravico« do migracije v Turčijo, če so se le deklarirali kot Turki (Ellis 2003: 50). Mnogi muslimani iz Planine so emigrirali v Turčijo, tisti, ki so ostali, pa so se še naprej preživljali kot *pečalbarji*. Nekje do sedemdesetih let 20. stoletja so pretežno po Makedoniji iskali začasno delo kot zidarji, gradbinci, fasaderji, itd. Jugoslavija je pozneje podpirala organizirane selitve v zahodnoevropske države, ki so med letoma 1965 in 1975 izvajale permisivno migracijsko politiko, nato pa se je evropski trg delovne sile zaprl in nova »destinacija« prebivalstva Jugoslavije je postala predvsem Slovenija (Kobolt 2002: 18–19).

V Planini sta se v času Jugoslavije razvila dva distinktivna migracijska vzorca: pravoslavni so se selili v mesta znotraj Jugoslavije s svojimi družinami, muslimanski moški pa so sami odhajali na *pečalbo* v tujino. Planinci tak razvoj dogodkov razlagajo z dveh vidikov: po eni strani muslimani trdijo, da jih je diskriminirala sama država in zato niso mogli sodelovati pri modernizaciji nove Makedonije, po drugi strani pa pravoslavni trdijo, da muslimani niso dobivali delovnih mest zaradi nezadostne izobrazbe (prim. Hausmaninger 2005: 3). Po svoje obe trditvi držita: ker je Makedonija postala definirana v okviru novokodificiranega jezika, nove samostojne Republike (znotraj SFRJ) in pravoslavne Cerkve (Brunnbauer 2004b: 582), je bila za muslimane na Planini identifikacija s takšno definicijo težja kot pa za njihove pravoslavne sovaščane. Intenzivna gradnja nacionalne zavesti je vključevala predvsem pravoslavne Makedonce, ki so bili posledično deležni tudi višje stopnje in deleža izobrazbe kot muslimani (2004b: 582–583).

Ker je po osamosvojitvi v devetdesetih letih minulega stoletja Makedonija začela doživljati vse krize, povezane z ekonomsko in s politično tranzicijo, so muslimani, ki so že nekaj desetletij sodelovali v gradnji evropskih svobodnih tržišč, naenkrat imeli veliko večjo kupno moč kot večina pravoslavnega prebivalstva. Ena od pravoslavnih sogovornic mi je tako povedala: »*In ko pridejo njihovi iz pečalbe domov, a misliš, da ženske doma kuhajo? Ne, ven hodijo jest. Ker oni že vse imajo, je očka že vse naredil, mi si pa sami zdaj delamo.*«

Ta navidezna ekonomska moč pa je pogosto diskutabilna. Planinci *pečalbarje* delijo na »lastnike« in na tiste, ki »delajo za lastnike«. V večini primerov so tisti, ki se zaposlujejo pri lastnikih podjetij v tujini, ki so sicer pogosto njihovi sovaščani, v precej slabem položaju. »*Poglej, seveda pogrešam svojo družino, ko sem na pečalbi. Ampak s 600 do 700 evri mesečno še sebe komaj preživim tam zgoraj, kaj šele da bi bili vsi štirje.*«

Poleg tega pa so se v zadnjih letih ločnice v migracijskih vzorcih obeh veroizpovednih skupin v Planini začele brisati. Tudi pravoslavni moški zdaj pogosto hodijo na *pečalbo* v države EU, pa čeravno pri tem včasih uporabljajo nekoliko drugačne strategije kot pa njihovi muslimanski sovaščani, ki se večinoma zanašajo na že uveljavljena podjetja, ki so jih odpirali skozi nekaj desetletij *pečalbarjenja* v Evropi. Pravoslavna Planinca sta tako že nekaj let na delu v tujini z bolgarskim potnim listom. Za pridobitev bolgarskega državljanstva sta morala le »*podpisati nek papir, da sva etnična Bolgara, s stalnim prebivališčem v Makedoniji. Vse kar moraš pazit je to, da ti ne dajo ponaredka, zato moraš enkrat vseeno v Sofijo, da vidiš, da ga res dobiš od policije. Drugače ti vse uredi posrednik.*« Zaradi historičnih identitetnih sporov med Makedonijo in Bolgarijo se zdi omenjenima Planincema njuna potegavščina neke vrste zmaga nad »neumnimi Bolgari«.

Translokalna izkušnja *pečalbarjev* je pomemben dejavnik pri občutenju lastne identitete posameznikov, ki ustvarjajo svoj doživljajski, izkustveni in imaginarni prostor onkraj vaških, regionalnih ali državnih meja. Nenehna povezanost *pečalbarjev* s »svetom« je tako pomembno vplivala na družbene in kulturne procese v Planini.

Sklep

V pričujočem članku sem želela predvsem razumeti procese identifikacij v širšem družbenem in kulturnem kontekstu. Identitete niso nikoli statične in nespremenljive, pa čeprav se nam morda takšne zdijo na prvi pogled. Torbeši niso »zmedeni« glede svoje identitete in zmotno bi jih bilo razumeti zgolj kot nevedne lutke v rokah političnih veljakov – čeprav moramo biti vedno pozorni na to, kdo ima moč upravljanja s simboli in postuliranja novih ter kdo ima trenutno možnost političnega uveljavljanja svojih idej. Bilo bi preveč preprosto razmišljati o Torbeših kot nekakšni homogeni gmoti, ki se poleg tega morda celo skupinsko »albanizira«. Etnografske raziskave nam omogočijo, da opazujemo raznolike procese identifikacij v nekem prostoru ter s tem pripomoremo k razbitju takšnih esencializmov in predstav o homogenosti, ki zamegljujejo navadno veliko bolj pestro in dinamično sliko resničnega življenja in mišljenja ljudi.

Postavljanje meja med »nami« in »njimi«, simbolizacije etničnih in verskih ločnic ter njihove interpretacije so vedno raznolike. Njihova natančna razdelava nam lahko osvetli medskupinske odnose ter interakcijo med različnimi »mi-skupinami« in tako pripomore k bolj jasnemu razumevanju procesov identifikacij. Etnični esencializmi so v Makedoniji nastajali predvsem na politični ravni, zato sem skušala poudarjati politizacije etničnosti, kot sem jih razumela, pa tudi uspešnost in popularnost nekaterih konceptov, ki pronicajo onkraj znanstvenih diskurzov v vsakodnevne realnosti ter postanejo mnogo več kot koncepti, namreč družbene »realnosti«. Kako se lahko potemtakem pozicioniram kot raziskovalka etničnosti (ker sem mnenja, da moramo antropologi, pa čeprav nekako »holistični« po definiciji, kljub temu zavzeti neko pozicijo)? Katherine Verdery zapiše, da tisti raziskovalci, ki

izzovejo etnično kulturo kot arbitrarno ali izumljeno ali ki zavračajo razmišljanje o identitetah kot imperativnih, vtegajo, da bodo spodkopali politične možnosti, ki bi lahko imele progresivne družbene učinke – tisti, ki sedaj preučujemo etničnost, smo soočeni z nalogo, ki izziva in je hkrati urgentna, da raziskujemo systemske vzroke in implikacije nove »nove etničnosti« – fenomena, ki je prepleten z družbenim spolom, raso, razredom, s kapitalizmom in spreminjajočimi oblikami državne moči – in da si prizadevamo za raziskavo ob nenehnem zavedanju, da v tem sodelujejo tudi naše teorije (Verdery 1996: 55).

Ali so torej Torbeši specifična etnična skupina?¹⁸ Če niso, kaj bi se še moralo zgoditi, da bi postali? Dokler so sami prepričani v svojo temeljno različnost in različnost v odnosu do skupin, s katerimi se srečujejo v prostoru in času, vzajemno gradijo in utr-

18 Poudariti moram, da Torbeši niso osamljen primer tovrstnega identitete »problema« na Balkanu. Podobne so tudi konstrukcije Pomakov v Bolgariji in Goranov na Kosovem, ki tako predstavljajo možnost nadaljnje raziskovanja in primerjav identifikacijskih procesov.

jujejo družbene in kulturne ločnice, bo obstajala distinkcija »mi« in »oni«. V tem primeru ji lahko rečemo kar etnična. Odgovor seveda ni enoznačen ali preprost. Nobena od »človeških stvari« ni preprosta in če bi pričakovali ali pa iskali nasprotno, bi se znašli še pred mnogo zahtevnejšim izzivom.

Viri in literatura

- ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London in New York: Verso, 1983.
- ARKO, Sara: Konstrukcije in politizacije etnične identitete: »Torbeši« v zahodnomakedonski vasi. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2008.
- BANKS, Marcus: *Ethnicity: Anthropological Constructions*. London in New York: Routledge, 1996.
- BARTH, Friderik: Introduction. V: Friderik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget, 1969, 9–38.
- BERGER, Peter L. in Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York itd.: Anchor Books, 1967.
- BOUGAREL, Xavier: Islam and Politics in the Post-Communist Balkans (1990–2000). V: Dimitris Keridis, Ellen Elias-Bursac in Nicholas Yatromanolakis (ur.), *New Approaches to Balkan Studies*. Dulles: Brassey's, Inc., 2003, 345–360 (The IFPA-KOKKALIS series on Southeast European Policy, 2).
- BOUGAREL, Xavier: The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam. *European Policy Centre* 43, 2005.
- BRINGA, Tone: *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- BRUNNBAUER, Ulf: The Implementation of Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 1, 2002.
- BRUNNBAUER, Ulf: Environments, Markets, and the State: Human Adaptation in the Balkan Mountains, 19th–early 20th Centuries. *Ethnologia Balkanica* 8, 2004a, 129–154.
- BRUNNBAUER, Ulf: Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944–2002. *Nationalities Papers* 32(3), 2004b, 565–598.
- CIGULEVSKI, Slave: Politizacija identitete Torbešev. Neobjavljeno diplomsko delo. Skopje: Univerza »Sv. Kiril i Metodij«, Naravoslovno-matematična fakulteta, Inštitut za etnologijo in antropologijo, 2007.
- COHEN, Abner: The Lesson of Ethnicity. V: Werner Sollors (ur.), *Theories of Ethnicity: A Classical Reader*. Houndmills etc.: Macmillan Press Ltd., 1996 (1974), 370–384.
- COHEN, Anthony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London in New York: Routledge, 1998.
- COWAN, Jane: *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. London: Pluto, 2000.
- DANFORTH, Loring M.: *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton, New York: Princeton University Press, 1995.
- DUIJZINGS, Ger: *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Krug, 2005 (2000), (Biblioteka XX vek).
- ELLIS, Burcu Akan: *Shadow Genealogies: Memory and Identity Among Urban Muslims in Macedonia*. Boulder, New York: Columbia University Press, 2003 (East European Monographs).
- ELWERT, Georg: Switching Identity Discourses: Primordial Emotions and the Social Construction of We-Groups. V: Günther Schlee (ur.), *Imagined Differences: Hatred and the Construction of Identity*. Münster, Hamburg in London: Lit Verlag, 2002, 33–56.
- ERIKSEN, Thomas H.: *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Krug, 2004 (1993), (Biblioteka XX vek).
- GJULOSKI, Dževat: Zasukvanjeto kako čin što i predhodi na svršuvačkata kaj Makedoncite muslimani vo regionot Golema reka. V: Gligor Todorovski (ur.), *Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci*. Skopje: Republička zaednica na kulturno naučnite manifestacii na Makedoncite muslimani, 1987, 304–310.
- HAUSMANINGER, Anna: The Construction of Identities in a Trans-Local Context: Inter-Ethnic Identities in a Macedonian Village During Socialism and Transition, 2005, <http://www.sant.ox.ac.uk/esc/esc-lectures/hausmaninger.pdf>, 8. 5. 2007.
- JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity*. London itd.: SAGE Publications, 1997.
- JEZERNIK, Božidar: *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. Beograd: Krug, 2007 (2004) (Biblioteka XX vek).
- KOBOLT, Alenka: *Zdej smo od tu. A smo še Čefurji?* Ljubljana: I2 – družba za založništvo, izobraževanje in raziskovanje, 2002.
- LEACH, Edmund: *Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*. London: Athlone, 1954.
- LIMANOSKI, Nijazi: *Islamizacija in etnične spremembe v Makedoniji*. Skopje: Makedonska knjiga, 1993.
- LOCKWOOD, William G.: *European Moslems: Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York itd.: Academic Press, 1975.
- MEMEDOSKI, Riza: Za Makedoncite muslimani vooopšto. V: Gligor Todorovski (ur.), *Makedonci muslimani*. Skopje: Kulturno naučni manifestai na Makedoncite muslimani, 1984, 117–120.
- MILJKOVIĆ, Gjorgje: Istoriski pregled na islamiziranite Makedonci. V: Gligor Todorovski (ur.), *Makedonci muslimani*. Skopje: Kulturno naučni manifestai na Makedoncite muslimani, 1984, 83–89.
- MIRČEVSKA, Mirjana. Etnološki karakteristiki na Struški Drimkol. Neobjavljeno magistrsko delo. Beograd: Oddelek za etnologijo in antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Beogradu, 1995.
- OHRID FRAMEWORK AGREEMENT 2001, http://www.coe.int/t/legal_affairs/legal_co-operation/police_and_internal_security/OHRID%20%Agreement%2013August2001.asp, 28. 5. 2007.
- PALIKRUŠEVA, Galaba. Islamizacija na Torbešite i formiranje na torbeškata subgrupa. Neobjavljena doktorska disertacija. Skopje: Institut na etnologija i antropologija, 1965.
- PHILLIPS, John: *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*. New Haven in London: Yale University Press, 2004.
- POULTON, Hugh: *Who are the Macedonians?* Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 1995.
- POULTON, Hugh: Islam, Ethnicity and State in the Contemporary Balkans. V: Hugh Poulton in Suha Taji-Farouki (ur.), *Muslim Identity and the Balkan State*. London: Hurst & Company, 1997, 13–32.
- REPIČ, Jaka: O etničnosti za splošno in posebno rabo. Pregled antropoloških konceptualizacij etničnosti. *Traditiones* 31(1), 2002, 211–225.
- RISTESKI, Stojan: Is Macedonian Knot becoming a »Dog's Knot«? V: Rajko Muršič in Irena Weber (ur.), MESS, Mediterranean Ethnological Summer School vol. 5. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003 (Županičeva knjižnica; 10), 151–178.
- RISTESKI, Stojan: Makedoncite muslimani spored »Makedonija kako prirodna i ekonomska celina« i nekoji drugi ispitivanja i dokumenti. V: Gligor Todorovski (ur.), *Makedonci muslimani*. 1984, 195–202.
- SINADINOVSKI, Jakim: *Nacionalnoto prašanje i mejunarodnite odnosi kaj nas*. Skopje, 1988.
- SVETIEVA, Aneta: Ogdledalo za »potčinitite« in »poniženite« na Balkanot. V: *EtnoAntropoZum: Spisanie na Zavodot za etnologija*. Skopje: Prirodno-matematički fakultet, Institut za geografija in Zavod za etnologija, 2004, 27–75.

TODOROVSKI, Gligor: Makedonci muslimani. V: Gligor Todorovski (ur.), *Makedonci muslimani*. Skopje: Kulturno naučni manifestaciji na Makedonci muslimani, 1984.

TODOROVSKI, Gligor: Verskiot faktor kako osnovna determinanta vo opredeluvanje na nacionalnosta kaj islamiziranite Makedonci. V: Gligor Todorovski (ur.), *Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci*. Skopje: Republička zaednica na kulturno naučnite manifestaciji na Makedonci muslimani, 1987, 60–120.

TODOROVSKI, Gligor: *Demografskite procesi i promeni vo Makedonija od početokot na Prvata balkanska vojna do osamostojuvanje na Makedonija*:

So poseben osvrt na islamiziranite Makedonci. Skopje: Institut za nacionalna istorija: Matica makedonska, 2001.

VERDERY, Catherine: Ethnicity, Nationalism and State-making. Ethnic groups and Boundaries: Past and future. V: Hans Vermeulen in Cora Govers (ur.), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, 33–58.

VERMEULEN, Hans in Cora Govers: Introduction. V: Hans Vermeulen in Cora Govers (ur.), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, 1–10.

Ethnic Identity between Choice and Imperative The Case of the *Torbeši* of Western Macedonia

The text focuses on identifications of a Macedonian-speaking group of Muslims, the so-called *Torbeši*, in Planina, a village in western Macedonia. The *Torbeši* are treated as a peculiar »problem« in daily and political discourses and by the media. In each census, their ethnic declaration has been drastically changed. Could this be the case of Albanization of the *Torbeši*? Are they in fact ethnic Macedonians of Muslim faith, and with a weak national consciousness? Or might they be a special ethnic group?

After the theoretical part of the article, in which its author presents an anthropological conceptualization of ethnicity, she examines different identifications of the *Torbeši*, starting with the significance of Islam as their focus of identification. Discussing the presence of Albanian minority in Macedonia, the author demonstrates what the state of »being Albanian« denotes to people living in the village chosen for her case study. She deconstructs, to a certain extent, the fear of »Albanization« of the *Torbeši*. The third part of the text examines activities of the National Association for Cultural and Scientific Manifestations of Muslim Macedonians whose many activities, in combination with their production of scientific and popular texts, aim to prevent the »denationalization« of the *Torbeši* and to »demonstrate« their »Macedonian« character. The following chapter looks at interpretations of the *Torbeši* as a specific ethnic group and highlights various activities of their political party, the PEI. Explored are also migration patterns in Planina, particularly the *pečalbarstvo* (seasonal work abroad) that in this area was once closely linked with ethnic (national) affiliation.

The text discusses certain processes of the development and construction of identity in historical as well as modern contexts. The ethnicity of the *Torbeši* is perceived as an (anthropological) concept and as political and social »reality«. Throughout the text, the author strives to refute essentialisms, ideas of group homogeneity, rigid status, and unchangeability of (ethnic) identities.

POST-MUZEJI NA OBZORJU

Nov koncept muzeja za novo tisočletje

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: V pričujočem članku avtorica opisuje razvoj post-muzeja kot nov koncept muzeja, ki naj bi v 21. stoletju nadomestil tradicionalni muzej. Nastanek post-muzeja je posledica družbenih sprememb kot tudi novih spoznanj v znanosti, ki so v zadnjih desetletjih pripeljala do kritike tradicionalnega muzeja. V članku avtorica navaja nekaj ključnih značilnosti muzejske politike post-muzejev, pri tem pa se dotakne tudi vloge etnologije in kulturne antropologije v njih.

Ključne besede: tradicionalni in post-muzej, sedanjost, večglasje, etnologija in kulturna antropologija

Abstract: Discussed is the development of the post-museum, a new museum concept that in the 21st century is to replace the traditional museum. The post-museum has evolved as a result of social changes as well as new scientific findings that led to critical reassessment of traditional museums. Discussed are some key characteristics of the museum policy of such post-museums, particularly in connection with the role that ethnology and cultural anthropology have in them.

Key Words: traditional museum and post-museum, the present, multivocality, ethnology and cultural anthropology

Uvod

Če se sprehodimo po spletnih straneh številnih svetovnih muzejev, kaj kmalu ugotovimo, da je marsikateri med njimi zaradi vsebinske preнове stalne razstave zaprt, mnogi pa so takšno prenovno doživeli v zadnjem desetletju. Iz vsega tega dogajanja lahko v razstavni politiki muzejev razberemo veter sprememb, s katerim muzeji v 21. stoletje vstopajo novim izzivom naproti. Ta konceptualna prenova odraža prehod iz tradicionalnega muzeja v muzej, ki ga Eileen Hooper-Greenhill imenuje post-muzej (2000) in prinaša novo predstavo tega, kaj muzej je, kako deluje in kaj je njegovo poslanstvo. Post-muzej je odgovor na krizo identitete, v katero so muzeji zašli v zadnji četrtini 20. stoletja. Poglavitni vzrok omenjene krize je v trku modela tradicionalnega muzeja, ki se je vsebinsko definirala konec 19. stoletja, z družbo ob koncu 20. stoletja, ki je v zadnjih nekaj desetletjih doživela številne družbene in politične spremembe.

Vse ima svoj rok trajanja

Pregled zgodovine muzejev nam pove, da ideja o tem, kaj muzej je in kakšna je njegova politika delovanja, ni nekaj nespremenljivega, temveč prav nasprotno. Vsa zbiranja predmetov, narava zbirk ter način njihovega prikaza javnosti so podvrženi času, prostoru, družbi in temu, kar je Foucault imenoval epistemologija vednosti in določa temeljne oblike znanja in načine njegove produkcije v določenem obdobju (glej Pearce 1995). Vse to se združuje v politiki tistega, ki zbira ter razstavlja predmete in tako izraža svoje vrednote in uveljavlja svojo družbenopolitično moč. Pogled na muzej kot prostor, kjer se izvaja politika moči in nadzora in kjer se oblikuje podoba družbe, je ostal dolgo časa popolnoma spregledan, zato muzej in muzejska govorica (razstava) nista bila deležna takšne kritične analize, kot so jo bili denimo deležni drugi množični mediji, na primer televizija, radio, film. Spoznanje, da je muzej tudi medij in ne samo kulturna institucija, zato ni tako zelo staro. Pojavilo se je tedaj, ko se je muzej zavedal pomembnosti komunikacije s svojimi obiskovalci, če je hotel ostati družbeno relevantna institucija, ter začel komunika-

ciji v muzeju namenjati več pozornosti.

Temelje tradicionalnega muzeja lahko iščemo v družbi in znanosti zadnje četrtine 19. stoletja. Če začnemo z naravo tedanje znanosti, potem je bil muzej prostor *par excellence*, kjer se je razvijala znanost. V muzeje so se stekali predmeti, ki jih je znanost po ključu objektivne klasifikacije razdelila po ustreznih skupinah, ki so omogočale razumevanje in razlago sveta. Razstavljeni predmeti so tako obiskovalcem predstavljali podobo sveta, kot ga je videla in ustvarila objektivna znanost. Predmeti so bili razumljeni kot objektivni prikaz družbe in objektivni »vir znanja« (Hooper Greenhill 2000), zaznamuje pa jih en sam in dokončen pomen, »znanstveni« tekst ob predmetih pa je usmerjal bralce, kako naj jih berejo in razumejo. To je bil čas, ko so se izoblikovale številne znanstvene discipline, med drugimi tudi etnologija, ki so s tem dobile svoje zbirke, nad katerimi so imele svoj znanstveni primat. Nastale so etnološke, arheološke, kulturno-zgodovinske in naravoslovne zbirke, in po mnenju Jette Sandahl je ta delitev ena najradikalnejših sprememb v zgodovini muzejev (2002: 3). Omenjena klasifikacija je proizvedla kategorijo etnografskega predmeta ter s tem za nekaj stoletij začrtala/zapečatila področje zbiranja in proučevanja v etnoloških muzejih. Etnologiji je bila dodeljena kultura, ki so jo predstavljali predmeti zunanjeevropskih ljudstev, ter predmeti, ki so izhajali iz vsakdanjega življenja domačega kmeta. Ti predmeti naj bi odsevali vsakdanje življenje ljudi in njihovo »kulturo« ter naj bi jih definirali kot skupnost. Nasproti »etnološke« kulture je bila visoka umetnost zahodnega sveta, nad katero je bdela umetnostna zgodovina. Kar se tiče družbenopolitičnega konteksta, ki je spodbujal nastanek tradicionalnega muzeja, imamo opravka predvsem z nacionalno politiko ter njeno podaljšano roko – kolonializmom, ki sta bila konec 19. stoletja vpeta v politiko formiranja naroda in nacionalnih držav. Muzeji so s svojimi zbirkami ustvarjali podobo naroda ter pričali o njegovi veličini. Z vidika etnologije je pomemben nastanek etnološkega muzeja, v katerem se je zbirala materialna kultura kmečkega prebivalstva, ki je bil po prepričanju tedanjih narodnih buditeljev najbolj avtentičen, tradicionalen del naroda, v katerem se skriva njegova esenca. Ker naj bi nara-

* Saša Starec, univ. dip. etnol. in kult. antropol., podiplomska študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Rožna dolina c. III/17F. E-naslov: sasa.starec@gmail.com

ščajoča industrializacija ter z njo urbanizacija vedno bolj ogrožali tradicionalno kulturo, je postala osrednja naloga etnografskih muzejev prav zbiranje in ohranjanje omenjene kulture pred njenim izginotjem (Svašek 2007: 140). Sočasno so po Evropi nastajali tudi etnološki muzeji, posvečeni materialni kulturi zunajevropskih ljudstev, v čemer je odsevala evropska kolonialna politika ter njen odnos do drugačnih Drugih. Ti predmeti iz življenja »eksotičnih«¹ ljudstev so prikazovali ne samo stik Evrope z neevropskim svetom, temveč so rabili tudi kot gradivo, ki je ponazarjalo evolucijo razvoja človeka od »primitivnih«² življenjskih oblik k civilizaciji. Zbiranje predmetov je bilo zato povezano tudi s poslanstvom ohranjanja predmetov, ki jim je grozilo izginotje zaradi modernizacije, ki je prihajala s kolonializmom (Svašek 2007: 140).

Ob takšnih temeljih, ki so krojili koncept ter idejo tega, kaj muzej je in kako naj deluje, je ta v zadnjih desetletjih 20. stoletja postal tarča številnih kritik, ki so pozivale k spremembam in opustitvi t. i. tradicionalnih muzejev. Okoliščin, ki so terjale in še naprej terjajo spremembo koncepta tradicionalnega muzeja, je več. Z vidika družbenih sprememb imamo v prvi vrsti opravka s heterogeno družbo, vpeto v globalne kulturne tokove, ki svoje heterogenosti ne skriva več. To, da družbo sestavljajo različne skupine z različnimi načini življenja, zgodbami in izkušnjami, ni rezultat zadnjih nekaj desetletij, temveč stalnica, ki pa je bila v preteklosti potlačena zaradi interesov politike, ki je skupnost predstavljala kot homogeno celoto, ustrezajočo idealni podobi naroda. Če je tradicionalni muzej lahko prikazoval narod v idealni podobi večinskega prebivalstva, potem to danes ni več mogoče. Večplastnost družbe je postala del javnega govora, izključevanje družbenih skupin, ki so vsakdanji del skupnosti, pa je postalo problematično. Med temi dolgo spregledanimi skupinami so tako ženske, delavci, mladina, emigranti, homoseksualci kot tudi sezonski delavci in etnične skupine oziroma manjšine. Vsaka od omenjenih skupin je nekoč v preteklosti krojila ter seveda tudi danes kroji podobo družbe, ki naj bi jo muzeji dokumentirali ter o njej spregovorili. Drugo pomembno področje, kjer je prišlo do pomembnih sprememb v razmišljanju in je vplivalo tudi na razmislek o muzejski politiki, je znanost. Foucaultovo razkritje povezanosti politike moči in vednosti/znanja (1991) je sprožilo številne analize in s tem kritike razstavne politike muzejev, ki so vse od začetka devetdesetih let aktivno prisotne tudi v antropologiji. Perspektiva, da je resnica stvar pogajanj, da znanje in zgodovina nista stabilna in statična, temveč dinamična in odprta za interpretacijo, je po mnenju Jette Sandahl ena najradikalnejših sprememb v znanstveni paradigmi 20. stoletja v zvezi z delom v muzeju (2002: 4). S koncem metanaracij ter spoznanjem, da je vsaka resnica le delna, odvisna od vsakokratne interpretacije tistega, ki interpretira, je postala zgodba, ki jo pripoveduje muzej o ljudeh ali dogodkih, le ena med mnogimi zgodbami. Muzej je izgubil avtoriteto nad produkcijo znanja in ni več edini, ki lahko govori o prikazanih ljudeh in stvareh.

Vse omenjene spremembe so prisilile tradicionalne muzeje k premisleku o svoji politiki, poslanstvu ter razmerju do družbe. Ta refleksija je (bila) nujna, če muzej želi biti relevantna institucija tudi v današnjem svetu ter nagovarjati vse plasti prebivalstva. Razmislek o prihodnosti muzeja temelji predvsem na dveh temeljnih vprašanjih, in sicer, kakšen je namen obstoja muzeja danes in komu je muzej odgovoren. Muzej odgovarja na to vprašanje jasno in glasno, da je namreč muzej najprej odgovoren

javnosti, skupnosti tukaj in sedaj, v katero je umeščen in ga financira. Tudi zato sta poslanstvo muzeja oziroma namen njegovega obstoja povezana s potrebami skupnosti, z delovanjem, ki prinaša družbi razvoj in dobrobit. Kot odgovor na nove poglede na muzej se je rodil post-muzej. Pojem post-muzej, ki ga kot nov muzejski koncept uvaja Eilien Hooper Greenhill (2000: 152–153), se mi zdi posrečena oznaka za muzej, ki ga želimo glede na to, kako deluje, ločiti od tradicionalnega muzeja. Vanj je ujet odmik od pretekla, k predmetom usmerjene muzejske prakse, in označuje prelom z muzejem, kot smo ga poznali nekoč. Smisel obstoja post-muzeja sta družbena koristnost in uporabnost. Pri tem aktivno sodeluje z različnimi posamezniki in skupinami ter njihovo znanje in izkušnje vključuje v produkcijo znanja, končni cilj delovanja pa ni več zbiranje predmetov za dopolnjevanje zbirke, temveč aplikacija zbranega gradiva (predmetov in ustne zgodovine) in znanja v dejavnosti, ki koristijo družbi. Fokus je torej sedanost; sedanost, ki črpa svojo identiteto in vezi iz preteklih praks, sedanost tukaj in zdaj. Post-muzej ne obstaja niti za predmete niti za znanost, pač pa »obstaja za javnost (sedanjo in prihodnjo), ki jih uporablja«³ (Côté 1992: 13).

Kako to počnejo v post-muzeju?

Kot posledica kritik muzeja iz zadnjih nekaj desetletij ter sodobnih muzeoloških naziranj so se izoblikovale določene smernice v razstavni politiki, ki naj bi jih post-muzeji čimbolj upoštevali. Osrednja sprememba razstavne politike temelji na spoznanju, da zgolj prikaz predmetov iz muzejskih zbirk ni dovolj. Materialnega sveta namreč ne moremo nikoli ločevati od družbenega sveta, saj, kot pravi Miller, »materialnost konstituira družbene svetove toliko, kolikor družbeni svet konstituira materialnost«⁴ (1998: 3). Zgolj prikaz predmetov ni bil več dovolj tudi kadar je želel muzej upravičiti svoj obstoj in imeti aktivnejšo vlogo v družbi. Kot pravi David Fleming na primeru mestnega muzeja, vodi ukvarjanje muzeja zgolj s predmeti neizogibno k pasivni vlogi muzeja v odnosu do potreb mestnega prebivalstva (1996: 134). Predmeti, ki ne povedo ničesar o svetu, v katerem so bili uporabljeni, ljudem, ki so predmete uporabljali, vlogi, ki so jo imeli za neko skupnost, družbenem kontekstu, v katerem so se nahajali, ne vzpostavljajo emocionalnega stika obiskovalcev s prikazano temo. Da bi muzej postal več kot le galerija starih predmetov, je moral predmet v njem postati razumljen kot materializacija nekega časa in prostora ter medosebnih družbenih odnosov. Predmet ni bil več zanimiv zaradi svoje zunanje podobe, temveč zaradi pomenov, ki jih nosi v sebi, ter zaradi tega, ker lahko prenaša izkušnjo časa. To je posledica družbeno-kulturnega konteksta obstoja predmeta ter zmožnosti vizualizacije osebnih zgodb, konkretnih izkušenj in spominov ljudi, ki so bili nosilci prikazanih predmetov oziroma so povezani z načinom življenja v času, ki ga predstavljajo razstavljeni predmeti. Predmet sedaj ni več le predmet, temveč je predmet z zgodbo. Ob tej spremembi odnosa do narave predmeta se je moral muzej odpreti novemu viru informacij – ustni zgodovini s tistimi (spo)znanji, ki jih predmeti ne morejo sporočiti, saj jih poznajo le ljudje. Izkušnja resnične osebe ter občutek resničnega sta pri človekovem dojetanju nekega časa, položaja, dogajanja dosti učinkovitejša kot objektivni podatki. Zato pretresljive zgodbe – osebna izpoved vojaka o nemogočih življenjskih razmerah na fronti in izkušnja njegove družine, ki je vojno preživljala v mestu, kjer je vladalo pomanjkanje, lahko dosti več povedo o nesmiselnosti vojne kot razstava, ki prikazuje vojaško

in politično zgodovino, kot jo srečujemo v šolskih in zgodovinskih knjigah. S tem da človeka nagovarja z zgodbo o navadnem človeku ter s predmeti iz vsakdanjega življenja, ki spremljajo to zgodbo, je največja moč muzeja kot pripovedovalca zgodb o življenjskih usodah in ne več kot zastopnika (vedno politične) zgodovinske resnice. To, da bodo obstajali kot prostori (izmenjave) izkušenj, bo muzeje razlikovalo od drugih medijev, ki nas seznanjajo s preteklostjo in sedanjostjo. Če lahko opišemo to spremembo z enim stavkom, potem lahko zapišemo, da se je pozornost muzejev preselila od predmetov k ljudem kot nosilcem materialne kulture, ter k svetu, v katerem živijo. To ne pomeni, da so predmeti postali »nebodigatreba« muzeja. Predmeti so še vedno srce muzeja, so tisto, kar komunikacijo muzejev z javnostjo ločuje od drugih medijev. Njihova moč je v tem, da omogočajo vizualizacijo ubesedene zgodbe, tridimenzionalno izkušnjo časa ter neposreden stik s preteklostjo in z nosilci predmetov. Kar se je spremenilo, je odnos do predmetov in njihove vloge v muzeju. Predmeti niso več cilj post-muzeja, temveč so orodje govora, komunikacije, muzejske politike. Skladno s tem se je spremenil tudi prikaz človeka, ki je bil v tradicionalnem muzeju – če je že bil prisoten na razstavi – »prikazan kot objekt radovednosti« (Dufresne 1992: 49), zamrznjen v času, razosebljen in brez čustev, skratka oropan svoje človeškosti. Ena od temeljnih nalog post-muzeja naj bi zato bila, da »razkrije družbeno vlogo predmetov«, »pomen materialne kulture v življenju ljudi v vsej njihovi raznolikosti« ter da »raziskuje odnos ljudi do predmetov v njihovem vsakdanjem življenju« (Moore 1997: 45, 50, 102). Ključno opravilo tako postane interpretacija predmeta, ki prinaša različne podatke o družbi, času in prostoru, s katerimi je predmet povezan. Z interpretacijo predmetov naj bi se razstava dotikala tudi bolj abstraktnih političnih, družbenih in drugih vprašanj, ki jih mora muzej nujno vključevati v razstavo, če hoče, da je družbeno relevanten in pomemben. To lahko strnemo z Hebdigovo mislijo:

Kar potrebujemo, so pregleden/celovit in enoten opis vseh različnih vrednot in pomenov, ki se sčasoma naberejo okoli določenega predmeta, in različne simbolne in instrumentalne funkcije, ki rabijo različnim skupinam uporabnikov, ki jih ločujejo geografske, časovne in kulturne lokacije (v Moore 1997: 104).

Eden najpomembnejših vidikov nove razstavne politike je poudarjena vrednost večglasja, s čimer postaja muzej prostor srečevanja različnih zgodb in pogledov. Z večglasjem vstopa v muzejsko razstavo subjektivno, ki je v obliki spominov in izkušenj konkretnih posameznikov protiutež znanstveni objektivnosti, na kateri je gradil tradicionalni muzej. Pomen predmeta ter s tem vsebina njegove interpretacije v post-muzeju tako ne izhaja več izključno iz znanstvenega diskurza, temveč tudi iz pogledov navadnih ljudi na to, kaj jim predmet pomeni in kako je povezan z njihovim življenjem. Tovrstno subjektivnost je treba razumeti kot »proces in ne kot nekaj stalnega in avtonomnega, kar ni zunaj zgodovine in je vedno odvisna od spola, družbenega razreda, rase, etnične pripadnosti in spolne orientacije« (Hooper Greenhill 2000: 142). Kot pravi David Fleming, je namen vključevanja pričevanj ljudi, da širijo kontekst prikazane zgodovine, »omogočijo polnejšo zgodovino in zapolnijo nekatere tematske vakuume, ki jih predmeti in zbirke ne morejo« (Flaming 1996: 137). Sodelovanje s člani posameznih skupnosti in vključevanje

njehovega pogleda od znotraj na lastno kulturo pri oblikovanju razstave zgodbe deluje kot način demokratizacije naracije. Podatki in znanje, s katerimi operira muzej in ki prihajajo od ljudi in z zunanje strani muzejskih zidov, omogoča k ljudem osredotočen pristop, večjo vključenost javnosti v muzej in zgodovino (Suggitt 1993: 32). Večglasje v muzeju tako omogoča, da so v javnosti slišni tisti glasovi, ki drugače ne bi bili, in da so predstavljene tiste perspektive, ki niso del dominantne kulture. Gre za glasove tistih skupin, ki niso imele družbene moči in možnosti, da bi v tradicionalnem muzeju spregovorile o sebi na način, kot so doživljale same sebe in svet. Ko so te skupine postale pomembni in kritični uporabniki muzejev, se je kot nujna pojavila potreba po kontekstualiziranem prikazu njihove kulture, ki bi prekinila molk o njih ali pa njihovo eksotizacijo. Nahajamo se v času, ko vsakdo ne želi oziroma ne dovoli, da muzej govori o njem ali namesto njega (Sandahl 2002: 6). Kot kritiki reifikacije pojma kultura številni etnologi in kulturni antropologi danes opozarjajo na to, da bi bilo na razstavah treba govoriti o skupnostih in posameznikih kot o aktivnih tvornikih – agentih. Skratka o nosilcih kulture, o aktivnih družbenih subjektih, s čimer pokažemo družbo ne kot statično, kot utelešenje »kulture«, temveč kot družbo, ki ima svojo zgodovino in temelji na neprestani reprodukciji kulture. Zato je toliko pomembnejše, da je vsaka razstava ustrezno vpeta tudi v zgodovinski kontekst. Dahl in Stade navajata tri oblike kontekstualno zasnovanih postavitev, ki predstavljajo načine, kako spregovoriti o drugih. Ti načini naj bi zagotavljali kritično reflektivno informacijo, zgodovinsko ozadje ter kognitivno kontrolo nad prikazanimi predmeti. Lahko uporabimo emsko kontekstualizacijo, ki gradi na prenosu emskega pogleda prikazane skupnosti na teme, ki jih aktualizira razstava. Drugi način je pozicijska kontekstualizacija, kjer se predmet ali ljudi umešča v določeno časovno, prostorsko ali družbenokulturno okolje. Tretji pristop je umeščanje razstavne tematike v kontekst makronaracij, kot na primer imperialnih osvajanj, nacionalne identitete, kolonialnih režimov (2000: 164).

Drugi pomemben zasuk v post-muzejih je povečano zanimanje za prikaz sedanjosti ter tem iz vsakdanjega življenja ljudi. Govor o aktualnih, družbeno relevantnih temah, še zlasti tistih, o katerih se v preteklosti ni govorilo ali pa se o njih še vedno ne govori, ima v muzejih 21. stoletja pomembno mesto, saj jim omogoča, da opozorijo na svojo prisotnost v sodobni družbi. Eileen Hooper Greenhill meni, da »če muzeji ne bodo videni in razumljeni kot del vsakdanjega življenja družbe, potem ne bodo preživeli« (1995: 2). Podobno razmišlja tudi Kevin Moore, ko v knjigi *Museums and Popular Culture* razpravlja o pomembnosti in nujnosti vključevanja popularne kulture v muzeje, če želijo muzeji še naprej igrati vidno vlogo v družbi (1997). Muzej danes ni več samo kulturna institucija, kjer se ljudje srečujejo s kulturo svojega okolja, temveč je tudi družbena institucija, ki se »aktivno, sprotno in aktualno odziva na dogajanja v družbi in jo hkrati tudi povratno aktivira« (Rozenbergar Šega 2005: 26). To ne pomeni, da se morajo post-muzeji ukvarjati izključno s sedanjostjo. Ukvarjati se morajo tudi s preteklostjo, toda ne iz nostalgčnih vzgibov ali želje po konserviranju časa. Muzej se mora spraševati, kakšen pomen ima preteklost za posameznika in skupnost danes in o povezavi med preteklostjo in sedanjostjo. Prizadevati si mora, kot je pisal Borut Brumen, za snovanje takšnih razstav, ki bodo uporabnikom muzeja omogočale, da bodo lahko »izkušnje preteklih generacij inspirirali v vsakdanje aktivnosti sodob-

nega človeka« (1987: 59). Aktiven muzej mora znati poiskati tiste teme iz preteklosti, ki so pomembne tudi za razumevanje sedanjosti, poiskati mora tiste teme iz sedanjosti, na katere je treba opozoriti že sedaj in razpravljati o njih, če želi biti družba usmerjena v trajnostni razvoj, v prihodnost. Bistvo aktivne politike je predvsem v »ustvarjanju muzeja, ki bo navdihoval in povzdignil, vzdramil ljudi, ki jih bo soočil z idejami, ki jim bodo pomagale bolje razumeti sebe in svojo okolico« (Fleming 2002: 224). Če je (bila) navada tradicionalnih muzejev, da prikazuje izbor najlepših, najboljših in najdragocenejših predmetov, kar jih je mogoče pokazati, post-muzej odpravlja razliko med visoko in popularno kulturo, med dragocenimi umetnostno-obrtnimi predmeti ter predmeti iz človekovega vsakdana. Ob tem odpira vrata tudi neatraktivnim in neestetskim temam, ki pa so prav tako del dediščine in sedanjosti.

Etnologija in kulturna antropologija v post-muzeju

Kot etnologue in kulturne antropologe nas zanima današnje mesto etnologije in kulturne antropologije v muzejskem svetu. Ob zelo širokem polju zanimanja in raziskovanja se postavlja vprašanje, kaj lahko danes razumemo pod kategorijo etnološki predmet, ki hkrati ponekod še vedno določa naravo etnološkega muzeja. Če izhajamo iz dogajanja v akademski antropologiji, potem je očitno, da etnološki predmet danes ne more biti več omejen izključno na »tradicionalne« predmete zunajevropskih ljudstev ter domačo kmečko kulturo. Ta klasifikacija iz 19. stoletja je danes preživeta in je postala z vidika aktualnosti ter prihodnosti etnoloških muzejev problematična, saj se kot taka ne more odzivati na sedanjost in dogajanje v njej.

Ob vedno večji interdisciplinarnosti v muzeju ter brisanju ostrih klasifikacij med zbirkami sta postali etnologija in kulturna antropologija predvsem način interpretacije gradiva, ki izhaja iz antropološke teoretske perspektive. Da je predmet razumljen kot etnološki, po Grognetovem mnenju ni dovolj, da ga je uporabljala določena skupnost oziroma da pripada določeni etnični skupnosti. Ključno je, da predmet obdaja spremljajoč etnološki diskurz, ki omogoča spregovoriti sicer nememu predmetu; to je, da predmet prenaša zgodbo, da je lahko predmet interpretacije, nosilec pomena, ki ga raziskovalec beleži na terenu (2007: 52). Če je smoter obstoja post-muzeja človek s svojimi potrebami, svojo ustvarjalnostjo, svojim bivanjem v svetu in z vsemi radostmi in problemi, ki to bivanje spremljajo, potem ni razloga, da ne bi postala antropologija zaradi svojega načina dela, ki temelji na delu z ljudmi in v njihovo korist, eden od stebrov post-muzeja. Opazovanje in dokumentiranje življenja družbe in procesov v njej ter zapisovanje osebnih zgodb ljudi sta temelja etnografskega dela. Antropologija se je že kmalu zavedala, da lahko življenje ljudi spoznavamo le tako, da se približamo pogledu sogovornikov – in to s pomenom, ki jih stvarjem pripisujejo uporabniki predmetov. Ker je etnografska delovna metoda prežeta s subjektivnostjo, nima predsodkov do osebne zgodbe kot vira podatkov in za svoje raziskovanje ne potrebuje časovne distance, tako kot jo potrebuje zgodovina. Zavedanje večglasja in delnosti zgodbe, ki jo pripovedujemo, ter pogled na svet od spodaj navzgor – od neslišnih glasov »odsotnih« družbenih skupin do interpretacije in dekonstrukcije/razkrinkanja samoumevnega; to so le nekatera orodja, ki jih pri svojem delu uporablja antropologija. Prav zato je lahko danes etnologija prisotna povsod, v vsakem muzeju, ker je ne omejuje umetna kategorija etnološkega predmeta, tem-

več jo zaznamuje njen način interpretacije gradiva. Suverenost antropologije v post-muzeju zagotavlja tudi izkušnja pisanja etnografije ter neprestano prehajanje med emsko perspektivo etnografskega subjekta in etskim pogledom etnologa, kar temelji na ustrezni kontekstualizaciji preučevanega gradiva (Dahl in Stade 2000: 168). O vlogi antropologije v muzeju je veliko pisala Mary Bouquet (2000; 2006). Zanj antropološka perspektiva v muzeju ni zgolj stvar etnološkega znanja o neki kulturi, temveč je še pomembnejši način prikazovanja, ki postavi na glavo samoumevnost znanega; že znani materialni svet nam pokaže z druge, drugačne perspektive, ki je kot gledalci nismo vajeni (2000: 221). Gre za pogled na prikazane predmete, ki mora biti takšen, da te med ogledom animira ter pripravi do tega, da si začneš postavljati vprašanja, na katera ne bi nikoli pomislil. Pisanje scenarija razstave je za Mary Bouquet proces transformacije znanja/koncepta v razstavo/dizajn. Ta prevod je kompleksen, saj gre za prehod iz dvodimenzionalne zgodbe v trodimenzionalni svet razstave (2000: 226). Razstava, tako kot etnografija, zahteva obzirnost tako do tistega, ki jo bere, kot tudi do tistega, ki ga razstava predstavlja, s čimer se antropologija sooča že pri pisanju etnografije, ko gradivo s terenskega dela prevaja v pripoved. Za Mary Bouquet zato razstava ni nekaj, kar bi bilo akademski antropologiji popolnoma tuje, ločeno od obsega njenega dela. Pisanje etnografije je zanj prvi korak prevoda zbranih podatkov v besedilo, medtem ko je »proces postavitve razstave /.../ drugi korak prevoda, ki sega onkraj besedila v prostor in oblikovanje ter uporablja predmete, podobe in (ponovno) besedilo v drugačni obliki« (2000: 218). Izkušnje, ki izhajajo iz pisanja etnografije, so dobro orodje za snovanje vsebine razstave, in prav pri pisanju razstavnega scenarija ima lahko akademska antropologija s sodobnimi teoretskimi usmeritvami pomembno težo v post-muzeju, etnološkem ali kateremkoli drugem. In ko govorimo o ustrezni teoretski podlagi, ne moremo mimo tega, da se je antropologija sredi osemdesetih let, ko je izšel odmevni in prelomni zbornik *Writing Culture* (1986), morala soočiti sama s seboj – z vprašanjem poetike in politike pisanja etnografije in s tem odnosa do tistih, o katerih antropologija piše. Rezultat omenjenega soočenja so spoznanja, ki so danes temelji politike reprezentacij v muzejih; delnost zgodbe, večglasje, avtorstvo pripovedi, odgovornost pisca etnografije, itd.

Muzej danes potrebuje etnologijo in kulturno antropologijo zato, da bo znal razumeti svet in družbo, v katerega je umeščen, da bo znal razumeti njegove uporabnike ter odgovorno služiti potrebam družbe. Kot se strinjajo avtorji člankov, zbranih v zborniku *Academic Anthropology at the Museum*, muzej pri pripravi razstav ne potrebuje antropologije zaradi svojih etnoloških zbirk, temveč zato, ker je razstava točka srečevanja različnih pogledov, pri čemer zna antropologija v razstavo vključiti pogled od spodaj in se zaveda kulturnega relativizma (Gonzalez idr. 2006: 115). Poleg tega so določene družbeno pomembne teme izrazito nematerialne; njihova vsebina pride na dan šele ob pogovoru z ljudmi, muzeji pa jih nikoli ne bi mogli vključiti v javno razpravo, če bi bili zavezani izključno zbiranju in raziskovanju predmetov. Jože Hudaes (2004) meni, da je med najpomembnejšimi nalogami muzejev v 21. stoletju razkrivanje/prikaz t. i. odsotne dediščine, ki je v preteklosti v muzeju niso zbirali, kaj šele vključevali v razstave. Ker je materialne kulture odsotne dediščine ohranjene manj, je toliko pomembnejše, da muzej uporablja ustno zgodovino in vsaj z zbranimi osebnimi zgodbami in izkušnjami odsotno

dediščino naredi vidno. Danes sta muzej in muzejska razstava zanimiva za etnologue in kulturne antropologe, ker predstavlja ta kanal, prek katerega lahko etnologija spregovori javnosti. V etnologiji je dominanten medij sporočanja še vedno knjiga – etnografija – toda s tem ostaja etnologija omejena na zaprt znanstveni krog. Zato je razstava tista oblika komunikacije, ki etnologiji in kulturni antropologiji omogoča, da se osvobodi svoje akademske omejenosti in dejansko začne svoje znanje prenašati ljudem in s tem postane družbeno angažirana tudi v praksi. Kot pravi De l'Estoile, je današnji izziv za etnologue, da si zamislijo načine, kako svoje delo prevesti v vizualni jezik (2003: 358).

Sklepne misli o prenovi muzeja v post-muzej

»Muzeji so bili izumljeni v od naših zelo različnih zgodovinskih okoliščinah« (Moor 1997: 10). To je pomembno za razmislek o kakršnihkoli spremembah razumevanja tega, kaj muzej je in kakšne so/naj bi bile njegove naloge v današnjem svetu. Današnje razumevanje sodobnega muzeja je v tem, da je to družbeno angažiran prostor, ki je »del družbenih procesov, zato kulture ne le odseva, temveč jo tudi ustvarja« (Rožemberger Šega 2005: 25). Post-muzeji se hočejo v očeh javnosti znebiti podobe muzeja – ustanove ter postati prostor ustvarjanja, druženja, soočanja različnih pogledov. Post-muzej pomeni radikalen rez v podobi muzeja in stopiti na pot spremembe muzejske politike je lahko boleče, na trenutke tudi tvegano, ker ta sprememba v prvi vrsti zahteva spremembo dojetanja muzeja, pri čemer se to tiče tako muzejskih delavcev kot obiskovalcev muzeja. Naše dojetanje je vedno povezano z določenimi že ustaljenimi predstavami, ki smo jih vajeni, so nam blizu in so edine smiselne, z določenimi pričakovanji, ki jih gojimo do muzeja in tega, kaj in kako razstavlja. Toda kot nas opozarja David Fleming, brez tveganja, ki ga prinašajo s seboj nove usmeritve v organizaciji in delovanju muzeja, ne more priti do sprememb (2002: 222). Preoblikovanje tradicionalnega muzeja v post-muzej je dolgotrajen proces, ki mu ponekod še ni videti konca, saj gre za nekaj radikalnih potez, ki odstopajo od tradicionalnega razumevanja tega, kaj muzej je. Sprememba tega, kako misliti muzej, pa ni samo stvar muzeja, temveč mora z njegovimi dejavnostmi zajeti tudi javnost. Če se hoče muzej spremeniti, se mora spremeniti tudi družbeni pogled nanj. Proces transformacije tradicionalnega muzeja v post-muzej mora potekati tudi v javni predstavi o tem, kaj muzej je in kaj naj/lahko pričakuje od post-muzeja. Tako kot mora muzej na eni strani poznati svoje obiskovalce, mora tudi javnost poznati naravo muzeja ter vedeti, kaj lahko od muzeja pričakuje. Kot pravi Tomislav Šola, je »publika največkrat izrazito konservativna« (2003: 180), pri čemer večini obiskovalcev muzeja »manjka sistematična sposobnost dekodiranja«. Nujni so obiskovalci, ki se zavedajo zmožnosti muzeja, imajo do razstave določena pričakovanja in si razstavo ogledajo z vidika vseh možnosti, ki jim jih sodobni muzej v komunikaciji lahko ponudi. Muzeji se bodo lahko izboljševali le, če bodo imeli za seboj tudi javnost, ki bo kritična do njihovega delovanja, ki ji ne bo vseeno, kako jih muzej nagovarja, s čim in kako. Škoda vsega truda, vloženega v oblikovanju razstave, ki vabi k dotikanju in odpiranju predalov, če je obiskovalec prepričan, da tega ne sme oziroma mu niti ne pade na pamet, da bi to počel, ker tega preprosto ni vajen. S pasivnimi obiskovalci, ki gredo v muzej v želji po ogledu »nostalgične« preteklosti, si družbeno angažirani muzej, ki hoče animirati javnost, dolgoročno ne more pomagati in lahko

le izgublja voljo do aktivne družbene vloge. Šele ko bo javnost razumela muzej ne le kot ustanovo, ki hrani predmete iz preteklosti, temveč kot družbeno aktiven prostor, kjer se družba sooča z izzivi sedanjosti, bo muzej resnično prešel v fazo post-muzeja. V ozaveščanje javnosti pa sodi tudi ozaveščanje državne kulturne birokracije, za katero je že Borut Brumen zapisal, da muzeje »normativizira, institucionalizira in njihovo družbeno vlogo marginalizira na reprezentančno raven« (1987: 3). Bolj ko bo muzej z muzejsko vzgojo, razstavami in obrazstavnimi dogodki prisoten v zavesti ljudi kot aktiven prostor dogajanja ter tako dejaven pri spreminjanju pogleda javnosti na to, kaj muzej je, prej se bo muzej integriral v družbo kot post-muzej.

Viri in literatura

- BOUQUET, Mary: Thinking and doing otherwise: Anthropological theory in exhibitionary practice. *Ethnos* 65(2), 2000, 217–236.
- BOUQUET, Mary: The art of exhibition making as a problem of translation. V: Mary Bouquet (ur.), *Academic anthropology and museum: Back to the future*. New York in London: Berghahn Books, 2006, 177–199.
- BRUMEN, Borut: *Razvoj etnološkega muzealstva na Slovenskem – Zgodovina in možnost razvoja etnološkega oddelka pokrajinskega muzeja v Murski Soboti*. Diplomsko delo. Ljubljana: PZE za etnologijo, 1987.
- CÔTÉ, Michel: Introduction. V: Michel Côté (ur.), *Museological trends in Quebec*. Quebec: Musée de la civilisation, 1992.
- DAHL, G. B. in Ronald Stade: Anthropology, museums and contemporary cultural processes: An introduction. *Ethnos* 65(2), 2000, 157–171.
- DUFRESNE, Sylvie: Self and other: The need for change. V: Michel Côté (ur.), *Museological trends in Quebec*. Quebec: Musée de la civilisation, 1992.
- FLEMING, David: Making city histories. V: Gaynor Kavanagh (ur.), *Making histories in museums*. London in New York: Leicester University Press, 1996, 131–142.
- FLEMING, David: Positioning the museum for social inclusion. V: Richard Sandell (ur.), *Museum, society, inequality*. London in New York: Routledge, 2002, 213–225.
- FOUCAULT, Michele: *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991.
- GROGNET, Fabrice: How to reconcile the irreconcilable: The place of ethnology in the Museum of the Cité nationale de l'histoire de l'immigration. *Museum International* 59(1–2), 2007, 48–55.
- GONZALEZ, Roberto, Laura Nader in C. Jay Ou: Towards an ethnography of museum. V: Mary Bouquet (ur.), *Academic anthropology and the museum: Back to the future*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2006, 106–116.
- HOOPER GREENHILL, Eilean: *Museums and the interpretation of visual culture*. London in New York: Routledge, 2000.
- HUDALES, Jože: *Institucionalni in konceptualni razvoj etnologije v slovenskih muzejih*. Doktorsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004.
- L'ESTOILE, Benoit: From the colonial exhibition to the Museum of Man. An alternative genealogy of french anthropology. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 11(3), 2003, 341–361.
- MILLER, Daniel: Why some things matter? V: Daniel Miller (ur.), *Material culture: Why some things matter?* London: UCL Press, 1998, 3–24.
- MOORE, Kevin: *Museum and Popular Culture*. London: Cassell, 1997.
- PEARCE, Susan M.: *On collecting: An investigation into collecting in the european tradition*. London: Routledge, 1995.
- ROŽEMBERGER ŠEGA, Tanja: *Teorija in praksa v etnoloških muzejih*. Magistrska naloga. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005.
- SANDAHL, Jette: *Fluid boundaries and false dichotomies – scholarship, partnership and representation in museums?* Prispevek na konferenci INTERCOM Conference leadership in museums: Are our core values shifting. Dublin, 16–19. 10. 2002.

SUGGITT, Mark: The social history approach. V: David Fleming in Crispin Paine (ur.), *Social history in museums: A handbook for professionals*. London: HMSO, 1993, 28–33.

SVAŠEK, Maruška: *Anthropology, art and cultural production*. London in Ann Arbor: Pluto Press, 2007.

ŠOLA, Tomislav: *Prema totalnom muzeju*. Doktorsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja, 1985.

ŠOLA, Tomislav: *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.

Post-Museums in the Making A New Concept of the Museum for the New Millennium

The text focuses on post-museums, a new museum concept that is to replace traditional museums whose concept developed in the last quarter of the 19th century. New circumstances have triggered the need for a new museum concept that could preserve the socially relevant role of the museum institution. These circumstances may be social changes that have emphasized the heterogenous character of contemporary society captured in the tides of global cultural economy as well as new scientific findings where postmodernism resulted in the end of metanarratives. These factors have triggered a critical reassessments of museum exhibit policy. In addition, museums are faced with the fact that they have increasingly fewer visitors. As a result, museums are forced to fundamentally re-examine their objectives and their role within the society. This has led to the birth of the post-museum whose mission is to create a socially active and responsible museum policy. This is manifested in different forms: museums include in their exhibits the present, and current social topics; the shift from museum objects to people, their personal stories, and experience; and cooperation with the lay public and respect for multivocality that enhances the museum approach. Since the post-museum stresses an interdisciplinary and holistic approach to exhibit policy and interpretation of exhibited material the previously firm boundaries between museum collections have been loosened. This gives ethnology and anthropology an opportunity to shake off limitations imposed upon them by ethnological objects and reinvent themselves as museum disciplines employing an anthropological interpretation of material culture that is based on firm theoretical foundations. This finally eliminates all obstacles preventing ethnological museums to include modernity and popular culture in their presentations.

ISTRSKA TRADICIONALNA ARHITEKTURA KOT TURISTIČNA PRILOŽNOST

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Značilnosti Hrvaške Istre omogočajo večplastno ponudbo za sodobnega svetovljanskega turista, saj se kot nasprotje masovnemu turizmu in apartmajskim turističnim naseljem v istrskem zaledju pojavljajo nove oblike turistične ponudbe. Posledica širjenja zavesti o ohranjanju in varovanju naravnega okolja, povečanja kulturne občutljivosti in številnih strateških okoljevarstvenih dokumentov sta vse večje uvajanje trajnostnih principov v razvoj turizma in pojav t. i. trajnostnega turizma. Oblika ruralne istrske tradicionalne arhitekture, ki združuje vse pogoje za revitalizacijo obstoječega za namene nastanitvenega turizma, so *stancije*, ki omogočajo sobivanje različnih kultur, ljudi, interesov in želja.

Ključne besede: Hrvaška, Istra, turistična destinacija, istrska tradicionalna arhitektura, podeželje, *stancije*

Abstract: To a modern cosmopolitan tourist, the many distinct features of Croatian Istria offer a wealth of possibilities. One of the consequences of the growing awareness of the value of preservation of natural environment, of increased cultural sensitivity, and of a number of environmental protection decrees is the concept of the so-called sustainable tourism and an increased implementation of sustainable principles in tourism development. Contrary to mass tourism and large hotel complexes are the so-called *stancije*. A form of traditional rural architecture in Istria, they fulfill the required conditions for revitalization and conversion for tourist purposes, and enable coexistence of different cultures, people, interests, and wishes.

Key Words: Croatia, Istria, tourist destination, traditional Istrian architecture, rural areas, the *stancije*

Uvod

Turizem je največja miroljubna selitev ljudi in hkrati način življenja, ki spremlja ljudi na njihovi poti in vpliva na njihovo razumevanje ter občutenje turističnih doživetij (Kovač 2002: 4). Je izredno dinamična dejavnost sodobnega gospodarstva in družbe ter dosega visoko stopnjo rasti. Temeljne razvojne lastnosti in vrednote turističnega gospodarstva (storitve, globalizacija, svoboda) so najznačilnejši razvojni elementi sodobne družbe. Turizem temelji na izhodiščnih potrebah in vrednotah sodobnega človeka, zato je turistično povpraševanje na globalni in dolgoročni ravni eno najbolj stabilnih, na lokalni ravni pa tudi eno najbolj nepredvidljivih poslovnih področij. Turistični trgi in številne potovalne agencije ponujajo vedno nove destinacije z izjemno raznovrstno ponudbo.

Po predvidevanjih svetovne trgovinske organizacije (WTO)¹ se bo do leta 2020 število turističnih potovanj podvojilo. Čeprav je rast turističnih potovanj v zadnjih letih različna in neobičajna ter je število potovanj zaradi menjavanja obdobja hitre (leta 1995, 1996 in 2000) in obdobja počasne rasti (2001 in 2002) nemogoče napovedati, pa so v svetovni turistični organizaciji prepričani, da bodo potovanja že v letu 2010 dosegla število bilijon. Globalna ekonomska recesija leta 2009 je bila v prid turističnim dejavnostim na lokalni ravni, na globalni ravni pa se je število mednarodnih potovanj zniževalo tudi pod vplivom razsežnosti novega virusa gripe. Vendar je bil, kljub številnim negativnim vplivom, predvideni padec v mednarodnem turizmu za leto 2009 le 2–3-odstoten (WTO 2009). Čeprav smo sedaj v obdobju počasnega upada, lahko pričakujemo, da se bo to izničilo s prihajajočimi obdobji pospešene rasti. Glavnina turističnih potovanj bo namenjena v Evropo, kjer obisk nenehno raste.

Obala je že od nekdaj privlačila turiste, saj so čisto morje in obmorska turistična in počitniška naselja s hoteli, z apartmaji in s podobno nastanitvijo ponujali zabavo in poletno vzdušje. Ker pa se potrebe in želje turistov spreminjajo in gostje postajajo zahtevnejši, se spreminja tudi turistična ponudba. Vse več je želja in povpraševanj po neokrnjeni naravi in spoznavanju kulturnih, zgodovinskih in arheoloških znamenitosti in po seznanjanju z običaji in s tradicijo tukaj živečih ljudi, po rekreaciji in zdravem življenju, itd. Tako je lokacija bivanja za nekatere samo izhodiščna točka za odkrivanje neznanih prostorov, za druge pa končna destinacija, namenjena priložnostnemu uživanju in sprostitvi. Obmorski turizem ni več nujno samo poletni kopališki turizem (še leta 2000 si je kar 63 odstotkov evropskih turistov želelo počitnikovati ob vodi; Pogačnik 2008: 122), temveč se prepleta s številnimi drugimi oblikami, kot so: navtični, zdraviliški, kongresni, poslovni, družinski in potovalni turizem, ipd.

Po napovedih Sredozemske strategije (Mediterranska strategija održivog razvoja 2005) se do leta 2025 na celotnem območju pričakuje okrog 637 milijonov turistov (mednarodnih in domačih), kar pomeni dodatnih 270 milijonov glede na leto 2000; večina se bo napotila na obalna območja. Glavni cilji Sredozemske strategije na področju turizma so naslednji: povečati dodano vrednost turizma na lokalni ravni, predvsem v državah v razvoju, ter diverzifikacija turizma z razvijanjem raznolike ponudbe, ki naj še utrdi sredozemsko raznolikost (ekoturizem, kulturni, urbani in ruralni turizem).

Pri načrtovanju novih posegov v prostor se za namene razvoja turističnih dejavnosti sprašujemo naslednje: Katere lokacije na lokalni ravni so za sodobnega turista/obiskovalca najzanimivejše? Kakšno vlogo in pomen ima pri izboru priložnostne dejavnosti lokacija? Kako se sodobni turist odziva na družbene spremembe in koliko načela trajnosti vplivajo na novosti pri razvoju turistične dejavnosti? Kako se načela prostorskega razvoja

¹ WTO – World Trade Organisation.

* Doc. dr. Alenka Fikfak, u. d. i. a., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, 1000 Ljubljana, Zoisova 12, E-naslov: alenka.fikfak@fa.uni-lj.si; Gašper Mrak, u. d. i. a. 1360 Vrhnika, Verd 34, E-naslov: gasper.mrak@kabelnet.net

s spodbujanjem trajnostnih vrednot prenašajo v razvoj turistične dejavnosti, ki sloni na koncentraciji vseh prostočasnih dejavnosti na enem mestu, najbolje tik ob morju?

Našteta in še mnoga podobna vprašanja so bila izhodiščno ogrodje raziskovanja sodobnih možnosti razvoja turističnih dejavnosti v Hrvaški Istri. V ospredju je bilo naslednje razmišljanje: Hrvaška je kot svetovno znana atraktivna sredozemska lokacija zanimiva tudi na lokalni ravni. Ali lahko ponudi nekaj več tudi sodobnemu turistu, ki se izmika množičnemu turizmu; turistu, ki išče stik s samoto in z naravo, mir, povezovanje s tradicijo, ipd., kar vse je zanj beg pred urbanizacijo in vso njeno nadležnostjo, kot so gneča, hrup, onesnaženost, stres, odtujitev od človeka, ipd.? In kako se ta »več« materializira v prostoru, kateri so pogoji postavitve, organizacije, rabe? In ali kljub vsemu sodobna razpršena organizacija odgovarja načelom počitnikovanja? Raziskovanje je bilo ciljno usmerjeno v iskanje oziroma razčlenjevanje prostorskih kriterijev pri odločanju o strateških premikih v razvoju turistične dejavnosti:

- kakšno vlogo v širšem prostoru ima Hrvaška kot turistična destinacija;
- ali je za sodobnega turista zanimiv samo obmorski del prostora;
- kakšne so smernice za razvoj turizma v državnih prostorskih dokumentih;
- ali zaostritev pogojev gradnje turističnih objektov v strogem pasu ob morju pomeni razpršitev in interes za oddaljene lokacije;
- kakšen je bil prostorski premik iz razvoja množičnega turizma v sodobne koncepte urejanja prostora (primerjava izbranih primerov);
- kakšne so spremembe v turističnih smernicah in kaj to pomeni za urejanje turistično atraktivnih lokacij;
- prepoznavanje kvalitetnih elementov vpliva na oblikovanje novih bivalnih vzorcev v smislu revitalizacije obstoječega za namene turistične rabe;
- kaj oziroma kateri so tisti elementi/dejavniki tradicionalne arhitekture, ki nam jih obstoječi naselbinski prostor »ponuja« kot že ustaljene kvalitete;
- prepoznavanje in razumevanje kulture bivanja in prostočasnih dejavnosti ter spremembe današnjega načina življenja, kar se odraža v oblikovanju novih posegov v prostor.

Z raziskovanjem področja sva želela pojasniti več med seboj neločljivo povezanih raziskovalnih tem, ki so neposredno ali posredno povezane s problematiko turizma, trajnostnega razvoja in urejanja zunajmestnega (podeželskega) prostora ter ruralne arhitekture. Predstavljeni način dela, pri katerem so se teoretična izhodišča stalno preverjala z aplikacijo v prostor Hrvaške Istre (izbrane kot vzorčno območje), je slonel na sledeči delovni hipotezi: vedno več je turistov, ki si za cilj počitnikovanja izbirajo pristna, kulturno in tradicionalno bogata okolja, ki omogočajo doživljanje prostora. Oblika ruralne tradicionalne arhitekture, ki združuje vse možnosti in potenciale za revitalizacijo obstoječega za namen rabe nastanitvenega turizma, je gradnik prostora, ki odgovarja načelom trajnostnega turističnega razvoja okolja.

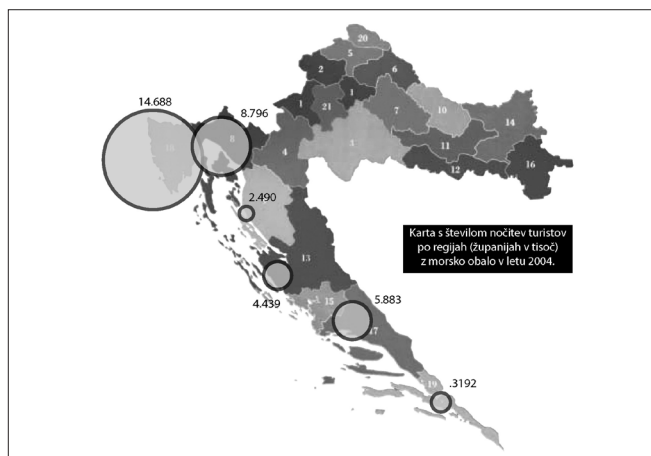
Na podlagi zgoraj navedenih problemov in izhodišč so bili opredeljeni naslednji pričakovani cilji in rezultati naloge, razdeljeni na tri osrednje dele: oris značilnosti prostora obravnave, valorizacija stanja na področju urejanja prostora s stališča razvoja

trajnostnega turizma, vrednotenje kvalitet tradicionalne istrske arhitekture z možnostjo rabe za nastanitvene objekte in iz vsega omenjenega izhajajoči sklepi ter perspektive za urejanje širšega ruralnega okolja celinskega prostora Istre z možnostjo prenosa rezultatov na ruralna obmorska okolja. Ključno raziskovalno vprašanje je bilo naslednje: Ali je tradicionalna arhitektura lahko nova turistična priložnost za trajnostno usmerjen prostorski razvoj notranjosti oziroma celinskega dela Hrvaške Istre?

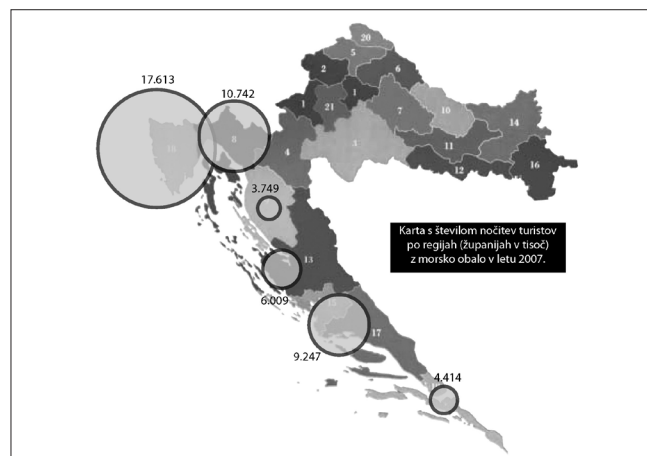
Hrvaška kot turistična destinacija

Hrvaška je že daljše obdobje ena najbolj obiskanih turističnih destinacij, njena neokrnjena narava in razgibana obala sta pravi magnet za turiste (Opatija kot najbolj mondena destinacija že vse od 19. stoletja). Prvi začetki turizma oziroma počitnikovanja segajo že v rimsko obdobje, kar dokazujejo ostanki luksuznih vil rimskih premožnejšev, t. i. »morskih vil«, postavljenih v zalive na istrski in dalmatinski obali, ki so bila po obsegu že prava mala mesta. Kot turistična destinacija je Hrvaška svoj vrh doživela v letih 1970–1980, ko je bilo zgrajenih največ turističnih objektov. Vendar pa je vojno obdobje (1991–1998) pustilo v turistični ponudbi globoke rane: od manjšega obiska do preusmeritve finančnih sredstev in investicij k drugim porabnikom. V omenjenem kriznem obdobju so se objekti zanemarili ali so propadli, kar je povzročilo velik upad ponudbe turističnih nastanitv vseh razredov. Vendar se gospodarstvo priobalnega pasu postopoma normalizira in postaja hitro razvijajoče se turistično območje. Stopnje rasti so v zadnjih letih presegle 20 odstotkov in so med najvišjimi v Evropi.

Turizem je panoga s poudarjeno strateško vlogo v hrvaškem gospodarstvu, kar pa ne velja za celotno državo. Ker sta hrvaški BDP in proračun močno odvisna od turističnega prihodka, se vsako znižanje turističnega obiska močno odraža tudi v hrvaškem finančnem sistemu. Da je Hrvaška turistično zelo zanimiva dežela, kaže tudi to, da jo je leta 2005 izdajatelj turističnih vodičev Lonely Planet razglasil za najprivlačnejšo turistično destinacijo (slika 1). Vendar se je prav leta 2009 na več mestih, predvsem v medijih, Hrvaška pojavila kot vprašljiva turistična destinacija: italijanski športni dnevnik *La Gazzeta dello Sport* jo je uvrstil med prvih pet najnevarnejših turističnih destinacij – predvsem zaradi vprašljive varnosti v nočnih klubih; revija *U.S. News* je Hrvaško uvrstila med deset zaradi finančne krize najbolj ogroženih držav, ipd. Kljub negativnim objavam in poudarjanju nevarnosti pa se zanimanje za Hrvaško povečuje, zamenjala se bo le ciljna skupina obiskovalcev oziroma turistov (pridobi se še druge nezainteresirane za masovni turizem), nedvomno pa bo kot ena ključnih privlačnih destinacij vedno na takšnem ali drugačnem svetovnem zemljevidu. To potrjuje tudi knjiga *The World's Most Dangerous Places* iz leta 1994 (Pelton 2003), ki je že kmalu postala »turistični vodič za vojni turizem« – adrenalinski turizem, začinjen z vojnami in s katastrofami. Hrvaška ni bila vključena v vrh tovrstnih lokacij, čeprav je imela zanj v preteklosti (in ima v manjši obliki še danes) kar nekaj možnosti; tovrstna smer turizma nasprotuje pozitivno usmerjenim težnjam turističnih destinacij. Z več kot očitnim prepočasnim prilagajanjem svoje zakonodaje Evropski skupnosti, s korupcijo v vseh vzvodih odločanja o pomembnejših prostorskih projektih in z gospodarstvom na robu propada Hrvaška v več pogledih v svetovnem merilu ostaja zanimiva turistična destinacija s široko in z večplastno ponudbo.

Slika 1: Istra je že dolgo najbolj obiskana turistična destinacija na Hrvaškem; število nočitev se stalno povečuje.

Vir: Analiza turističnega obiska za leto 2004; www.mmtpr.hr, 10. 5. 2005

Morje je veliko in pomembno območje Republike Hrvaške (35,4 odstotka celotne površine) tako glede zaščite narave in varovanja biološke raznolikosti ter ekološkega ravnovesja kot tudi glede na veliko število raznovrstnih aktivnosti (pomorski promet, gradnja prometne in komunalne infrastrukture, turizem in navtični turizem, z ribištvom povezane gospodarske aktivnosti). Vse opisano ima velik pomen za razvoj Republike Hrvaške (Strategija održivog razvitka Republike Hrvatske 2009).

Turistični sektor na Hrvaškem danes razpolaga z razmeroma veliko turistično superstrukturo, ki pa nujno potrebuje modernizacijo. Skladno s tem je treba zagotoviti širša in poglobljena organizacijska in upravljalvska znanja ter ključne pogoje za poslovanje in usmerjanje načrtovanja turističnega sektorja. Treba se je ukvarjati s problemi infrastrukture, zagotoviti in zagotavljati celovita varovanja okolja in krajine in za vsako turistično investicijo sprejemati specifično rešitev, ipd. Pri ocenjevanju vpliva turizma na celotno hrvaško gospodarstvo in blagostanje državljanov mora Hrvaška zamenjati stereotipno predstavo o turizmu kot o zelo ozko usmerjeni dejavnosti. Glavne opore prihodnjega stacionarnega turizma na Hrvaškem so obala, morje, otoki, območja pod posebnimi zaščitnimi režimi, ruralna območja in termalni izviri.

Strateška prednost Hrvaške je, v nasprotju s konkurenco, izobilje turističnih virov in znamenitosti. V tem smislu je treba še bolj poudariti pomembnost združevanja prostorsko-ekološke, kulturne in prometne politike z globalno turistično politiko. Prednost obravnavanega sektorja je, da hrvaški turistični viri še zdaleč niso izkoriščeni, da je Hrvaška že uveljavljena turistična destinacija z izrazitimi geoprometnimi prednostmi glede na preostalo mediteransko konkurenco in da se želje za vstop tujega kapitala v turistični sektor že sedaj močno povečujejo. Istra ima zaradi svoje lege in ponudbe največje število obiskov. V zadnjem desetletju je zelo priljubljena med tujci, ker je v primerjavi s cenami nepremičnin v Toskani finančno dostopnejša. K temu pripomore tudi letališče v Puli (1967), ki omogoča enostaven dostop iz vseh večjih evropskih metropol. Po podatkih Hrvaške zbornice za ekonomijo (Corbin 2007) je bilo v Istri leta 2005 kar 34 odstotkov nepremičnin v lasti tujih državljanov, v okolici Dubrovnika je ta delež le 10-odstoten. V Istri je danes 30 odstotkov hrvaških namestitvenih kapacitet. V letu 2006 je Istra zabeležila 17 milijonov nočitev, kar je kar 25 odstotkov vseh turističnih nočitev

v Hrvaški. Za Istro lahko rečemo, da je najmočnejša in najbolj obiskana turistična regija na Hrvaškem.

Vse turistične potencialne Hrvaške (Program prostornog uređenja Republike Hrvatske 1999) je treba revalorizirati, in vsem prostorskim zanimivostim, tako naravnim kot kulturnim dediščinam zagotoviti kakovostno rabo. Tovrstne ureditve morajo svojo pozornost usmeriti na regionalne značilnosti in prostorske vrednote, pri tem pa vključevati tradicionalne elemente načina življenja in dela.

Hrvaška bo svoj turistični ugled in razvoj usmerila na:

- Jadran kot glavno in najmočnejše območje s posebnim poudarkom na celotnem obalnem pasu in otokih in v povezavi s kakovostjo okolja (predvsem čistost morja) in
- kontinentalni turizem v povezavi z naravnimi pogoji; gozdovi, jezera, vodotoki, termalnimi izviri, stavbno dediščino, lovskimi območji.

Prostorske ureditve in ponudbene kapacitete bodo temeljile na smernicah Strategije ureditve in načrtov prostorske ureditve, ki poudarjajo gospodarske in ekološke kriterije. Osnovni cilji razvoja turističnega sektorja so obnova, popolna revalorizacija in zaščita turističnih potencialov ter izgradnja nove turistične identitete. Nove gradnje turističnih kapacitet bodo kakovostna dopolnitev obstoječe ponudbe. Glavne prednosti aktivnosti za doseganje ciljev so predvsem:

- strukturiranje in modernizacija celotne turistične ponudbe;
- selektivnost v krepitvi razvoja po kriterijih razpoložljivosti in kakovosti turističnega prostora kot nosilnega naravnega vira;
- uvajanje evropskih standardov in kakovosti turistične ponudbe;
- ekološki standardi, ki bodo omogočili učinkovito zaščito naravnih danosti.

Prioritete razvoja v zvezi z urejanjem prostora so:

- prednost pri rekonstrukciji obstoječih objektov na raven evropskih zahtev (za vse tržne in turistične oblike zahtev opremljenosti);
- prednost pri izboljšanju notranje in zunanje infrastrukture ter zaščiti okolja;
- prednost pri revitalizaciji zapuščenih objektov in naselij,

Slika 2: Pregled ponudbe zasebnih apartmajev na hrvaški obali, stanje 2009: večina objektov je zgrajena po načelu sezonskega prirastka (na koncu sezone se z zaslužkom investira v gradnjo naslednjega nadstropja, apartmaja, sobe, prizidka, ipd.). Ob koncu sezone se objekti spraznijo, lastniki se vselijo v enega od apartmajev in počakajo novo sezono. Večina hiš ima podobne značilnosti: apartmaji, sobe, prostori, obrnjeni proti morju, balkoni in terase, ponavadi ograjene s stebrički, nekaj parkirnih mest, zidani kamini ...

Foto: Spletna stran ponudnikov apartmajev na hrvaškem; www.adriatica.net, 2005–2009. Risba: Gašper Mrak, maj 2005

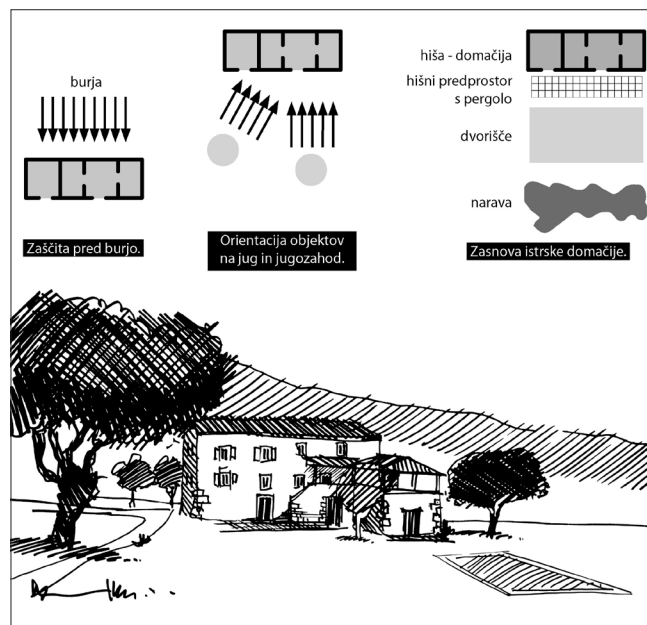
ki so uvrščeni v posebno turistično ponudbo, primerno tudi za posezonski turizem;

- ob gradnji novih objektov je treba dati prednost gradnji na degradiranih območjih in ne na zelo atraktivnih lokacijah, objekte je treba graditi skladno z lokalnim ambientom.

Hrvaška je s svojo restriktivno prostorsko politiko po eni strani zelo zaostriala pogoje za gradnjo turističnih objektov, onemogočila gradnjo v strogem pasu ob morju, razen na območjih, kjer je to predvideno v prostorskih aktih oziroma kjer je izražen zelo velik interes. Hkrati pa so se v dobri meri izognili velikemu nenadzorovanemu »nepremičninskemu balonu«, ki je eksponentno zgradil veliko počitniških in stanovanjskih nepremičnin (na primer Španija – Costa del Sol), ki so se v sedanji finančni krizi spremenila v mesta duhov (McGovern 2008): povpraševanja po tovrstnih nepremičninah ni, kreditni krč ne omogoča ugodnega nakupa nepremičnin, potrošniki so mnogo bolj skeptični glede vseh nakupov nepremičnin, predvsem v tujini (apartmaji ob morju, ipd.). Tako je v regiji naprodaj več tisoč nepremičnin (stanovanj, hiš, apartmajev, ipd.) – stanje, ki se bo zaradi finančne recesije še nadaljevalo.

Celovito in trajnostno urejanje turističnih območij priobalnih regij

Turizem, ki je postal »eden osrednjih izzivov med temami trajnostnega razvoja«, ima kot hitro rastoča gospodarska panoga poleg ekonomskega tudi pomemben okoljski, socialni in kulturni

Slika 3: Tipična istrska podeželska hiša – stancija, njene značilnosti, vrednote in kvalitete.

Risba: Gašper Mrak, junij 2009

vpliv (White 2004: 7). Posledici širjenja zavesti o ohranjanju in varovanju naravnega okolja, povečanja kulturne senzibilnosti in vrste strateških okoljevarstvenih dokumentov sta, da se v razvoju turizma vse večja pozornost posveča uvajanju trajnostnih principov in t. i. trajnostnega turizma. Trajnostni turizem kot nova paradigma turistične politike je okoljevarstveno naravnan, upošteva lokalno prebivalstvo in spoštuje njegove kulturne vrednote. Po načelih trajnostnega odnosa do okolja naj bi tovrstni turizem minimalno posegal v okolje, s čimer se zmanjša človekov vpliv (pozitivni ali negativni), hkrati pa se optimizira ekonomski učinek. Ekoturizem, ki ga razumemo kot preživljanje prostega časa v naravi, močno poudarja stik gostitelja z gostom – s turistom in z okoljem. Pomembna ni le intenzivnost »doživetja«, saj naj bi nova oblika preživljanja prostega časa vsebovala tudi izobraževalne vsebine in razlage. Vse to je problem že v izhodišču: ali je lahko turizem kot gospodarska dejavnost neprofitno naravnan? Masovni turizem v kombinaciji z nenadzorovano rabo prostora s strani zasebnih ponudnikov je izrazilo prostorsko negativen in vpliva na okolje brez spoštovanja načel trajnostnega razvoja. Ekoturizem pa je turistična dejavnost, ki se najbolj približa trajnostnim načelom. Usmeritev turistične ponudbe na oddaljenih območjih v ekološki turizem, ki mu nikoli ne bo cilj število obiskov, se kaže tudi kot priložnost za obnovo grajene dediščine, ohranjanje običajev in kulture ter zaščito naravnega okolja, kar pa potrebuje nenehno pomoč države oziroma lokalne skupnosti in organizacijo dejavnosti na regionalni ravni. Raziskave v več evropskih državah razkrivajo različne kriterije

in motive pri izbiri turističnih destinacij: na Češkem in v Ukrajini je glavni motiv obisk tuje dežele, v Avstriji je na prvem mestu še vedno 3S (*sun, sea & sand* – 'sonce, morje in pesek'), vendar je na drugem mestu obisk kulturnozgodovinskih znamenitosti (Dantine 2000). V slabše razvitih državah je motiv 3S še vedno pomemben dejavnik pri odločanju za turistično destinacijo, v razvitejših pa prav nasprotno. Napovedi za prihodnost kažejo povečanje zanimanja za sprostitvene – *wellnes* in kulturnozgodovinske destinacije in zmanjšanje zanimanja za klasične 3S počitnice brez kulturnih znamenitosti (Dantine 2000). Rečemo lahko, da imajo destinacije z bogato zgodovinsko in kulturno dediščino prednost pred industrijsko zgrajenimi turističnimi naselji, ki v svoji bližini nimajo zanimivih kulturnozgodovinskih objektov ali prireditev. V nadaljevanju so opisani trije prostorski posegi v sredozemskem okolju, katerih skupna značilnost je večplastno definiranje ureditve širšega prostora za spodbujanje turistične gospodarske dejavnosti.

Primer celovite zasnove poseganja v prostor, ki pa še ni sledil smernicam trajnostnega razvoja, je bil Projekt Racine (»Mission Racine«, imenovan po višjem državnem uradniku Pierru Racinu) v obalni regiji Languedoc-Roussillona v Franciji. Pred letom 1963 je bila ta regija povsem neokrnjena in nepozidana, ob obali je bilo več manjših ribiških vasic. V 60. letih prejšnjega stoletja se je takratna vlada odločila, da bo na obalnem območju zgradila velika turistična naselja: šest novih obalnih naselij, ki morajo upoštevati videz urbanega naselja; vsako mora imeti svoj prepoznavni slog; zasnovana naj bodo tako, da lahko sprejmejo veliko število turistov; center naselja naj bo marina; med posameznimi naselji se ohrani neokrnjena narava, ki hkrati rabi kot meja oziroma tampon med naselji; 15 km v notranjost naj se vzporedno z obalo zgradi prometna hrbtenica, s katero se nato povežejo nova naselja. Ta koncept ureditve je že takrat obsegal in vključeval širši prostor regije. Nova naselja so imela po letu 1970 skupaj 17.400 prebivalcev, predvidenih postelj za turistične nočitve pa je bilo 196.000 (Sanguin 2001: 74). Trideset let obratovanja naselij iz projekta Racine je ponudilo veliko pozitivnih in negativnih sklepov o celotnem projektu in posegu v prostor: masovni turizem 70. in 80. let ni več trend, zato po letu 1994 beležijo nenehno upadanje obiska; nepremičninski projekti v obalni regiji v zadnjem obdobju ne sledijo smernicam projekta Racine, zato izstopajo ter rušijo koncept celote; vsi objekti v novonastalih naseljih so prenatrpani, premajhni in cenenega videza; objekti so potrebni obnove; cena poslovnih prostorov ne dosega cene, ki so jo imeli pred 20 leti; razvoj regije je predvideval celovito urejanje s poudarkom na novogradnjah ob obali in z dopolnitvijo vsebine v notranjosti, vendar je prav notranjost s tradicionalnimi elementi in historično gradnjo ostala nedotaknjena oziroma nere-kultivirana (ohranitev tradicije s sodobnimi elementi). Leta 1992 je bil za omenjeno območje izdelan Regionalni koncept razvoja turizma. Ugotovili so, da je imela regija v letu 1964 525.000 turistov, v letu 1982 pa tri milijone (Sanguin 2001: 77). Turistični zaslužek je v tem času presegel dohodek vinarske industrije, ki je v Franciji ena najpomembnejših gospodarskih vej, skupna investicija države in zasebnih investitorjev pa je preseгла milijardo evrov. Največji izziv za ta naselja so danes: skupni nastop, komercializacija, animacija in promocija. Obalna regija Languedoc-Roussillona s 300 sončnimi dnevi letno in 60 odstotki še nedotaknjenega obalnega prostora – velika prednost koncepta, ki je odraz obiska turistov in njihovega nasprotovanja prenasiče-

nosti Azurne obale in Coste Brave.

Urbanistični načrti slovenskega arhitekta Eda Mihevca za slovensko obalo in Hrvaško Istro (Kalčič 1993) izhajajo iz naravnih danosti obravnavanega prostora. Popolno poznavanje prostora je temeljilo na obširnih primerjalnih analizah, ki so prikazovale situacijo, topografijo in naravne danosti, zavarovana območja, kmetijske in gozdne površine, kopensko in morsko komunikacijsko infrastrukturo, proizvodnjo in industrijo, strukturo in gostoto prebivalstva, odvisnost mesta ter sugestije glede na možnosti širitve mest in širitev novih/predvidenih dejavnosti po posameznih področjih. Regionalni načrt za slovensko obalo (1959–1963), ki je opredelil izhodišča za vse bolj detajlne urbanistične načrte, ponazarja ureditve v Slovenskem primorju: Ankaran, Žusterna, Strunjan, Simonov zaliv, Bernardin, Portorož. Na vsakem koraku je bil načrtovan red, gradnja vsake posamezne hiše je bila jasna, vse je bilo predpisano, določene so bile regionalne avtohtone značilnosti, materiali, kritine, itd. Morska obala je bila pojmovana kot širok rekreacijski pas, ki vključuje objekte, namenjene rekreaciji in sprostivni: obmorsko promenado, plaže v senci in na soncu, marine, športna igrišča. Čeprav je Edo Mihevc svoje načrte večinoma omejil na Slovensko primorje, pa lahko nekatera izhodišča in trditve apliciramo tudi na Hrvaško Istro.

Elementi regionalne identitete so:

- členjenje in parkovno potapljanje gradbenih mas v zelenje, v mediteranski park;
- obalni pas je oblikovan z elementi marine in je namenjen javni rabi, vsakršno omejevanje in ograjevanje v obalnem pasu je prepovedano;
- ohranjanje terasastih območij in sklenjene zelene površine.

Humanistična filozofija oblikovanja je izražena kot:

- drobno merilo gradbenih mas v merilu človeka;
- razklenjen urbanizem in raznolikost urbanističnih vzorcev;
- nasipavanje obale z namenom večje izrabe ter rekonstrukcija morskega dna;
- humano oblikovani urbanistični motivi: drevored, aleja, avenija, vhodni nadstreški, ipd.

Sodoben primer uravnoveženega razvoja občine in turističnega razvoja, življenja lokalnega prebivalstva in potencialnih možnosti za prihodnost na Hrvaškem je Projekt Bale. Občina Bale/Vale je skupaj z zainteresirani prebivalci, zunanji investitorji (več kot 740) leta 2005 ustanovila društvo, trgovsko združenje, podjetje Mon Perin (politično-podjetniški eksperiment; Marin 2009: 109). Njegova temeljna naloga je omogočiti razvoj celotne infrastrukture za vse prebivalce, hkrati pa z enotnim konceptom oddajanja zemljišč v dolgoročni najem, raznimi prostorskimi akcijami, ki prvenstveno skrbijo za lokalno prebivalstvo (omogočanje mladim družinam ugodna in komunalno opremljena zemljišča, izgradnja infrastrukture, šole, telovadnice, ipd.), urediti in poenotiti turistično ponudbo. V zagrebškem biroju 3LHD-architects so naročili urbano programsko študijo tega celovitega, izjemno privlačnega prostora, ki je ostalo nezgrajeno; omenjena arhitektura je izvirala iz ideje življenja v skupnosti. Občina je hkrati sprejela tudi študijo ruralnega prostora, ki naj bi opredelila način gradnje *stancij*, tradicionalnih starih istrskih podeželskih domačij. Podjetje Mon Perin jih želi vključiti v koncept razvoja in z dolgoročnim zakupom pridobiti možnost gradnje, obnove

in rekonstrukcije teh objektov, s čimer bi razvijali tudi kmečki/ruralni turizem.

Po urbanistični zasnovi je predvidena oddaljenost namestitvenih kapacitet okoli 700 metrov od obalne črte. Tako bi ostala obala namenjena vsem, na njej bi zgradili tri rekreacijsko-zabavišne centre. Na devetih kilometrih nedotaknjene obale bi se izognili vsem težavam zaradi nenačrtovane gradnje, značilne za večino istrskega priobalnega pasu. Projekt ne predvideva velikih posegov (višinskih dominant) v prostor in želi zaščititi naravni videz okolja. Koncept je zasnovan na ideji mesta Bale, organizirani po načelu grand hotela. Na 80 obstoječih zapuščenih istrskih posestvih (*stancijah*) bi glavne objekte obnovili kot turistične nastanitve visoke kakovosti. Na posestvu bi v dodatnem objektu živele družine, ki bi skrbele za objekt, goste in njihovo ugodje na dopustu (priprava lokalne kulinarike, čiščenje in vzdrževanje objektov, itd.). V teh posameznih enotah bi skrbeli za lokalno agrokulturo, namenjene pa bi bile visokokakovostni namestitvi kot nasprotje masovnemu turizmu. Gre za elitni turizem, kjer je na eno enoto turista več zaslužka in manj poseganja v prostor. Tovrstne namestitve so samozadostne, imajo specifično potrošnjo kakovostne hrane in pijače, kar prinaša spremembe v celovitem sistemu bivalnega okolja (posebnost lokalnega kot razvojna priložnost). Poleg omenjenih namestitvenih kapacitet je predvidena še gradnja treh hotelov, kar bi celotni občini prineslo dodatnih 1.800 postelj. Vprašljiva je možnost združevanja hotelske oziroma masovne ponudbe in ponudbe prestižnega turizma v posameznih objektih. Iz povedanega je mogoče razbrati neodločnost in kombiniranje ciljev, ki s prepletanjem dejavnosti ne omogočajo polne izraznosti ene ali druge usmeritve.

Istrska tradicionalna stanovanjska arhitektura kot turistična destinacija

Celostni razvoj prostora (usklajenost kulturne krajine z vidika funkcijskega, grajenega in kulturnega prostora) s spodbujanjem ekoturizma v zaledju je koncept oziroma usmeritev, ki omogoča razmišljanje o takšni turistični ponudbi, ki celotnega prostora neokrnjene narave in kulturne tradicije ne obremenjuje z masovnim turizmom. Koncentrira se na skrbno preiščenih lokacijah, oddaljenih od obalne črte, in vpliva na kvaliteten premik v razvoju kakovostnega, polpraznega zaledja.

Razvoj istrskega turizma v ruralnem okolju je bil vedno podrejen ponudbi, ki je temeljila na izdelku »sonce in morje«. V obmorskem pasu so z namenom realizacije »turizma velikih števil« in polnjenja ležišč med glavno turistično sezono, ki traja tri do štiri mesece (Master plan turizma Istre), gradili hotele in turistična naselja s 500 do 1.500 ležišči. V zadnjem desetletju uvajajo nove in raznolike ponudbe (agroturizem, počitnice na vasi ali v naravi, vinske ceste in kolesarske steze v notranjosti Istre, itd.). Rezultat razvoja pa še vedno prikazuje stanje, v katerem se gostu na vseh turističnih področjih ponuja povprečna kakovost. V okviru turističnega razvoja Istre je bil oblikovan Master plan, ki temelji na različnosti posameznih celot – klastrov, katerih ponudba se bo oblikovala v nove, na trgu konkurenčne, vendar med seboj komplementarne izdelke. Prihodnost gradijo na šestih obalnih klastrih ter eni ločeni celoti – klaster celinske Istre. Na vseh območjih poudarjajo tri glavne scenarije: kontinuiteto, maksimalno gradnjo namestitvenih kapacitet ter prestrukturiranje in repozicioniranje (kljub naštevanju lokalnih posebnosti, kvalitet in dobrin se vsebine bistveno razlikujejo v odstotkih investicije ter številu name-

stitvenih kapacitet). Raziskovanje je bilo usmerjeno v notranjost Istre (celinski kluster, oddaljenost od obalne črte 30 kilometrov in več). Ker je zaledje zapostavljeno, vedno več turistov pa išče pristno istrsko kulturo, tradicionalno prehrano in nenazadnje tudi bivanje v istrskih hišah, se je izoblikovala nova oblika turistične ponudbe – namestitev v obnovljenih starih istrskih objektih. Temu so dodani vsi (ali vsaj vedno več) elementi kulturnega doživljanja prostora: sožitje kmetijskih kultur z grajenim prostorom, spoznavanje tradicionalne istrske kuhinje (poleg namestitve tudi kuhar z znanjem priprave lokalne kulinarike), raba domačih živali kot turistične znamenitosti in ne za opravljanje pravih kmečkih opravil. V zadnjih letih povečan interes za prenovo domačij kažejo predvsem tujci, ki v istrski tradicionalni arhitekturi vidijo »Toskano za nižjo ceno« (Corbin 2007). Pobudniki tovrstnih posegov so posamezni investitorji, ki v omenjenih objektih prepoznajo svetovljansko kvaliteto (npr. škotski lord Alexandar McEwen, irski producent Mike Downey, potomec kanclerja Bismarcka in avstrijski baron Friedrich Mayer-Melnhof).

Tipologija istrske arhitekture je močno prežeta s tujimi vplivi. Zaradi svojega položaja in ugodnih klimatskih razmer so tu svoj bivalni prostor našli Histri, Iliri, Rimljani, Slovani, Germani, Benečani, Habsburžani. Na lokalno kulturo so močno vplivali Kelti, Grki, Etruščani, idr. V modernem času (poleg Hrvatov) najdemo tudi sledi Slovencev in Italijanov.

V posameznih elementih lahko zaznamo značilnosti različnih narodov in različnih načinov gradnje, kot na primer suhi zid, ki so ga kot avtohtoni element uporabljali Iliri in Histri; villa Rustica – veliko rimskih mogočnejšev je imelo svoja gospodarska posestva prav v Istri; latifundije – kmečka posestva bogatih Rimljanov, nekakšne predhodnice *stancij*; lesena konstrukcija streh – značilnost Slovanov; zelo značilno tipologijo so prinesli Benečani – veliko zelo značilnih beneških objektov; nenazadnje so svoj pečat pustili tudi Habsburžani. Najmočnejšo sled v obravnavani krajini pa sta pustila rimsko in beneško obdobje.

Začetke razvoja stanovanjske arhitekture v Istri predstavljajo enocelične pritlične hiše iz surovo klanega fliša. Tradicionalne enocelične zgradbe, t. i. *kažuni*, so zgrajene iz kamna v tehnički suhega zidu. Pastirji so jih uporabljali kot začasna bivališča ali prenočišča, poljedelci pa kot zavetišča pred hitrimi vremenskimi spremembami – nevihtami in za začasno shrambo. Prvotni, pritlični, pravokotno zasnovani kamniti monocelični dimnici (prekrita je bila s slamo ali skrilom) so v nadaljnjem razvoju dogradili napo in dimnik, nato pa še dodatne prostore. Iz njih so se sčasoma razvile nadstropne hiše z zunanjim stopniščem in *baladurjem* (Gaberc 1998: 662), kar so narekemale spremembe v načinu življenja in z njimi povezana funkcionalnost. Tako so nastale večcelične nadstropne hiše (ruralna bivališča), ki jih po tipologiji in funkcionalnosti delimo na dva tipa istrske hiše: starejši in novejši tip (Perossa 1993). Starejši tip je ohranjen v odročnih predelih centralne in južne Istre, zanje pa je značilno, da so z namenom varčevanja s prostorom združili gospodarski in bivalni del domačije. Tako so v pritličju hiše hlev in klet ter pomožni prostori za orodje, v nadstropju pa kuhinja z ognjiščem, središčem družinskega življenja, in sobe. Značilno je tudi zunanje stopnišče, ki vodi do terase, imenovane *baladur*, s katere se dostopa do bivalnih delov oziroma hiše. Pozneje so hlev ločili od bivalne hiše in ga premestili v gospodarsko poslopje, v bivalni hiši pa je v pritličju ostala klet. Novejši tip istrske hiše se je razvil iz želje po prostornejši hiši.

Od starejšega tipa se loči po razporeditvi stanovanjskih in gospodarskih prostorov. Bivanju je namenjena celotna hiša, v pritličju so kuhinja, shramba in klet, v etaži spalnice. Kuhinja je glavni prostor v hiši in je edina ogrevana. Gospodarski del je pogosto prislonjen na hišo tako, da tvori niz ali pa stoji kot samostojen objekt. Kljub bistveni razliki v prostorski zasnovi pa imata oba tipa precej skupnih značilnosti: pravokotno tlorisno zasnovo z nadstropjem in s podstrešjem, dvokapno streho z blagim naklonom in kamen kot osnovni gradbeni material (Perossa 1993).

K podobnosti istrskih hiš na vasi in v mestih je ves čas prispevala zlasti raba istega gradbenega materiala ter medsebojni recipročni vplivi med stilno in ruralno arhitekturo (Gaberc 1998: 662). Orientacija objektov je bila zaradi vremenske spremenljivosti: osončenja, senčenja, vetrov, predvsem pa burje in padavin, vedno zelo pomemben dejavnik. Glavna vzdolžna fasada je obrnjena proti jugu ali jugozahodu, s te strani je tudi vhod z značilno ozelenjeno pergolo, ki poleti štiti pred vročino, pozimi pa dopušča, da sonce prodira v notranjost hiše – preostale fasade so kompaktne in le z manjšimi odprtini. Tako je hiša v največji meri zaščitena pred mrzlo zimsko burjo.

Oblika ruralne istrske tradicionalne arhitekture, ki ima vse možnosti za revitalizacijo obstoječega za namen nastanitvenega turizma, so *stancije*² (slika 3), nekdanja velika posestva bogatih lastnikov, nekakšne naslednice antičnih latifundij. Posamezno *stancijo* sestavlja več v nizu postavljenih stanovanjskih in gospodarskih objektov. V grajeno okolje je postavljena samostojno, neodvisno od okoliške naselbinske strukture. Dvorišče je bilo v preteklosti pogosto iz varnostnih razlogov ograjeno. V stanovanjskih hišah, predvsem novejšega istrskega tipa, so živeli koloni z družinami in obdelovali zemljo lastnika posestva. Pogosto na posestvu najdemo tudi lastnikovo hišo. Nekatere *stancije* po svoji zasnovi sodijo že v stilno arhitekturo (Perossa 1998: 136). Pri organiziranju sodobne ponudbe so v tovrstnih objektih/kompleksih pomembni naslednji kriteriji: za razvoj sodobne, turizmu namenjene *stancije* (kompleks, ločen od drugih kmetij oziroma naselij z večjimi nezazidanimi površinami, igra pomembno vlogo gradnika krajine), sta pomembni prostorska oddaljenost od sosednjih objektov, kar gostu zagotavlja nemoteno počitnikovanje, in neoddaljenost od morske črte (to mu zagotavlja postavitve bazena na kompleksu, hkrati s tem pa tudi možnost umika iz turistično prenasičene plaže v zasebni prostor). Tovrstna oddaljenost je bila cilj številnih študij, predvsem tistih, ki raziskujejo razpršenost poselitve v prostoru. V preteklosti je bila merilo 150-metrška oddaljenost samotnega objekta od vasi (Roberts 1996: 24), ker je to dejavnik, ki vpliva na zvok – ne moreš prikljucati soseda. Tej oddaljenosti se pri občutenju »samote« v prostoru pridružujeta vizualni stik z okoljem (pogled v odprti prostor) in razgibanost terena. Oddaljenost, samota in razgibanost terena pa so prav tisti kriteriji, ki so v preteklosti vplivali na to, da je bil celinski del Istre nezanimiv in je grajena struktura postopno propadala. Hkrati se je s tem prostor »očistil« in danes nudi vse kvalitete sodobnega bivanja: mir, samino, oddaljenost od hrupa, stresa, nepovablencev, ipd.

2 Stantia / Stansieta (stantita): stancija; pojem se vedno označuje v povezavi s posestjo – istrska kmetijska gospodarstva, »posest z vaško hišo« (<http://www.ruralis.hr>; Miškulin Saletović, Virč 2008). Zaradi sprememb družbenega in ekonomskega sistema so začele *stancije* po drugi svetovni vojni propadati oziroma so bile zapuščene.

V prenavo objektov naj se vključuje kakovostne tradicionalne istrske elemente, kot so: *baladur* – zunanja pokrita terasa, fasade iz neobdelanega kamna, okna z obdelanimi okvirji – *erti*, dvokapne, s korci pokrite strehe, v kamnu obdelani napušči, visoki dimniki s tipično istrsko kapo, idr. Značilni funkcionalni prostori, ki so zaznamovali arhitekturno pojavnost zgradb, ostajajo enaki, imajo pa spremenjene funkcije. Posegi naj temeljijo na ohranitvi tradicionalne oblike domačije – *stancije* in na novi vsebini, namenjeni turistični dejavnosti, to je oddajanju celotnega objekta v počitniške namene. Objekti naj se z namenom ohranjanja avtohtone istrske arhitekture in kulture v celoti obnovijo, vanje pa naj se umesti sodoben bivanjski program: spalnice s kopalnicami, velike dnevne prostore s kaminom, velike kuhinje z jedilnico, sobe za biljard, savne, ipd. – oaze užitka, miru in tišine.

Nova vsebina naj se uvaja interdisciplinarno in s sodelovanjem različnih strokovnjakov, kot so etnologi, agronomi, ekologi, arhitekti, sociologi, konservatorji, idr. (Fikfak in Zbašnik-Senegačnik 2008: 66). Ob tem se ne sme zanemariti odnosa do lokalnega prebivalstva oziroma njihovega vključevanja; turisti se ob revitalizaciji *stancij* oddaljijo od neposrednega stika z domačini, uporabnik *stancije* torej sam izbira in določa količino stika z okoljem, lokalnimi značilnostmi in s prebivalci. Hkrati omenjeni objekti, prenovljeni za namene turistične ponudbe, ne vplivajo na poslabšanje bivalne kulture domačinov, kar pa se vsekakor dogaja v obstoječi ponudbi zasebnih apartmajev ob morju: »turisti, gosti v naši hiši, so nezadovoljni z otroškim hrupom in grozijo z odhodom, ker sta jim bila obljubljena mir in tišina« (Orlić 2007: 29). Največja prednost, ki jo prinaša tovrstna prenova tradicionalnih objektov in kulture okolja, ni materialna ali fizična prenova, temveč dopuščanje sobivanja različnih kultur, ljudi, interesov in želja s ciljem vzdrževanja ravnovesja obstoječih prostorskih kvalitet. Prenova mora biti nadzorovana, saj se »ponaredki« oziroma aplikacije tradicionalnih arhitekturnih elementov na kakršnokoli nanovo oblikovano grajeno zasnovo izrodijo v obliko, ki sodobnemu kulturno osveščenemu trajnostno usmerjenemu turistu ne ponuja kvalitet doživljajskega prostora.

Sklep

Sodobne usmeritve turizma v trajnostno naravnani odnos do okolja negirajo masovni turizem in posledično nenadzorovano rabo prostora. Značilnosti zaledja (celinsko območje) Hrvaške Istre omogočajo večplastno ponudbo tudi sodobnemu svetovljanskemu turistu: neokrnjeno naravo, bogastvo naravnih lepot, ohranjene in zapuščene elemente tradicionalno grajene arhitekturne dediščine, kulinarično in kulturno ponudbo, ipd. Hkrati pa zaledje združuje vse elemente, ki sledijo diverzifikaciji turizma za utrditev sredozemske raznolikosti (Sredozemska strategija na področju turizma). To je območje z bogato in zanimivo tradicionalno arhitekturo, ki je v obdobju masovnega turizma in spreminjanja družbenih odnosov ostalo neokrnjeno in je vedno bolj propadalo. Krajina v bližini morja in s povprečno razvitimi agrarnimi kulturami lahko z ohranjanjem obstoječih kvalitet, z nepozidanostjo z apartmajskimi naselji spodbudi stabilen prostorski razvoj. Čeprav je veliko primerov poseganja v istrski podeželski prostor, so vsi usmerjeni na priobalna območja (šest obalnih klastrov), kjer je tudi veliko poskusov sodobne preнове in novogradenj s tradicionalnimi elementi. V zaledju je sicer veliko ponudbe (kulturni turizem), pojavljajo pa se že posamezni primeri preнове (npr. *stancija* Mohori). V tem pogledu so domačije oziroma *stancije*

oblika ruralne istrske tradicionalne arhitekture, ki združuje vse možnosti in potencialne revitalizacije obstoječega za namen nastanitvenega turizma. Gre za obliko, ki ohranja lokalno kulturo, stabilnost v odnosu naravnega prostora do poselitve, hkrati pa tudi stabilnost do načina življenja podeželskih prebivalcev s turisti. Tradicionalna ruralna arhitektura celinskega dela Hrvaške Istre je nova turistična priložnost, ki omogoča vključevanje trajnostnih načel v prostorski razvoj širšega območja predvsem s stališča zagotavljanja posebnosti na ravni rabe, hkrati pa celovitosti na ravni gradnika krajine: organizacija mrežne razpršitve posegov, ki naj vzpostavijo sistem prepletenosti na celinskem območju s primeri tovrstnih posegov/revitalizacij. To bi hkrati omogočalo vključevanje prostorskega načela: arhitektura, omejena s kriteriji, ki morajo zagotavljati odmaknjenost na lokacijah, ki niso vsakomur dostopne – torej ponudba, ki presega cilje in načela masovnega turizma.

Viri in literatura

- BIEN, Amos Roger: *A Simple User's Guide to Certification for Sustainable Tourism and Ecotourism*. Washington, D.C.: International Ecotourism Society, 2003.
- BREZOVEC, Aleksandra, Gorazd Sedmak in Ksenija Vodeb: *Srce Istre: Kulturna dediščina skozi oči turistične dejavnosti*. Koper: Annales, 2007.
- CORBIN, Brett: The Tuscany Life, in Croatia. *New York Times*, 2007, <http://travel.nytimes.com/2007/05/25/travel/escapes/25croatia.html?sq...>, 10. 5. 2009.
- DANTINE, Wilhelm: Tourism and culture. V: *Tourism and Culture, Reports of 50th Congress*. St-Gall: Aiest 42, 2000, 177–184.
- DEVČIČ, Karmela: Najopasnija mjesta na svijetu. Godišnji odmor začinjen ratovima i katastrofama. *Jutranji list* 522, 20. avgust 2008, 23–25.
- Analiza turističke 2004*. Zagreb: RH, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, <http://www.mint.hr/UserDocsImages/ANALIZA%20TURISTICKE%202004.pdf>, 30. 4. 2005.
- FIKFAK, Alenka in Martina Zbašnik-Senegačnik: Urbani ekoturizem v Goriških brdih. *Glasnik SED* 48(1,2), 2008, 62–67.
- GABERC, Slavko: Kontinuiteta istrske stanovanjske arhitekture. *Primorska srečanja* 22, 208/209, 1998, 662.
- GABRIJELČIČ, Peter in Alenka Fikfak: *Rurizem in ruralna arhitektura*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2002.
- http://ville-zanubia.com/hr/3d_galerija, 30. 6. 2009.
- http://www.askmen.com/top_10/travel/8b_travel_top_ten.html, 9. 9. 2008.
- <http://www.comebackalive.com>, 9. 9. 2008.
- <http://www.mint.hr/UserDocsImages/080702-turizm-07-hr.pdf>
- <http://www.monperin.hr/default.asp>, 27. 5. 2009.
- <http://www.poslovniforum.hr/about02/vv77.asp>, 30. 6. 2009.
- HUNTER, Colin: Sustainable Tourism as an Adaptive Paradigm. *Annals of Tourism Research* 24(4), 1997, 850–867.
- KALČIČ, Igor: *Edo Mihevc, arhitekt in učitelj ljubljanske šole za arhitekturo*. Ljubljana: FAGG, Šola za arhitekturo, 1993.
- KONEČNIK, Maja: *Imidž Slovenije kot turistične destinacije*. Ljubljana: Fakulteta za ekonomijo, 2001.
- KOVAČ, Bogomir idr.: *Strategija slovenskega turizma 2002–2006*. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Ministrstvo za gospodarstvo, 2002.
- MARIN, Urša: Istrski eksperiment; Bale – istrska občina, ki ji vladajo mali delničarji. *Mladina* 16/17, 2009, 109–114.
- Master plan turizma Istre 2002–2010*, www.istra-istria.hr/masterplan/press.htm, 25. 5. 2005.
- McGOVERN, Stephanie: *From boom to ghost town*. BBC News, business reporter, Spain, 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7584097.stm>, 15. 7. 2009.
- MEDITERANSKA STRATEGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA. Okvir za održivost okoliša i zajednički prosperitet / zajednički blagostanje*. MEDITERANSKI AKCIJSKI PLAN, 14. redoviti sastanak stranaka Konvencije o zaštiti morskog okoliša i obalnog područja Sredozemlja i pripadajućih Protokola. Atena: UNEP/MAP, 2005.
- MIŠKULIN SALETOVIĆ, Lucia in Virč Ines: Imena ruralnih gospodarstva jugozapadne Istre. *Fluminensia* 20(2), 2008, 23–36.
- MRAK, Gašper: *Počitniško naselje v Dugi uvali*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2005.
- ORLIČ, Ivona: Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo poreštine u doba socijalizma. *Etnol. trib.* 37(30), 2007, 29–44.
- PELTON, Y. Robert: *The World's Most Dangerous Places*. New York: Collins, 5. izdaja, 2003.
- PEROSSA, Mario: *Prostorsko stanovanjska kultura Istre v okviru regionalne stanovanjske kontinuitete*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 1993.
- PEROSSA, Mario: *Kontinuiteta v stanovanjski arhitekturi Istre*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS, 1998.
- POGAČNIK, Andrej: *Prostorsko načrtovanje turizma*. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 2008.
- Program prostornog uređenja Republike Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske, Zavod za prostorno planiranje, 1999.
- SANGUIN, André-Louis: Novoplanirana ljetovališta na obali Languedoc-Roussillona (Francuska). Oglodna studija strategija turističkog razvoja na Sredozemlju. *Geoadria* 6, 2001, 71–79.
- SOŠIĆ, Lido, Andrea Puorro, Katja Sosić, Riccardo Paliaga in Marko Sosić: *Studija valorizacije ruralnog krajobraza Općine Bale. Studija valorizacije krajobrazno – prostornih sustava vrijednosti u Općini Bale (prostorno-plannerska analiza i valorizacija)*. Rovinj: Studio za krajobraznu arhitekturu, prostorno planiranje, okoliš, d. o. o., 2007.
- Strategija održivog razvitka Republike Hrvatske*, 2009, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_03_30_658.html, 30. 5. 2009.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske, Zavod za prostorno planiranje, 1997.
- WEBER, Irena: *Turism at home: An Istrian massage in stone*. MESS. vol. 5, Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, 2001, 2002. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003 (Županičeva knjižnica; 10), 115–136.
- WHITE, Judith: *Urban Ecotourism*. Murdoch: Murdoch University, 2004.

Traditional Istrian Architecture A Tourist Opportunity

Modern tourism is a dynamic, rapidly growing social and economic branch of industry. According to estimates of the World Tourism Organization, tourist travel will have doubled by 2020, with the majority of destinations to Europe. It is expected that the current recession will be followed by periods of increased economic growth. Croatia has for some time been one of the favorite tourist locations, which is further confirmed by the fact that in 2005 it was proclaimed the most popular tourist destination by the publisher of the Lonely Planet Guide Books. Due to its location and tourism offer, Istria is the most frequently visited tourist location in Croatia.

Mass tourism and small private businesses whose utilization of space disregards the principles of sustainable development have a decidedly negative impact upon our environment. Promotion of ecotourism in remote areas, whose principal objective is not solely an increase of overnight stays, is an excellent opportunity for the renovation of architectural heritage, preservation of traditional customs and culture, and environmental protection.

Contrary to mass tourism and large tourist complexes a new form of tourism offer has appeared in Istrian hinterlands. A form of traditional rural architecture in Istria, the *stancije* fulfill the required conditions for revitalization and conversion for tourist purposes and are now being renovated, with their interior adapted to the modern style of living. Such renovation of traditional architecture does not only improve the existing physical characteristics of these objects but, more importantly, creates the necessary conditions for coexistence of different cultures, people, interests, and wishes in order to maintain an equilibrium of the existing spatial qualities.

RIBNIŠKE GASE IN MLAKE

Prispevek k zgodovini trga Ribnica na Dolenjskem

Strokovni članek | 1.04

Izvleček: Ribniški trg je bil med najstarejšimi, najlepšimi in po številu prebivalcev največjimi trgi na Kranjskem. V prispevku avtorica opiše življenje v Ribnici v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Predstavi predvsem njeno zunanjo podobo, sejme, potok Bistrica in tudi v trgu dejavne obrti. Med obrtni podrobneje opiše najštevilčnejše zastopani, to sta trgovska in gostilniška obrt. V obravnavanem obdobju pa se ne more izogniti procesu modernizacije, ki je na prelomu stoletja tudi v Ribnico prinesel številne novosti in začel vedno močnejše ločevati med javnim in zasebnim ter tradicionalnim in modernim življenjem posameznika v skupnosti.

Ključne besede: Ribnica, trg, sejmi, Mlaka, Gasa, Bistrica, suha roba, obrtniki, gostinstvo, trgovina, proces modernizacije, ribniški humor

Abstract: Ribnica was one of the oldest, largest, and most beautiful market towns in Carniola. The text focuses on town life during the period from the second half of the 19th through the first half of the 20th centuries. A special emphasis is given to the appearance and development of Ribnica; its markets; its crafts, particularly the catering industry and trade as the most prominent local activities; and the Bistrica Brook. Discussed is also the process of modernization that at the turn of the century introduced a number of novelties, increasingly strengthening the divide between the public and the private, and between tradition and modernity, which defined the individual and the community.

Key Words: Ribnica, market town, markets, Mlaka, Gasa, Bistrica, woodenware, craftsmen, catering industry, modernization process, local humor

Uvod

Ribniški trg, ki se kot trg prvič omenja že leta 1350, je eden najstarejših trgov na Kranjskem. Svoje mesto v zgodovini si je utrdil kot duhovno, kulturno in gospodarsko središče. Na specifični razvoj kraja je vplivala v preteklosti močna vloga Cerkve, saj sta bili v Ribnici najprej prafara in pozneje naddiakonija, ki je že v 14. stoletju tu vzpostavila kakovostno šolo. Prav tako dominantno vlogo je imel srednjeveški grad v samem središču kraja; grad je bil jedro trga in njegovega razvoja. Ribnica je bila tudi središče trgovskih poti, kar je njenim prebivalcem omogočalo boljše pogoje za preživetje.

Če prisluhnemo Valvasorju in Vodniku, ki nam Ribnico opisujeta v njunih časih, je bila Ribnica tudi eden najlepših trgov na Kranjskem; Janez Vajkard Valvasor v *Slavi*, ki je izšla leta 1689, piše, da se je kljub plenjenju in požarom, ki so trg opustošili, »vselej lepši iz pepela vzdignil in je zdaj v dobrem stanju, zlasti odkar ima tri sejme na leto«. Valentin Vodnik¹ pa v *Veliki pratiki* leta 1795 pravi, da je »... Ribnica, najlepši trg na Kranjskem; tukaj je okoli 26 krznarskih mojstrov in zraven v petih velikih vaseh so vsi lončarji, kolikor je hiš«.²

Verjetno sta ob lepem izgledu poleg »urejenosti« in »snažnosti«, ki jo omenjajo tudi drugi pisci, k *slovesu* trga prispevala njegova obulična karejska pozidava in mogočen srednjeveški grad. Vsekakor pa je omembe vredna tudi velikost trga, saj je bil tudi po številu prebivalstva v 19. stoletju eden največjih trgov na Kranjskem.

Le malokateri kraj v 19. in tudi še v začetku 20. stoletja se je lahko pohvalil, da po številu prebivalstva presega številko tisoč, pa naj je šlo za trg ali mesto, na Kranjskem ali pa tudi v drugih deželah. Ribnica je na začetku 19. stoletja štela 1.019 prebivalcev, epidemiji kolere v letih 1836 in 1855 sta kraj hudo prizadeli, kar se je poznalo tudi po padcu števila prebivalstva, ki v popisu leta 1869 pade na najnižjo točko 936 oseb. V popisu, ki je sledil čez deset let, si že opomore in ponovno doseže številko 1.000, natančneje 1.003.

Ribniške Gase in Mlake

Ribnica leži ob poti Ljubljana–Kočevje, na sredi doline, ki jo obdajata Velika in Mala gora. Hiše na trgu zojujejo osrednjo ulico ob vhodu in izhodu, vmes pa je ulica strnjena in neprekinjena, razen na desni strani, gledano s smeri Ljubljane, strnjen niz hiš ločujeta dva manjša trga; eden pred Miklovo hišo ob vhodu v grad, drugi pa pred cerkvijo. Levi niz stavb pa prekine le pot, ki pelje proti Mali gori in naprej proti Strugam.

Opisana osrednja ulica je bila glavna žila trga, na kateri se je vse odvijalo; govorim namreč o času, ko je bila meja med zasebnim in javnim še zelo nedoločna, ker se je pravzaprav začela šele vzpostavljati. Ta ulica je poleg obilo veselja Ribničanom povzročala tudi mnogo težav. Ob deževju je bilo na trgu polno luž in blata, medtem ko je bilo ob suši vse prašno. Da se v hiše ni dvigal prah, so otroci ob dolgih sušnih obdobjih cesto polivali. Da bi rešili to težavo, so se zavzemali za tlakovanje trga. Tlakovanje je zaposlovalo domačine dolgo časa, do uresničitve pa je prišlo šele leta 1957. Očitno je bila to res pereča tema, saj se je ohranila tako v ljudskem pesništvu: »Ribnice, brez blata nej, al buo konc te sramote kdej /.../« (Arnšek 2003: 130) kot tudi na slikarskem platnu. Leta 1931 je to problematiko, začinjeno s humorjem, upodobil tudi karikaturist, ravnatelj meščanske šole, Janko Trošt. Ob posebno svečanih priložnostih so zadrego reševali, kot se je

1 Valentin Vodnik je trg dobro poznal, saj je bil v letih 1788–1793 kaplan v Ribnici. Med svojim kaplanovanjem se je spoprijateljil s takratnim ribniškim oskrbnikom, od leta 1810 pa lastnikom ribniškega gradu Antonom Rudežem, s katerim sta ohranila stike tudi po Vodnikovem odhodu.

2 Leta 1795 je v *Veliki pratiki* popisoval kranjsko deželo in v tem popisu našteva tudi vse, po njegovem posebne kraje na Gorenjskem, Notranjskem in Dolenjskem, med njimi tudi Ribnico.

* Mag. Marija Gradišnik, univ. dipl. zgod., višja kustosinja, Muzej Miklova hiša. 1310 Ribnica, Škrabčev trg 21, E-naslov: marina.gradisnik@guest.arnes.si

Leto	Število hiš	Število prebivalstva	Vera			Jezik			
1830	150	1019	Kat.	Prot.		Slo	Nem	Tujci	Drugo
1857	150	970							
1869	141	936							
1880	146	1003	1002	1		972	29		
1890	150	1014	1013	1		998	7		
1900	144	1055	1055			1035	16		
1910	163	1062	1061	1		1037	5	10	10
1931		1111							

Število prebivalcev v trgu Ribnica med 1830–1931.

Vir: Franciscejski kataster, repertoriji za Kranjsko ter Leksikon Dravske banovine

pač kdo znašel. Ko se je na primer možila Bukovčanova hči, verjetno gre tu za Marico, hči premožnega ribniškega tržana, ki se je poročila s sinom prav tako ugledne družine, Ivanom Arkom – Johanovim, so zato, da si ne bi umazala obleke, položili rdečo preprogo od hiše pa do cerkve.³

Na trgu pred cerkvijo je do leta 1909 stala mogočna lipa, »ponos ribniškega trga«, ki so jo tega leta posekali. Podiranje je trajalo menda dva dni. Najprej so obsekali veje, potem pa so podrli deblo, ki je merilo v premeru čez poldrugi meter. »/.../ kasneje so ob več priložnostih poskušali zasaditi na istem mestu novo mlado lipo, pa se nobena ni prijela« (Arnšek 2003: 114).

Na obeh trgih sta pred prvo svetovno vojno stala litoželezna vodnjaka, pred koncem prve svetovne vojne so ju tako kot cerkvene zvonove in šolske zvonce zaradi pomanjkanja streliva uporabili v državne namene.

Večina trških prebivalcev se je ukvarjala s kmetijstvom, bodisi poleg obrti bodisi samostojno. Leva stran hiš je imela takoj za hišami hleve, skednje in vrtove, ki so se vili daleč proti Mali gori. Hiše na desni strani pa za zgradbami niso imele bogatih vrtov, ker tam ni bilo prostora, pač pa proč od hiš. Ribniški trg je bil na levem bregu Bistrice razdeljen na gase in eno ulico: Mrtvaško gaso, ki je s trga vodila proti Hrovači, kjer je bilo od začetka 19. stoletja tudi trško pokopališče, in Kravjo gaso, ki je peljala k Bistrici, ime pa je dobila po tem, ker so tržani po njej vodili k reki napajati krave. Za Gaso, brez opisnega pridevnika, ki je edina prekinila strnjeni levi kare hiš, v dokumentih zasledimo včasih tudi ime Poljska ulica. Stanovalci desne strani trga so namreč hodili po njej obdelovati svoje njive, tam so imeli tudi svoje skednje, pogosto tudi živinske hleve in celo stranišča. V času, ko se je polje obdelovalo, je bila Gaso zelo prometna. Z vozovi so vozili krmo ali pa so jo nosili delavci na ramah ali glavi. Poleg tega so tovorni in drugi naloženi vozovi po njej vozili proti žagi in železnici. To je bila tudi glavna pot proti Mali gori, ki je bila košena skoraj do Svete Ane in proti Strugam v dolino onkraj Male gore. Prebivalci Strug so prihajali pogosto v Ribnico na razna dela in tudi v trgovine po nakupe ali k zdravniku, idr.

Kolodvorska ulica je med naštetimi najmlajša, na svoji pomembnosti je pridobila z železnico. Po njej se je z železniške postaje prišlo naravnost v trg. Verjetno so jo tudi iz tega razloga premišljeno dopolnjevali z vsebinami, na katere so bili Ribničani ponosni. Predvsem z lepimi stavbami, ki so opozarjale obiskovalce na to, da so prišli v »častivreden« trg. Ob njej so zrastle meščanske vile, Kolodvorska restavracija, lekarna, gasilni in sokolski dom.

Mlaka je ledinsko ime za marsikateri del njiv na desni močvirnati strani Bistrice proti Veliki gori. Imeni naseljenega območja pa sta Velika in Mala Mlaka. Predvsem Velika Mlaka je v zgodovini Ribnice pomemben in neločljiv del trga, čeprav je Bistrica jasno ločevala trške, med katerimi so bili tudi *kapišoni*⁴ ali purgarji, ter mlakarje.

Velika Mlaka se je razprostirala na desni strani od grajskega Marofa (hleva) proti Jurjevici. Na levi strani za grajskim obzidjem si prišel na Malo Mlako, kjer so živeli predvsem grajski uslužbenci. Ena stena hiš je bila tako rekoč grajsko obzidje. Na Malo Mlako si prišel tudi po brvi mimo trga pri cerkvi. Čeprav je izraz Mlaka ali Mlake označeval širše območje, gre v primeru Velike Mlake za zelo jasno definirano območje, ki je na svoji veljavi pridobivalo predvsem v začetku 20. stoletja, ko sta tu začeli obratovati opekarna in parna žaga A. Petrlin in tovariši, leta 1909 elektrarna Jakob Oražem, pozneje pa je Oražem ustanovil podjetje za izdelavo telovadne opreme. S svojo vrhunsko telovadno opremo je v obdobju med obema vojnama oskrboval precejšnjo število sokolskih in šolskih telovadnih delavnic po celotni takratni državi. Na Veliki Mlaki je delovala še zadnja usnjarska delavnica, ki je že prerasla v malo družinsko podjetje – Burger. Za Veliko Mlako lahko rečemo, da je bila nekaka ribniška »industrijska cona«.

3 Zapisala na podlagi ustnih virov: Karla Kovačič - Sinovška, Ljubljana 2003. Marica in Ivan sta po poroki živela v hiši v ribniškem trgu, ki je nosila hišno ime Logerjeva, zato se je tudi njune družine prijelo ime – Logerjevi.

4 Pogovorna raba besede 'purgar' je izšla iz nemške besede *Bürger* in se je uporabljala tako za prebivalce mest kot prebivalce trgov. V Ribnici pa označuje purgarje, pomembnejše prebivalce trga, tudi izraz *kapišoni*, ki ga nisem zasledila nikjer drugje. Domačini so mi razložili, da je ta izraz izpeljanka iz italijanske besede *capisco*, 'razumem', in naj bi pomenila razumnik.

Sejmi v Ribnici

Sejmi so bili značilnost trgov, saj so jih prav ti določali; naziv trga je kraju namreč omogočal pravico do sejmov. Ker so sejmi prebivalcem prinašali dobiček, so se prebivalci zavzemali za njihovo čim večje število. Prvi znani sejem v Ribnici je bil leta 1539 z dovoljenjem cesarja Ferdinanda I. V obravnavanem obdobju so imeli v Ribnici štiri letne sejme. Sejmi so bili na prvi ponedeljek po prazniku sv. Štefana papeža mučenca, ki goduje 2. avgusta, 2. januarja, v ponedeljek po beli nedelji, na kresni dan 24. junija ter 21. septembra. Poleg omenjenih velikih sejmov so ob ponedeljkih na Cenetovem dvorišču vse do druge svetovne vojne prodajali leskove palice za potrebe suhorobarske obrti. Na rednih sejmih so se poleg domačih obrtnikov in trgovcev, izdelovalcev in prodajalcev suhe robe, pojavljali tudi obrtniki od drugod; prodajali so tudi živali. Semanji dnevi so bili primerni za sklepanje raznih pogodb, ki so jih pogosto še isti dan potrdili pri notarju, med drugimi tudi predporočne pogodbe.

Trške obrti

V trgu so bili uradi, Ribnica je bila sedež sodnega okraja, tu so delovali notar, zdravnik, lekarnar, dekan. V Ribnici je bila od srede 19. stoletja tudi orožniška postaja. Delovale so tudi ljudska, obrtnonadaljevalna ter ponavljalna šola, od leta 1919 tudi meščanska. Tisti zaposleni v šolah, ki niso bili domačini, so v trgu stanovali v podnajemniških stanovanjih. Poleg t. i. javnih služb pa so delovali tudi številni obrtniki: vrvarji, mesarji, čevljarji, krojači, klobučarji, peki in slaščičarji, usnarji, kleparji, avtomehaniki, urarji, sedlarji, prevozniki, brivci in frizerji, kolarji, krošnjarji, fotografi, idr. Trški obrtniki so s svojimi uslugami oskrbovali prebivalce Ribnice in njene ožje ter širše okolice. Najštevilčnejše zastopani sta bili trgovska in gostinska obrt; natančneje ju bom predstavila v nadaljevanju.

Gostinstvo

Gostiln v Ribnici ni manjkalo. Nekatere so bile registrirane samo za točenje pijače, druge za ponudbo tople hrane, tretje tudi za prenočišče. Vse troje pa pogosto ni zadostovalo, zato so se nekateri gostilničarji ukvarjali še s kako dopolnilno obrtjo, imeli so na primer pekarijo, mesarijo, trgovino ali prevoznitvo. Nekateri so imeli registrirane tudi javne tehtnice za tehtanje živali in vozov, kar jim je prinašalo dodatni dohodek in hkrati povečevalo obisk v gostilni. Za delovni čas gostiln so skrbeli trški pazniki ali orožniki, ki so gostilničarje redno obveščali o prekoračitvi policijske ure. Vendar gostilničarjem preglavic niso delali le trški pazniki in orožniki, pač pa razgrete glave obiskovalcev, ki so se pogosto tudi »zravsali«. Kaj hitro so udarile pesti zaradi deklet, žaljivk ali političnega prepričanja. Glas *Auf biks!* je pomenil, da mora gostilničar ukrepati, če želi zaščititi svoj gostilniški inventar, in razgreteže vreči na cesto. A vedno mu to ni uspelo. Gostilne so imele praviloma svoje stalne goste, to so bili tržani in okoličani, ki so se prišli v gostilno družiti, zabavat, politizirati, si izmenjati informacije. Seveda pa so bili stalni gostje tudi domači pijančki. Ker je bila Ribnica trg, so se v ribniških gostilnah zbirali tudi državni uradniki, orožniki, učitelji, sodniki, obrtniki, idr.

Katja Zorc Kobi, nečakinja zadnjega ribniškega graščaka, se spominja, kako je s sestro v Ribnico hodila na počitnice. Stari oče je šel s prijateljskima Antonom Schifrerjem in Pepetom Ančikom

vsako dopoldne do Cenetove gostilne. Ko sta bili na obisku vnučkinji, ju je vzel s sabo. Prav tako se Ančka Berce (roj. Burger), ki izhaja iz znane ribniške strojarske družine, spominja svojega očeta: »Vsak dan ob 9.30 je šel od doma. Najprej k Peterlinu do 11^h, potem je šel še v drugo gostilno. Vse gostilne je obišel. Je reku: obrtnik mora vse gostilne obiti!«⁵ Nekatere gostilne so imele balinišča in kegljišča, priljubljeni so bili tudi gostilniški kvartski večeri. Poleg taroka so bile priljubljene igre še *durak*, *ajnc* in *šnops*. V tridesetih letih se je s šahovskim klubom v Ribnico in njene gostilne razširila tudi kraljevska igra šah.

Kako pomembno vlogo so imele gostilne in gostilničarji nekoč, nam pove tudi to, da se je prav v gostilni ustanovila prva čitalnica in da so bile tudi naslednje čitalnice v sklopu gostiln in kavarin. Gostilne so svoje prostore oddajale tudi za vadbo ribniških sokolov.

Družbeni položaj gostilničarjev je bil dober. Iz njihovih vrst so izšli nekateri vplivni trški gospodje, tudi župani. Spomin na gostilne je med Ribničani dobro ohranjen, kar niti ni čudno, saj se je v gostilnah nenazadnje dogajalo marsikaj: od fantovščin, porok, druženja, zabav, prijateljevanja, kupčij do *steleng* in celo smrti.

Leta 1935 je v ribniškem trgu delovalo enaindvajset gostiln. Ker jih je bilo toliko, so se Ribničani večkrat šalili, da če ne bi hodili gostilničarji eden k drugemu v goste, bi gostilne že zdavnaj propadle. Še danes je med ljudmi živ spomin, da je bila nekoč v trgu vsaka druga hiša gostilna.

Je ven tuk gostiln de so kukr pajčne, so kar padal iz ene gostilne v drugo: od Ceneta je šel k Oniču, od Oniča k Šteključku, od Šteključka k Miheliču, od Miheliča k Brajgarju, od Brajgarja k Činklnu, od Činklna k Kusovi Pavli, od Kusove Pavle k Slajmencom, od Slajmencom k Prajarju, od Prajarja k Pakižu, od Pakiža k Škrabcu ... pa še ni blu konca ...⁶

Iz zgoraj navedenega je razvidno, da so gostilne nosile hišna imena, kot že omenjena Cenetova, Miklova, Slemenčeva, Pakiževa, Prajerjeva, Miheličeva, Škrabčeva, Oničeva in Kramarčkova.

Trgovina

Ker je bila Ribnica pomembno gospodarsko središče Ribniške doline, ni čudno, da sta prav trgovanje in trgovina prinašala pomemben vir dohodka. V trgu so bile številne trgovine in tudi posamezni trgovci, ki so se s ukvarjali to dejavnostjo. Trgovine so bile praviloma strogo usmerjene v prodajo le tistih produktov, za katere so bile registrirane. Le v trgovinah z mešanim blagom je bil spekter prodajnih artiklov širši, prodajali so namreč tako rekoč vse, od živil in tekstila do gradbenega materiala. Delovni čas trgovin je bil zelo raztegljiv, bile so odprte vedno oziroma po potrebi. Tako kot pri drugih obrteh je bil to način življenja, ne le služba, kot to pogosto razumemo danes. Ob nedeljah je bil obisk trgovin največji, saj so ljudje prišli k maši in se po njej ustavili še v trgovini, da nakupijo vse potrebno.

Leta 1895 je začela veljati odločba, ki je omejila odprtost trgovinskih lokalov, izrecno je namreč naročala trgovcem nedeljski počitek. To obvestilo je dobila Občina Ribnica od Okrajnega glavarstva Kočevje. Županstvo jo je v tem dopisu opozorilo, da se morajo vsi trgovski obrati v trgu Ribnica ob nedeljah zapreti med

5 Ančka Berce - Burgerjeva. Intervju iz leta 2003.

6 Iz pogovora z Maro Škrabec; zapisala Marjana Starc.

Ribnica pred letom 1909.

Razglednico hrani Muzej Miklova hiša, Ribnica (inv. št. 687)

Pogled na »francoski most«, ribniški grad in cerkev.

Razglednico hrani Muzej Miklova hiša, Ribnica (inv. št. 569)

12. in 17. uro. V omenjenem dopisu so zlasti poudarili, da za druge obrtnike v trgu veljajo druge posebne določbe. Ti predpisi so veljali ob navadnih nedeljah in ne ob večjih cerkvenih praznikih, ko je bila trgovina lahko odprta kot vsak drug dan.

V trgu Ribnica je po zbranih podatkih v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja delovalo 74 trgovcev. Poleg tega lahko k temu številu prištejemo še deset krošnjarjev, ki so bili registrirani v začetku 20. stoletja, kajti tudi ta oblika prodaje lesenih izdelkov, tako značilna za te kraje, je v svojem bistvu trgovska dejavnost. Število trgovin in posameznikov, ki se je s to dejavnostjo ukvarjalo, se je v 20. stoletju bistveno povečalo. V 20. stoletju v uradnih zaznamkih obrti ne najdemo več izrazov *kramar* ali *špecerija*, medtem ko se seštevek kramarij in trgovin z mešanim blagom ter špecerij s konca 19. stoletja povsem izenači s številom trgovin z mešanim blagom v 20. stoletju. Zato o trgovinah z mešanim blagom težko najdemo jasne ločnice, po vsej verjetnosti gre za podobno ponudbo produktov.

V pričujočem poglavju bi rada opozorila na trgovine, ki so nastale povsem nanovo in jih v 19. stoletju v Ribnici še ni bilo. Tak primer je trgovina z narejenimi čevlji Helene Hönigmann, ki je imela obrtno dovoljenje za opravljanje te obrti od leta 1924. Tudi Filip Peterlin je imel poleg trgovine, kjer je lahko čevljar kupil vse, kar je rabil za svoje delo, od leta 1911 registrirano trgovino s čevlji. V tridesetih letih se je v trgu odprla tudi prva industrijska prodajalna obutve – Tvrdba Bata, jugoslovanske tvornice gume i obuče d. d.⁷ Borovo, prodajalnica Ribnica. Leta 1939 so si lahko stranke v njenih prostorih privoščile še dodatno ponudbo – pedikuro. Za to obrt je namreč pridobil koncesijo poslovodja poslovalnice Borovo, Franc Kralj, ki je stanoval v prvem nadstropju sosednje t. i. Debeljakove hiše. Informator Franc Vesel se spominja, da je imela trgovina Bata cene zaokrožene, na primer 49,50 din ali pa 59,50 din, itd. Ob nakupu si tam za reklamo dobil balon ali kartonasto »pokalico«.⁸ Med novimi obrtni pa sem zasledila tudi obrt Franca Goršeta, ki je imel »prosto obrt trgovanja z raznovrstno kuhinjsko emajlirano posodo in kleparsko posodo« (obratno dovoljenje od leta 1926).

⁷ V pregledanih dokumentih nisem našla natančnega podatka, kdaj so trgovino v Ribnici odprli, gotovo pa je leta 1936 že delovala.

⁸ Po spominu informatorja Franca Vesela.

Med v 20. stoletju zraslimi novimi tipi prodajaln pa ne zasledimo več »prodaje petroleja na drobno«, za kar je bil v davčnem katastru leta 1882 zaveden Matevž Pakiž, ali pa »prodaje soli na drobno«, za kar je leta 1867 dobil odmerjen davek Fridrik Loger, niti trgovine z žitom, ki jo je imel Jakob Pust (zaveden v davčnem katastru v letih 1869 in 1875). Popolnoma so opustili tudi trgovino s surovimi kožami, s katero sta se v drugi polovici 19. stoletja ukvarjala Johan Bregar in Franz Oberman. Vse to kaže na vpliv modernizacije in spremenjenih navad ljudi. Ko ti produkti niso imeli tako pomembnega mesta, so tudi prenehali prinašati zaslužek in so se združili z drugimi produkti v trgovinah z mešanim blagom.

Med trgovsko dejavnostjo v Ribnici je med obema vojnoma doživela največji razcvet trgovina z lesom. Število trgovcev z lesom je zraslo kar za 400 odstotkov. V Ribnici so z lesom trgovali tudi lesni trgovci iz drugih krajev, ki so imeli svoja skladišča lesa ob železniških tirih.

Potok Bistrica

Potok Bistrica, ki je najdaljša rečica v Ribniški dolini, teče skozi trg. Čeprav ni velika, je imela v življenju Ribničanov pomembno mesto. Mlinarjem je rabila za mletje moke, pericam za pranje perila, kmetje so v njej napajali živino, otroci pa so v Bistrici in ob njej našli več kot dovolj zabave in veselja, predvsem pozimi, ko je poledenela.

Tone Petek se je tako spominjal:

Bistrica je bila dostikrat zmrznjena, otroci smo se podili s sanmi. Podplate pa sanke so nam služile za drsanje. Grajski so imeli stolček na drsalke, in prave, lepe drsalke. Ena je zadaj drsala, kakšna gospa pa se je peljala spredaj, sedela je na stolčku z drsalko, ki je imel zadaj ročaj. Naredili smo si lesene drsalke, deščico z jermenom za čevlje, ki je imela spodaj zarezo, v katero smo vtaknili kos žagnega lista od žage venecianke. Pripetilo se je tudi, da smo se udrli. Pod noč smo se počasi pritihotapili domov in smo se sušili na peči (Arnšek 2003: 135).

Ne smemo pozabiti na mesarje in gostilničarje, ki so jim bile debele plasti ledu na Bistrici več kot potrebne za njihove ledenice. Prav tako je bila Bistrica pomemben vir za žagarje, mlinarje in prav tako za strojarje, ki so za svoje dejavnosti rabili vodo.

Ribniški tržani pred letom 1914 na Pickovem dvorišču.
Fototeka Muzeja Miklova hiša, Ribnica

Na levem bregu Bistrice, v smeri Mlake, je bilo že pred prvo svetovno vojno urejeno kopalnišče na prostem z ».../ leseno barako z osmimi kabinami, pozneje pa so na istem mestu postavili novo, moderno kopalnišče na prostem z 22 kabinami, ležišči za sončenje in igrišči (Arnšek 2003: 137). Z lesene ploščadi za sončenje so po lesenih stopnicah sestopali do vode. Ker je bila struga Bistrice plitka, so jo poglobili, tako da je nastal tolmun, breg reke pa so utrdili s škarpo. Kabine na kopalnišču so ponavadi najemale trške družine.

Po Bistrici so pluli tudi s čolni. Ob povodnji, Bistrica je namreč pogosto poplavljala, so včasih z njimi pluli celo po trgu. Prav zato se je Ribnica verjetno prijelo ime ribniške »Benetke«. Vendar ob poplavih ni poplavljala le Bistrica, ob deževju je voda narasla in začela brbotati iz rup v kletih. Informatorka se spominja, da ob poplavih Bistrica niti ni dosegla njihove hiše, voda je namreč pritekla iz kleti v vežo in čez vhodna vrata nazaj ven.

Ne smemo pozabiti, da Ribnica leži na kraškem polju, ki je prepleteno s podzemnimi kanali, in zato imajo reke, ki tu tečejo, posebno »življenje«. Poplave so povzročale nemalo škode. Nacrti za regulacijo Bistrice so nastali že pred drugo vojno. Tudi dela so se že začela, vendar so se končala šele v šestdesetih letih 20. stoletja in med Ribničani povzročila mnogo slabe volje. Med drugim tudi zato, ker se je regulacija začela »od zgoraj navzdol« in je, ker je pridobila moč v zgornjem delu, Bistrica še bolj poplavljala.

Proces modernizacije

Konec 19. in začetek 20. stoletja je bil gotovo prelomen. Po eni strani se je takrat Ribnica začela odpirati navzven, po drugi pa se je prav takrat oblikoval vzorec individualizma. Spremembe, prinešene iz »daljnega sveta«, so stopile čez hišni prag marsikaterih hiš tudi na podeželju. Proces modernizacije je močno zarezal v ustaljene, stoletne vzorce, predvsem pa je posegel na področje zasebnega in javnega. Jasno se je začrtala meja med tradicionalnim in modernim. Nastopila je nova doba.

Telegraf, časopisi, železnica, avtomobil, fotografija, radio, idr., so iznajdbe, ki so postale del vsakdana ne le izbranih elit, temveč tudi vedno večjega števila prebivalcev. S tem se je spreminjal pogled na svet in pogled na življenje v skupnosti. Novosti so pri nekaterih najprej vzbujale strah, nezaupanje in odpor, pa vendar

Trško lipo naj bi leta 1909 menda podirali dva dni.
Fototeka Muzeja Miklova hiša, Ribnica (Zbirka Arko-Miklovi)

so prej ali slej vsaj do določene mere postale sestavni del življenja. V obravnavanem obdobju se je ureditvi kanalizacije in vodovoda posvečalo veliko pozornosti, in menim, da je to gotovo zelo pomemben napredek v razvoju kraja in eden ključnih momentov, ko se začne intimno življenje zapirati v hiše in se ne dogaja več na ulici kot nekaj, kar je del celotne skupnosti. Da ne omenim, da se je higiena v trgu s tem bistveno povečala. Potreba po ureditvi higienskih razmer se je pojavila zaradi številnih epidemij, ki so razsajale po Kranjskem v 19. stoletju oziroma ob njegovem koncu. Higienizacija se je začela z urejanjem vodovoda, kajti reke in vodnjaki, ki so bili do takrat glavni viri vode, so bili tudi glavni viri okužb in prenašalci bakterij. Ureditev vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja je v hiše počasi pripeljala tudi kopalnice in angleška stranišča. Opozorila v zvezi s higieno v kraju so prihajala s strani občine v obliki različnih odlokov. Eden takih je odlok iz leta 1882, s katerim je bilo odločeno, da se odpravi strojenje kož v potoku Bistrica.

Ribnica je vodovod dobila sorazmerno hitro, po Kamniku (1888) in Ljubljani (1890) že leta 1894: »Junija 1894 je bilo odprtje vodovoda. Ob 9. uri je bila najprej slovesna maša /.../«, nato je sledila ».../ blagoslovitev vode studenčnice potem vodovoda in vodotoča /.../«. ⁹ Popoldne se je pod »staro lipo« ¹⁰ plesalo. Takrat so vodovod speljali v hiše po Ribnici in tudi v župnišče. Vodo za vodovod so zajeli pod gričem Petelinjek pri sv. Frančišku in napeljali v Ribnico.

Za razvoj kraja je bila pomembna tudi elektrifikacija, ki je pripeljala v kraj »luč na stikalo«, poleg tega pa ji je sledila tudi »invazija« električnih naprav (kino, radio, elektromotorji, idr.). Ribnica je dobila električno razsvetlavo leta 1909, žarnice, ki so v trgu zasvetile tega leta, je napajal tok iz Elektrarne Jakob Oražem Ribnica. Prvo javno elektrifikacijo v takratnih slovenskih deželah je imelo bližnje Kočevje že leta 1896, leta 1898 mu je sledila Ljubljana. Veliko ljudi je iz praznoverja in neznanja elektriki nasprotovalo. Jože Mihelič, ki je v Ribnici živel od leta 1908 do 1915, se je spominjal:

⁹ ZAL, Kronika Ljudske šole l. 1894.

¹⁰ Predvidevam, da gre za lipo, ki so jo včasih imenovali tudi Miklova lipo in je stala v središču trga pri cerkvi. Podrli so jo leta 1910.

Ena najbolj privlačnih pridobitev, ki so prišle z elektriko, so bile »gibajoče se slike«, kino, ki ga je v naš kraj prinesel potujoči cirkus. Gledanje filma na velikem platnu zunaj na prostem je iz gledalcev izvajalo glasove začudenja in nejevere. Tudi tukaj je bilo nekaj ljudi, ki so izjavljali, da je bil ta čudež sodobne znanosti delo hudiča in peklenskih sil (Küzmič 2000: 95–100).

Kino je kmalu osvojil ljudi, pomenil novo obliko zabave – oziroma kulturni dogodek. V tridesetih letih 20. stoletja sem pri vseh trških družinah, ki so se imeli za trške purgarje, zasledila redno obiskovanje kino predstav. Poleg tega je bil ogled poučnih kino predstav v tem času tudi že sestavni del izobraževalnega šolskega sistema.

Kljub temu da so se ljudje na elektriko v prihodnjih desetletjih že navadili, pa je bila še vedno dragocenost. Kakšni so bili za otroke zimski večeri v tridesetih letih 20. stoletja, kljub temu da je bila v hiši že dolgo elektrika, se je spominjal Tone Petek, p. d. Bozbitov:

Iz naše hiše je bil lep razgled po celem trgu. Ob zimskih večerih smo sedeli na peči in poslušali štorije, ki nam jih je pripovedovala Jaklčeva Angelca. /.../ Ti trenutki so bili za nas kar čarobni, sedeli smo v temi, gledali po trgu, tu in tam je hišo osvetlil žaromet kakšnega avtomobila, in poslušali zgodbe. Luči nismo smeli prižgati, prižgal jo je šele oče, ko je končal delo v hlevu (Slabe 2003: 101).

Vodovod je posegel v higienizacijo kraja, elektrifikacija je zaradi številnih novosti, ki jih je omogočila, pripomogla k hitrejšemu napredku. Prihod telegrafa, pozneje tudi telefona in železnice, pa je spremenil pretok informacij, ki so prej za pot potrebovale veliko več časa. Predvsem telegraf in telefon sta prinesla povsem nov način prenosa informacij. S telegrafom je sporočilo prvič potovalo hitreje kot s fizičnim potovanjem. Telegraf je iz Ljubljane čez Turjak, Ribnico, Kočevje, Črnomelj, Novo mesto in Žužemberk stekel leta 1869. Telegrafska postaja v Ribnici je bila postavljena leta 1876, vsa druga potrebna dela za njeno nemoteno delovanje pa naj bi se končala do leta 1881. Čez štirideset let so v Ribnici dobili prvo ».../ javno govorilnico za krajevni in medkrajevni promet z omejeno dnevno službo.«¹¹ 15. oktobra 1920 se je namreč pri poštnem in brzojavnem uradu Ribnica na Dolenjskem odprla telefonska centrala z javno govorilnico. Aprila 1904 je bila prvič vzpostavljena telefonska zveza med Rudeževim Jelenovim žlebom in njihovim gradom v Ribnici.

Kolo, vlak in avtomobil so približali svet, razdalje so se bistveno skrajšale, potovanje ni bilo več napor, zaradi množičnosti pa je bila pot tudi finančno ugodnejša. Kot stoletje železnic oziroma stoletje sopihajočih parnih lokomotiv slovi 19. stoletje. Tudi Ribnica je to stoletje s svojo železniško povezavo ujela za rep. V Ribnico je namreč prispel vlak sedem let pred koncem stoletja in 44 let po prihodu v Ljubljano. Že dograditev proge Dunaj–Ljubljana–Trst leta 1857 je močno vplivala na prebivalce obravnavanih krajev, saj so se stoletne trgovske poti začele drastično spreminjati. Pričakovanja ob gradnji železniške proge so bila v Ribnici zelo velika. 27. septembra 1893 so slavnostno odprli prvi odsek dolenjskih železnic, progo iz Ljubljane mimo Grosuplja in Ribnice do Kočevja v dolžini 76,1 km. Časopisje je z zanosom napovedovalo nagel gospodarski razvoj Dolenjske. Prihod vla-

ka je bil za Ribnico gotovo zelo pomemben. Že ves čas je bila pomembno obrtno in trgovsko središče, ob vzpostavitvi redne železniške proge Ljubljana–Kočevje pa so se ji še bolj odprle možnosti večjega gospodarskega razvoja. Z ribniške postaje so izvažali les, seno, drva, govejo živino in svinje ter fižol v Italijo in Avstrijo. Krošnjarjem, ribniškim prodajalcem lesenih izdelkov, pa je olajšala pot in tovorjenje suhe robe po svetu. Peter Vodopivec je v svojem prispevku k zgodovini kočevske železnice v *Kroniki* leta 1982 natančno opisal, kaj vse je železnica prinesla v Ribnico: uredili so dovozne poti do železniške postaje in zasadili drevored, ki naj bi dostop do proge dodatno olepšal. Za namestitev gostov je sprva skrbel predvsem »gospod Arko«, ki je k vsakemu potniškemu vlaku pošiljal svoj voz. Vendar je ta povezava s svetom spodbudila tudi ambicioznejše načrte. Dopisniki iz Ribnice so poročali o načrtih za nov hotel in bolnico, in poudarjali, da bi bilo treba vozni red vlakov prirediti zahtevam in potrebam turistov (Vodopivec 1982: 120).

Avto je bil luksuz vse do druge svetovne vojne in, kot vemo, še dolgo po njej. Kljub temu pa me je presenetil podatek, da so bili v Ribnici registrirani kar trije avtoprevozniki, ki so skrbeli za prevoz oseb. Pred drugo svetovno vojno je v Ribnici vozil tudi taksi. Kot zanimivost naj povem, da sta taksi vozila tako Jernej Kožar kot njegova žena. Jernej Kožar je imel v Ribnici registrirano mehanično delavnico in prodajalno motornih koles, v centru trga pa tudi svojo bencinsko črpalko.

Sklep

V obravnavanem obdobju je Ribnica doživela vrsto sprememb; vzpostavitev javne uprave, orožništva, odkup zemlje po zemljiški odvezi, obrtno svobodo, ureditev vodovoda in kanalizacije, elektrifikacijo, prihod železnice in še vrsto drugih sprememb. Prav v tem obdobju je Ribnica tudi spremenila svojo zunanjo podobo, zrasli sta nova šola (prva leta 1849, druga leta 1907, tretja leta 1925) in nova cerkev (1868), začeli so graditi prve industrijske stavbe in meščanske hiše. Gradnja južne železnice, katere realizacija se je zaradi zloma dunajske borze premaknila proti koncu 19. stoletja, je kraju prinesla tudi nove gospodarske možnosti. Kljub pestri zgodovini trga pa je še danes najbolj prepoznavna posebnost teh krajev njena domača obrt – suha roba. Prav ta in njeni prodajalci so ime Ribnice ponesli širom po svetu. Čeprav je bila omenjena obrt razširjena predvsem na podeželju, v trgu se suha roba ni izdelovala, so se tudi trški zavedali te krajevne posebnosti in se z njo tudi ponašali. Velikokrat so trg, predvsem ob pomembnih dogodkih, okrasili z izdelki suhe robe. Ob slavnostnih sprejemih so postavili pravi slavolok, prav tako sestavljen iz lesenih izdelkov.

Ribnico sta najbolje označevala suha roba in svojevrsten ter prepoznaven ribniški humor, ki je podlaga številnim zgodbam. Glede na to, da sem o suhi robi nekaj besed že zapisala, pa naj končam s humorjem, z znano ribniško zgodbo o tem, kako so v Ribnici merili most. V Ribnici je bila navada, da so se možje ob nedeljah po maši zbrali pod lipo. Pa je enkrat beseda nanesla na to, koliko je visok ribniški most. Ker se niso mogli nikakor dogovoriti, so rekli: »Pojdimo tja do mostu, pa bomo videli, kako bi ga lahko izmerili.« Ker niso imeli metra, je bilo višino mostu težko izmeriti. Ko so na mostu tako tuhtali, Janezu pade v glavo rešitev: »Fantje, jaz že vem, kako. Takole, jaz se bom prijel na vrhu za most. Anton, ti se boš prejel za moje noge, France pa za tvoje in tako naprej, pa bomo imeli mero.« »Pa res,« so rekli dru-

11 ZAL, Občina Ribnica, mapa 4735.

gi. Slekli so si suknjiče in se lotili merjenja. Janez se je obesil za most, drugi pa za njim. Ko so tako že trije viseli, Janez zavpije: »Fantje, dobro poprimite tam spodaj, bom jaz v roke pljunil.«

Viri in literatura:

- ARNŠEK, Rosalia Maria: »Miklovi« – Ribnica na Dolenjskem. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003.
- BRUCKMÜLLER, Ernest: Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva. *Zgodovinski časopis* 45(3), 1991, 369–389.
- BRUMEN, Borut: *Na robu zgodovine in spomina: Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobotna: Pomurska založba, 1995.
- CVIRN, Janez: *Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja: Kri v luft! Čreve na plot!* Celje: Novi tednik in Radio Celje, 1990.
- CVIRN, Janez: Družabno življenje celjskega meščanstva v 19. stoletju. V: Tatjana Badovinac in Rolanda Fugger Grmadnik (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej, 1995, 26–33.
- DAVIS, C. James: *Vzpon z dna: Slovenska kmečka družina v dobi strojev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
- DEBELJAK, Janez: Park kulturnikov. Ribnica: Skupščina Občine, 1982.
- DEBELJAK, Janez: Dekan Skubic med Ribničani. V: *Dekan in zgodovinar Skubic, Anton 1876–1940*. Ribnica: Občina Ribnica, 2000.
- DOLENJSKA. Ljubljana: Merkur d. d., 1938.
- FOND 2, Občina Ribnica, mape 4937, 675, 3356, 900, 3544, 4385, 867, 877, 4645, 3879, 1572, 4709, 2223, 471, 450, 4370, 408, 3144, 4735, 1962, 1832, 1865. Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- FOND 27, Občina Ribnica, mape 1, 2, 7, 8, 9. Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- GRADIŠNIK, Marija: Trško življenje v Ribnici v 19. in 20. stoletju. Magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009.
- GADIŠNIK, Marija: Purgarji, rešetarji in lončarji: Prispevek k zgodovini trga Ribnica na Kranjskem. *Zgodovina za vse* 1, 2006, 60–75.
- KANTE, Viktorija: V Ameriko! Izseljevanje iz ribniškega področja do druge svetovne vojne. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002.
- KEBER, Katarina: *Čas kolere: Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2007.
- KRONIKA Ljudske šole l. 1893 in 1894. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.
- LEKSIKON Dravske banovine, Ljubljana, 1937.
- LESAR, Anton: *Ribniška dolina na Kranjskem*. Ljubljana: Blasnik, 1864.
- LOŽAR, Slavka: *Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini*. Novo mesto: Dolenjske založba, 1991.
- PANČUR, Andrej: Obrtna svoboda na zatožni klopi: Konservativni nazori o obrtništvu v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem. *Zgodovina za vse* 2, 1999.
- PETELIN, Miloš: Od kovačije do tovarne telovadnega orodja JOR. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za šport Univerze v Ljubljani, 2003.
- POČKAR, Ivanka: *Dve gasi, dva policaja, sto obrtnikov: Življenje mestnih obrtnikov od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne na primeru Brežic*. Brežice: Društvo za oživitev mesta Brežice; Krško: Valvasorjev raziskovalni center; Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2005.
- RADULOVIC, Branko: Občina Ribnica v prvi polovici 20. stoletja. *Ribniški zbornik* 1, Ribnica: Občina Ribnica, 2000.
- SKUBIC, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*. Buenos Aires: Editorial Baraga, 1976.
- SLABE, Majda: *Življenjske pripovedi iz Ribniške doline*. Ribnica: Občina Ribnica, 2003.
- SLOVENSKA novejša zgodovina 1848–1992*. Knjiga I. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- SPOMINSKI spis, izdan ob štiridesetletnici obstoja Posojilnice v Ribnici 1888–1928. Izdala in založila Posojilnica v Ribnici.
- STUDEN, Andrej: *Pednarca, ksel, kelnarca, žnidar: Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- STUDEN, Andrej: *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: ISH, 1995.
- STUDEN, Andrej in Katarina Kobilica: *Volja do dela je bogastvo: Mikrozo-zgodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Curku, Matku (1885–1953) in njegovi družini*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- ŠORLI-PUC, Veselka: Dnevnik Olge Rudež Kozler: Utrinki iz slovenske zgodovine. *Zvon* 4(6), 2001.
- RUDEŽ KOZLER, Olga: *Dnevnik Olge Rudež Kozler*: Utrinki iz slovenske zgodovine. Ribnica: Samozaložba, 2001.

The Lanes and Water Holes of Ribnica On the History of Ribnica na Dolenjskem, a Market Town in Dolenjska

The text is based on the author's M.A. thesis entitled *Trško življenje v Ribnici v 19. in 20. stoletju* (Life in the Market town of Ribnica in the 19th and in the 20th Centuries). Whereas the thesis examined an overall picture of life in this market town, covering its administration and local politics; topography and economy; modernization process; societies; trades and tradesmen; and select Ribnica families this article focuses particularly on Ribnica's physical appearance and on its basic characteristics in the second half of the 19th and in the first half of the 20th centuries. This was namely a period in which the town underwent a number of significant changes such as the organization of public administration and gendarmerie; redistribution of land ownership after the agrarian reform; free trade; construction of waterworks and sewage systems; arrival of a railway line, electrification, etc. Particularly evident were the changes in Ribnica's physical appearance, administration, economy, and life-style of its inhabitants. Yet in spite of these many changes and an increasing growth of new market towns in its vicinity Ribnica remained among the larger towns of Carniola and managed to preserve its dominant role, mainly due to its geographic position and rich cultural heritage. Because of this, and probably also because of its characteristically designed streets which formed quarters, and the castle in the very center of the town, it was constantly admired by visitors, notably by J.V. Valvasor and Valentin Vodnik. The town had a number of tradesmen and craftsmen, for example shoemakers, hatters, rope makers, and curriers. But by far the most numerous were tavern owners and merchants. Despite Ribnica's colorful history and its many trades its most famous product has always been woodenware. Peddling their products, the hawkers of Ribnica, the so-called *krošnjarji*, became a household name both in Slovenia and abroad. Although these wooden utensils were made mostly by rural families rather than in Ribnica itself the townspeople have always been proud of them, using them to decorate their town on holidays and other special occasions, and to bestow them upon prominent personalities, thus indicating that they identified with woodenware products. Another distinct feature of Ribnica is the unique and easily recognizable humor of its residents, displayed particularly during the traditional Carnival period. There are numerous anecdotes that have originated at social gatherings to commemorate various local incidents, for example stories on how the church of Ribnica was made wider, how Ribnica started to burn, how the Ribnica Bridge was being measured, etc.

KOLEKTIVNI SPOMIN NA KOSOVSKE IN POKOSOVSKO JUNAKE V USTNEM IZROČILU

Strokovni članek | 1.04

Izvleček: Avtor v prispevku ustno izročilo enači s kolektivnim spominom, saj je v tem primeru kolektiv homogen, kar je redkost pri preučevanju kolektivnega spomina. Kolektivni spomin je prilagodil dejanja zgodovinskih junakov potrebam naroda, poleg tega pa je vsak prenašalec ustno izročilo nekoliko popačil. Avtor ugotavlja, da srbsko ustno izročilo zaradi kopice lastnih junakov ni prevzelo lika kralja Matjaža.

Ključne besede: kolektivni spomin, epsko pesništvo, etnologija Balkana, Kosovo, izdaja, Vuk Branković, kraljevič Marko

Abstract: Since the Serbian collective is wholly homogenous, which is a rare phenomenon in the studies of collective memory, oral tradition in this case equals the collective memory. The Serbian collective memory modified actions of its historic heroes to correspond to the need of the nation; in addition, oral tradition was further distorted by each new transmitter. The author has ascertained that due to an abundance of its own heroes the Serbian oral tradition has not adopted the figure of Kralj Matjaž.

Key Words: collective memory, epic poetry, ethnology of the Balkans, Kosovo, treason, Vuk Branković, Kraljevič Marko

Kolektivni spomin

Pisanje bolj ali manj ubesedenih del pripovednega zgodovinskega pisarja se izkaže za osnovni proces, s katerim je mogoče opisati značilnosti človekovih dejanj. Je obeležje vsake oblike kolektivnega spomina (Connerton 1992: 16–17). Tako zgodovina kot ljudsko pesništvo težita k temu, da ohranita bistvo pred pozabo, prva z zapisovanjem, druga pa s pomnjenjem. Kolektivni spomin skladišči informacije iz življenja, zgodovine in izkustva na ravni celotnega naroda in jih prenaša na mlajše rodove (Deretić 1995: 49). Nedvomno najznamenitejši zapisovalec ljudskih pesmi Vuk Stefanović Karadžić je pisal tudi o težavah, s katerimi se je srečeval pri zapisovanju ustnega izročila: večina *guslarjev* se sploh ni ubadala s smiselnostjo vsebine pesmi, svojo pozornost so namreč posvečali predvsem kvaliteti petja oziroma igranja. Karadžić je moral zato precej časa nameniti temu, da je besedila pesmi spravil v smiseln vrstni red (Karadžić 1963: 230). Ker je spomin nezanesljiv in ker so ustno izročilo na mlajše rodove običajno prenašali starejši, je verjetno, da se je prvotna vsebina z vsakim prenašalcem nekoliko spremenila. Tako je na primer v pesmi Miloš u Latinima Miloš Obilić zamenjal Miloša Vojinovića, knez Lazar pa carja Dušana (Deretić 1995: 87). Vuk Stefanović Karadžić je v poglavju, v katerem opisuje junaštva kraljeviča Marka, poudaril, da bo o njem napisal to, kar o njem pripovedujejo, na pa tistega, kar opevajo ljudske pesmi (Karadžić 1963: 238), pri čemer dobimo občutek, da je Vuk hotel poudariti, da so povedke relevantnejše od ljudskih pesmi.

V svojem besedilu bom ustno epsko izročilo enačil s kolektivnim spominom in skušal ugotoviti, kateri zgodovinski dogodki so se v njem ohranili, katere so olupšali in kateri so bili namenoma pozabljeni. Prav tako bom primerjal epske junake z zgodovinskimi. Do sedaj ni še nihče epskih ljudskih pesmi enačil s kolektivnim spominom, vendar menim, da prav srbske epske pesmi omogočajo odlično analizo kolektivnega spomina, saj ponujajo redko priložnost, da je kolektiv homogen. Definiranje »kolektiva« je pri preučevanju kolektivnega spomina mnogo bolj problematično, saj so karizmatične osebnosti oziroma struje, ki so zaznamovale »svoje obdobje«, imele številno opozicijo, zato je od razisko-

valca pristransko, če pod kolektivom pojmuje pristaše vladajoče struje. Po drugi strani pa je spet nemogoče kolektiv razmejiti na tistega, ki je neko obdobje v spominu ohranil kot dobro, medtem ko se drugi istega obdobja spominja kot izrazito slabega.

Predkosovske in pokosovske epske pesmi so počasi začele izgubljati na pomenu, saj so nastajale nove, ki so opevale junake novejšega datuma. V knjigah govorov kralja Aleksandra Karađordjevića in jugoslovanskega premiera Milana Stojadinovića je omenjen hajduk Veljko, zato pa nista omenjena niti knez Lazar niti kraljevič Marko (Paulin 1940: 31; Stojadinović 1939: 16). Verjetno so bili liki iz novejše srbske zgodovine med ljudstvom bolj aktualni, poleg tega so lahko vanje vpletli tudi Karađordja in tako še dodatno utrjevali legitimnost vladajoče dinastije.¹ Edina izjema je bila prva balkanska vojna, s katero so želeli »maščevati Kosovo« (Paulin 1940: 11).

Zanimivo, da je bilo recitiranje oziroma petje epskih pesmi rezervirano samo za posameznike, za katere ni bilo nujno, da so bili slepi. Vuk med svojimi »informatorji« omenja celo dva hajduka (Karadžić 1963: 230–237). Mogoče je imelo ljudstvo epske pesmi za nekakšno svetinjo in so jih zato smeli prepevati le izbranci, verjetno pa je bila vsebina epskih pesmi preveč komplicirana, da bi si jih mogel vsak zapomniti.

Ciklus kosovskih pesmi, kakršnega je zapisal Vuk Stefanović Karadžić, pa se je lahko spreminjal le do trenutka, ko ga je »prelil na papir«. Elodie Lawton Mijatovich je v ciklus kosovskih pesmi sicer dodala pesem, ki nikakor ni bila novejšega datuma in je Vuk ni vključil zato, ker bi »rušila« smisel preostalih pesmi iz omenjenega ciklusa. V tej pesmi ima srbski junak drugo različico imena, zato omenjena pesem za Vuka ni bila sprejemljiva: Mara, hči kneza Lazarja, se pred svojo sestro namreč pohvali, da je njen mož, Vuk Branković, plemenitega porekla, medtem ko je njen svak, Miloš Kobilić, zrasel na kobiljem mleku (Lawton 1881: 49–50). Ta verzija Vuku nedvomno ni ustrezala, saj istega junaka imenuje Obilić in na drugem mestu podaja tudi

1 Vsi srbski srednjeveški vladarji so svojo legitimnost utemeljevali s sorodstvom z Nemanjići.

* Brane Bevc, univ. dipl. etnol. in kult. antrop. 1000 Ljubljana, Kopna pot 5, E-naslov: brane.bevc@gmail.com

etimologijo njegovega imena: »Obila majka rodila obila junaka« (Karadžić 1964: 40).

Dejstva v zvezi s kosovsko bitko, ki jih je bilo treba »pozabiti«

Boj na Kosovu zaseda v ustnem izročilu Srbov nedvomno posebno mesto. Da bi ciklus kosovskih pesmi dosegel pravi namen, se poraza vojske kristjanov ni smelo razlagati s premočjo osmanske vojske, temveč z izdajo. S kakšnim razlogom bi bilo lahko sploh mogoče opravičevati vztrajanje v pravoslavju oziroma v srbstvu, če bi bili priznali, da so Srbi izgubili kosovsko bitko² zaradi superiornosti osmanske vojske in ne zaradi izdaje. Kneževa kletev bi bila lahko naperjena tudi zoper tiste Srbe, ki bi utegnili prestopiti v islam. Srbska pravoslavna cerkev je kneza Lazarja že dve leti po smrti proglasila za svetnika; njegova dejanja, kakršna so opisana v kosovskem ciklu pesmi, so pisana kakor nalašč zanjo: knez Lazar se med zemeljskim in nebeškim kraljestvom odloči za zadnje, *kneževa večera* spominja na zadnjo večerjo, saj Lazar na njej med povabljenici imenuje moža, ki ga bo naslednjega dne izdal. Na tem mestu se samo po sebi postavlja vprašanje, ali je mogoče, da je to neverjetno podobnost ustno izročilo prevzelo iz svetega pisma.

Češki zgodovinar Jireček ugotavlja, da sta Orbini in Luccari šele 200 let po kosovski bitki na podlagi ustnega izročila pisala o izdaji Vuka Brankovića (Jireček 1918: 122) – neverjeten primer, kako kolektivni spomin lahko vpliva na zgodovino.³

Kolektivni spomin pa je pri kosovski bitki namenoma zamolčal kar nekaj podatkov: knez Lazar v ustnem izročilu nastopa kot car, kar je lahko rabilo tudi zamolčanju dejstva, da je po obdobju brezvladja po smrti *nejakega Uroša* in po porazu v bitki na Marici postal kralj Raške⁴ bosanski⁵ vladar. Knez Lazar je bil torej vazal bosanskega kralja. Med vsemi srbskimi srednjeveškimi vladarji se je morda le Dušan Silni ponašal s carskim naslovom, čeprav ga grški sodobniki niso poimenovali s carsko titulo, saj je ta pripadala bizantinskemu cesarju. »Lazar ni bil gospodar srbskih knezov,« dobro ugotavlja Jireček, »temveč samo starešina družinske zveze, v katero sta sodila njegova zeta Vuk Branković⁶ in Đura Stracimirović Balšić (Čorović 1993: 239). Še bolj neslavno za Srbe pa je bilo, da njihov vladar ni pripadal niti rimski niti bizantinski cerkvi, temveč je bil heretik.⁷ Zato je razumljivo,

2 »Ker sta v bitki padla oba vladarja in ker je osmanska vojska zapustila Srbijo, so kristjani po bitki dobili vtis, da so Srbi v bitki zmagali, toda vtis je bil povsem zavajajoč« (Jireček 1918: 121). »Niti v dobro obveščeni Benetkah niso bili do konca junija še informirani o resničnem izidu bitke. Srbi pa so izid bitke občutili takoj: v bitki je skupaj z Lazarjem padel cvet srbskega plemstva, dežela je bila z regentkinjo na prestolu in Lazarjevima mladoletnima sinovoma obglavljena. Ljudje so se zavedali, da bi bodisi Osmani bodisi Madžari brez težav zavzeli deželo« (Čorović 1993: 260). »Srbi so s kosovskim mitom pokazali svetu, da so sposobni vojaški poraz interpretirati kot moralno zmago, nacionalno katastrofo pa kot nacionalno slavo« (Mijatović 1917: 219).

3 Srbski zgodovinar Ilarion Ruvarac je leta 1857 zavzel stališče, da ljudske pesmi niso zgodovinski vir.

4 Kronisti so Srbijo tedaj po prvi prestolnici Nemanjićev-Ras imenovali Raška.

5 Hercegovina je dobila svoje ime šele potem, ko si je Stjepan Vukčić Kosača leta 1448 nadel vzdevek *herceg sv. Save* (Šišić 1920: 204).

6 Gospodar Kosova, podvrigel pa si je tudi carski mesti Skopje in Prizren.

7 Novoustoličeni bosanski ban Tvrtko si je v Bosni skušal učvrstiti po-

da so Lazarja v ustnem slovstvu povzdignili v carja. Ljudsko izročilo čet pod poveljstvom Vlatka Vukovića, ki jih je na Kosovo poslal kralj Raške in bosanski ban, sploh ne omenja, saj tako zamolči dejstvo, da na Kosovem polju na strani kristjanov niso umirali samo Srbi. V bitki so na strani kristjanov sodelovali tudi Ivanovci pod vodstvom Ivana Paližne (Čorović 1993: 259).

»Po kosovski katastrofi« (Čorović 1993: 260; Jireček 1918: 99) je nedvomno prišlo do konfliktov med Vukom Brankovićevem in Lazarjevo vdovo Milico, ki je vladala v imenu mladoletnih sinov. Dejstvo je, da je Lazarjev najstarejši sin Štefan postal sultanov vazal, medtem ko se je Vuk Branković zaman nadejal pomoči od ogrskega kralja in bil zato prisiljen sultanu postopoma odstopiti skoraj vse svoje posesti, ki jih je ta podelil Lazareviću v fevd. O smrti Vuka Brankovića v kolektivnem spominu kroži več verzij: uspelo naj bi mu pobegniti iz sultanovega zavora, nato se je zatekel k svojemu svaku Đuri Stracimiroviću Balšiću v Zeto,⁸ ta pa ga je dal zastrupiti. Po drugi verziji naj bi se na begu pred »Turki« umaknil v Hercegovino, kjer naj bi se pod njim udrla zemlja – ta kraj se zato imenuje *Vukov klokot*. Po tretji verziji pa naj bi bil Vuk pokopan v Kruševcu, kjer naj bi »Turki« njegove posmrtno ostanke častili kot relikvijo vse do prve srbske vstaje (1804–1813), Srbi pa naj bi po osvojitvi omenjenega mesta njegove posmrtno ostanke zažgali (Mijatović 1907: 21).

Ali je mogoče, da je kolektivni spomin pomešal posamezne dogodke?

V pesmi Stevo Lazarević i car Bajazit so številna zgodovinska dejstva pomešana: Bajazit in ne Murat piše Štefanu Lazareviću pismo, v katerem mu veleva, naj se mu podredi. V pesmi se bitka odigra na reki Marici, kjer je sultanova vojska leta 1371 premagala Vukašinovo in Uglješevo vojsko. Štefan Lazarević ujame osmanskega vojaka, a se ne zaveda, da je ujel samega sultana Bajazita – v upanju, da ga bo uspel zamenjati za svojega brata Jovana, ki je v sultanovem ujetništvu, ga privede v šotor, kjer ga izroči v varstvo svojemu svaku Vuku Brankoviću. Vuk Branković je v tej pesmi prikazan kar se da negativno, saj je med bitko pasiven, poleg tega podleže sultanovi ponudbi – ta ga je pripravljen bogato nagraditi, če mu priskrbi spremstvo do mesta Edirne. Bajazit se pred tem Vuku predstavi kot njegov stari prijatelj – v pesmi je rečeno, da se Vuk tako kot pri Lazarju tudi tokrat odloči za izdajo. Ko se sultan vrne v Istanbul, Štefanovemu bratu Jovanu pove resnico in mu dovoli, da sam izbere darove, ki jih bo »v zahvalo« poslal Štefanu Lazareviću. Jovan med darove skriva tudi pismo, v katerem svojemu bratu sporoča resnični potek dogodkov, saj se je bil Vuk Štefanu Lazareviću zlagal, da se je nad ujetim »turčinom« znesel in mu odsekal glavo. Štefan je omenjeno pismo prejel ravno ob praznovanju *slave*,⁹ ga dal prebrati vsem povabljenecem – tudi Vuku, ki je začel prisegati, da z domnevno zaroto ni povezan, hkrati pa se je začel pomikati proti izhodu. Štefan je nemudoma pograbil buzdovan in mu z njim zdrobil glavo.

ložaj s podpiranjem naroda, ki je bil nastrojen zoper Ogre in katoliško Cerkev. Zaradi širjenja herezije je ogrski kralj Ludvik leta 1363 z dvema vojskama krenil nad Bosno; drugi vojski pa je poveljeval kar sam ogrski nadškof Nikolaj (Čorović 1993: 234–235).

8 Današnja Črna gora.

9 Praznovanje godu družinskega patrona.

Sinova Vuka Brankovića, Đurađ in Grgur, sta 28. junija¹⁰ 1402 sodelovala v bitki pri Angori,¹¹ v kateri je Štefan Lazarević poveljeval srbskim četam, s katerimi je moral kot sultanov vazal sodelovati v bitki. V tej bitki je Timurlenk porazil sultana Bajazita, ki je postal njegov ujetnik. Konstantin Filozof poroča, da je Štefan Lazarević poskušal kar s tremi napadi rešiti sultana iz Timurlenkovih rok, vendar je bil pri tem neuspešen (Mirković 1936: 72).

Štefan Lazarević je po porazu skušal izkoristiti razsulo, ki je vladalo v osmanskem imperiju, in se osamosvojiti; najprej se je ustavil v Konstantinoplu, kjer je od bizantinskega cesarja Jovana dobil titulo despota in se zaročil z njegovo svakinjo, kaj več pa od propadajočega imperija tudi ni mogel pričakovati. Odnos med Štefanom Lazarevićem in njegovim nečakom Đurađom Brankovićem je verjetno moral biti napet že zaradi tega, ker je ta želel dobiti nazaj posesti, ki so pripadale njegovemu očetju. Štefan je verjetno sumil, da njegov nečak rovari za njegovim hrbtom, zato ga je dal v Carigradu zapreti, sam pa se je skupaj s svojim bratom po morju preko Zete vrnil v domovino. Ko pa je izvedel, da je Đurđu Brankoviću uspelo pobegniti iz ujetništva, je takoj prevzel poveljstvo nad četami svojega nečaka in se začel pripravljati na napad osmanskih čet.

21. novembra istega leta je Štefan Lazarević na Kosovu premagal osmansko vojsko, ki se ji je pridružil tudi Đurađ Branković. Zanimivo je, da so bile čete pod Đurđevim poveljstvom v bitki uspešne, saj jim je uspelo popolnoma poraziti krilo vojske, ki mu je poveljeval Štefanov mlajši brat Vuk. Srbski zgodovinar Vladimir Čorović meni, da je kolektivni spomin sodelovanje Đurađa na turški strani pripisal njegovemu očetju Vuku (Čorović 1993: 277). Tudi pozneje, ko je med sinovoma kneza Lazarja prišlo do razdora in se je mlajši brat Vuk povezal s »Turki«, je bil na strani »izdajalcev« Đurađ Branković, zato bi bilo lahko mogoče, da je kolektivni spomin iz imen obeh negativnih likov skoval zloženko Vuk Branković?

Štefan Lazarević je postal vazal ogrskega kralja in ker ni imel potomcev, je za svojega naslednika določil Đurađa Brankovića, ki se je znašel v sila nezavidljivem položaju: ogrskemu kralju je moral po pogodbi, sklenjeni v Tati, vrniti dotedanjo prestolnico Beograd s severno Mačvo, sultan pa je to potezo razumel kot sodelovanje z Ogrsko in zato despotovino takoj napadel. Despotovina je ostala brez prestolnice in *meropahi*¹² so morali v najhitrejšem možnem času zgraditi novo prestolnico. Zaradi tradicionalne patriarhalne ureditve na Balkanu, pa tudi zaradi dejstva, da je gradnjo nove prestolnice vodil Grk, brat despotove žene, ki je s seboj pripeljal tudi nekaj grških gradbenikov, je kolektivni spomin krivdo za nečloveško tlako, imenovano *gradozidanje*, pripisal despotovi ženi (Karadžić 1894: 1–2), ki je v ljudskem pesništvu dobila vzdevek *prokleta*. Jerina se je tako negativno ugnezdila v kolektivni spomin, da so ji pripisovali krivdo za nečloveške napore pri gradnji tistih mest, ki sploh niso spadala pod oblast njenega moža, despota Đurđa Brankovića (Čorović 1993: 302). Tudi reka Djetinja naj bi dobila svoje ime zato, ker naj bi morale celo visoko noseče ženske opravljati tlako, pri čemer naj bi zaradi prevelikega napora pogosto prihajalo do abortusov,

obupane žene pa naj bi svoje mrtvorrojene otroke preprosto odvrgle v reko in pri tem preklinjale Jerino (Wendel 1922: 24). Orbini piše, da branitelji Smedereva leta 1439 niso mogli vzdržati obleganja, ker je Jerina prodala vse njim namenjeno žito (Orbini 1999: 388). Ustno izročilo tudi za oslepitev Đurđevih sinov okrivi Jerino, ki jo Đurađ na koncu pesmi kaznuje z isto kaznijo. Tudi kraljevič Marko nezvestemu dekletu iztakne oči (Stojković 1922: 102–103).

Srbski zgodovinar Vladimir Čorović domneva, da je kolektivni spomin pomešal bitki na Kosovem polju, in tako izdajo, do katere je prišlo v bitki iz leta 1448, pripisal bitki iz leta 1389. Druga bitka na Kosovem polju je bila 17. oktobra 1448, ko se je ogrska vojska pod poveljstvom Ivana Hunjadija spopadla z osmansko vojsko pod poveljstvom sultana Murata. Bitka je trajala tri dni, v odločilnem trenutku pa je vlaški vojvoda Dan s svojimi 8.000 možmi prestopil na osmansko stran. Pozorni moramo biti na podobnost, da je tudi v tej bitki osmanski vojski poveljeval sultan Murat (Čorović 1993: 322–323), tako da je mogoče, da je tudi to naključje vplivalo na kolektivni spomin.

Srbski despot Đurađ Branković v pripravah na samo bitko res ni odigral častne vloge, saj se ogrski vojski ni hotel pridružiti in je o smeri njenega prodiranja in njeni številčnosti celo obvestil sultana. Njegovo vedenje pa je povsem razumljivo, če vemo, da je bil pred omenjeno bitko za obdobje desetih let podpisan mir z osmanskim imperijem in da bi despot v primeru poraza krščanske vojske tvegval maščevalni pohod osmanskih čet. Po porazu ogrske vojske pa je *vlasteli*¹³ celo ukazal, naj njenega poveljnika Ivana Hunjadija primejo. Potem ko je Hunjadi despotu plačal odškodnino, ki jo je v despotovini povzročila njegova vojska, in mu obljubil, da se v prihodnje brez soglasja z njim ne bo več spuščal v vojaške akcije proti osmanskemu imperiju, ga je ta izpustil iz ječe (Čorović 1993: 323).

Kaže da se je bitka na Kosovem polju iz leta 1389 v kolektivnem spominu ohranila kot zmaga oziroma vsaj kot *staus quo*, saj so Turki po bitki kraj dogajanja zapustili¹⁴ (Jireček 1918: 121), medtem ko se poznejša bitka na istem območju ni ohranila drugje kot v reku: »Stradao kao Janko na Kosovu« (Čorović 1993: 323). Ker se je, kot kaže, v kolektivni spomin usidrala ena sama bitka, ki se je odigrala na Kosovu, je mogoče, da so neudeležbo Đurđa Brankovića pri vojnem pohodu Madžarov, obveščanje sultana o smeri prodiranja ogrske vojske in njeni številčnosti, »aretacij« Sibirjanin Janka in pa tudi izdajo vlaškega kneza Dana pripisali despotovemu očetju.

Đurađ zaradi stigme, ki se je »oblikovala« okoli njegovega očeta Vuka, v ustnem izročilu nastopa pod vzdevkom *Smederevac* (po novi prestolnici Smederevo), kolektivni spomin tudi pri njegovem vnuku Zmaju ognjenemu Vuku »zamolči«, da je pripadal Brankovićem.

Ko je sultan leta 1464 za bosanskega kralja postavil svojega človeka Matijo Šabančiča, je bil tudi Matija Korvin prisiljen spremeniti svoj odnos do Srbov – do tedaj je bil namreč posesti Brankovićev podeljeval svojim privržencem. Tako mu je uspelo na svojo stran pridobiti že tedaj slavnega junaka Zmaja ognjenega Vuka, ki je do tedaj služil v osmanski vojski. Omenjenega

13 Plemstvo.

14 Novoustoličenemu sultanu Bajazitu se je verjetno mudilo v Istanbul, da bi ga tudi tam priznali kot novega sultana in da se tam pred njim ne bi znašel drug pretendent za položaj vladarja.

10 Po pravoslavnem koledarju.

11 Današnja Ankara.

12 Tlačani.

junaka in Srbov, ki jim je ta poveljeval, pa ni takoj uporabil za obrambo pred osmansko nevarnostjo, temveč v bojih s češkim kraljem Jurijem Podjebradom (Čorović 1993: 354). Zmaj ognjeni Vuk pa verjetno tudi ponuja odgovor na vprašanje, zakaj kralj Matjaž ni prisoten v ustnem izročilu Srbov.¹⁵ Matija Korvin je namreč zaradi dinastičnih bojov v Avstriji in na Češkem zane-marjal obrambo pred »Turki« (Čorović 1993: 374).

Štefan Lazarević

Nerazumljivo je, da je spomin na Štefana Lazarevića, pod katerim je ozemlje Srbije zadnjič doživelo razcvet in uživalo za to območje razmeroma dolgo obdobje miru (14 let), v ustnem izročilu ohranjen le v dveh zgodbah in v nekaj pesmih, kjer pa igra le stransko vlogo. Omenjeni zgodbi sta med seboj povezani: Visoki Štefan pride iz Moskvske (op. p. kneževine) izpod »turškega« jarma osvobodit domovino. Tako kolektivni spomin zamolči dejstvo, da je bil Štefan Lazarević sultanov vazal. Preden Štefan s svojo vojsko vkoraka v domovino, se ustavi na dvoru v Budimu, kjer zaradi svojega lepega videza pade v oči Ogrom. Ti mu nastavijo »past« in ga vprašajo, če bi se dal v njegovi vojski najti primerne zrebca, ki bi oplodil njihovo kobilo, da bi tudi sami dobili tako lepega konja. Štefan je seveda privolil, zato pa je bil toliko bolj začuden, ko so mu zvečer pripeljali lepo dekle, s katero naj bi preživel noč. Na tem mestu moram poudariti, da Štefan Lazarević ni imel otrok; poročil se je relativno pozno – predvsem iz diplomatskih in dinastičnih razlogov. Štefanov biograf Konstantin Filozof poroča, da je odnos sultana Bajazita do Štefana bolj spominjal na odnos očeta do sina, kot pa na odnos seniorja in fevdalca (Mirković 1936: 65–66). Seveda niti kolektivni spomin niti Štefanov biograf niso smeli odkrito »govoriti« o njegovi domnevni homoseksualni usmerjenosti; dejstvo, da ni imel potomcev, pa je morda tudi botrovalo uporabi njegovega lastnega brata. Štefan je šele z imenovanjem Đurđa Brankovića za svojega naslednika umiril zadeve v lastni »hiši«. Zgodba, ki jo je zapisal Karadžić, morda namiguje na njegovo spolno usmerjenost, saj lahko le ugibamo, ali se je Štefan branil ogrskega dekleta iz moralnih zadržkov ali zaradi svoje spolne usmerjenosti.

Dekletu je zjutraj izročil prstan ter izrazil željo, naj njegova otroka, če bo sin, imenuje Janko, deklico pa Janja. Ko bo otrok odrasel, naj mu izroči prstan. Dekle je rodila dečka in deklico. Janko je odrasel in postal pravi hrust; vrtniki so mu zavidali zaradi njegove moči, zato so ga začeli zbadati, da je nezakonski otrok. Užaloščeni Janko se je izpovedal materi, ki mu je tedaj izročila prstan. Janko se je zavedel svojega porekla in odšel reševati domovino pred turško nevarnostjo. Janja pa je rodila sina Banović Sekulo¹⁶ (Karadžić 1987: 66–67).

Tako si je srbsko ustno izročilo prilastilo Ivana Hunjadija oziroma Sibirjanin Janka. To je bilo toliko laže, ker Ivan Hunjadi ni prihajal iz visokega plemstva – govorilo se je celo, da je nezakonski sin cesarja Sigismunda Luksemburškega. Kaže, da Matija Korvin kot junak pri Srbih res ni užival velike naklonjenosti, sicer bi namesto Banović Sekule v zgodbi nastopal Matija Korvin. Verjetno ni naključje, da so očetovstvo Sibirjanin Janka pripisali

prav Štefanu Lazareviću, ki naj bi sicer ne imel potomcev. Za Matijo Korvina velja, da ni imel potomcev, v resnici pa je imel nezakonskega sina Ivaniša, ki pa ga ogrski magnati niso hoteli potrditi za kralja, čeprav so bili to prisegli njegovemu očetu (Šišić 1920: 210). Iz tega primera je razvidno, kako pomembno je bilo, če je bil vladarjev sin zakonski ali nezakonski.

Potem ko je Visoki Štefan osvobodil domovino, je v morje zalučal svoj buzdovan in skušal to simbolno dejanje pospremiti s prerokbo: »Šele ko se bo ta buzdovan pojavil na kopnem, se bodo vrnili Turki.« Buzdovan pa se je že v naslednjem trenutku pojavil na kopnem, hkrati pa se je Štefanu prikazal angel, ki mu je sporočil, da mu Bog tega kljub njegovi moči ne dovoli (Karadžić 1987: 66). Štefan v tej zgodbi uporablja buzdovan, ki je sicer atribut kraljeviča Marka. Jovan Deretić skuša dokazati, da je z likom epskega kraljeviča Marka pravzaprav mišljen Štefan Lazarević – pri dokazovanju je mati kraljeviča Marka, s katero se njen sin v številnih pesmih posvetuje, še najprepričljivejši argument. Zgodovinski viri namreč matere kraljeviča Marka sploh ne omenjajo, v pesmih ji je ime Jefrosima, kar je različica imena, ki si ga je kneginja Milica, mati Štefana Lazarevića, izbrala ob vstopu v samostan (→Jefrosinija) (Deretić 1995: 191–192).

Kraljevič Marko

Biograf despota Štefana Lazarevića, Konstantin Filozof, je okoliščine smrti kraljeviča Marka obdal z avreolo svetništva, saj naj bi se ta pred bitko na Rovinah leta 1394, v kateri se je moral boriti na sultanovi strani, izpovedal Konstantinu Dejanoviću: »Prosim Boga, naj bo v tej bitki naklonjen kristjanom, pa čeprav naj bom jaz tisti, ki naj v njej prvi pade« (Mirković 1936: 67–68). Zato je toliko bolj zanimivo, da je Mavro Orbini napisal, naj bi bil Marko med begom ustreljen s puščico (Orbini 1999: 342). Konstantin Filozof je bil sodobnik Štefana Lazarevića, ki se je v bitki na Rovinah enako kot kraljevič Marko boril na sultanovi strani, medtem ko je Mavro Orbini omenjeno delo dokončal leta 1601. Konstantin Filozof o izidu bitke sploh ne poroča, temveč opravičuje vojskovanje kristjanov na strani »nevernikov« (Mirković 1936: 67–68). Le ruski zgodovinar Majkov piše, da je v tej bitki vlaški vojvoda Mirčeta porazil Bajazitovo vojsko (Majkov 1876: 86). O omenjeni bitki se je v kolektivnem spominu ohranila le Markova smrt – pa še to so pripisali božji previdnosti. Razumljivo je, da Konstantin Filozof ne piše o porazu sultanove vojske, saj se je na strani sultana bojeval tudi njegov mecen Štefan Lazarević. Čeprav so se Srbi bojevali na »napačni« strani, si pač niso mogli šteti v čast, da so izgubili bitko, v kateri sta padla zelo pomembna srbska plemiča,¹⁷ ki pa sta že pred kosovsko tragedijo postala sultanova vazala. Franjo Šanjek ugotavlja, da se Orbini ni posvečal arhivskim virom, temveč je skušal iz del svojih predhodnikov in pa tudi sodobnikov dognati »zgodovinsko resnico« (Orbini 1999: 10); Petar Hektorović, literat s Hvara, je leta 1568 izdal delo *Ribanje i ribarsko pripovedanje*, ki vsebuje tudi najstarejšo zapisano pesem o kraljeviču Marku. V tej pesmi se kraljevič Marko pri delitvi plena spre s svojim bratom Andrijašom in ga ubije. Smrtno ranjeni Andrijaš roti Marka, naj njuni materi olepša njegovo smrt in ji izroči njegov del plena (Hektorović 1846: 48). Omenjena pesem je ena redkih, v kateri je Marko prikazan povsem negativno, zato je mogoče, da so v

¹⁵ Zmaj ognjeni Vuk je kot vazal Matije Korvina skrbel za obrambo ostan-kov srbske despotovine pred »Turki«.

¹⁶ Ta junak je smrt dočkal v bitki na Kosovu leta 1448.

¹⁷ V tej bitki je padel tudi Konstantin Dejanović.

tistem času po Dalmaciji krožile pesmi, v katerih je bil Marko prikazan kot negativen lik in je zato morda Dubrovčan Orbini pod vplivom teh pesmi pisal o Markovi strahopetnosti.

O smrti kraljeviča Marka sicer kroži več verzij: v vasi Rovine, kjer se je bojeval na sultanovi strani, naj bi ga karavlaški vojvoda Mirčeta zadel z zlato puščico v usta; Markov konj Šarac naj bi se v boju pogreznil v močvirje nekje ob Donavi – v *Negotinski krajini* govorijo, da je to močvirje blizu Negotina pod izvirom *Caričine*. Tam se poleg močvirja nahajajo tudi razvaline cerkve, ki naj bi jo postavili na Markovem grobu. Po tretji verziji naj bi v omenjeni bitki padlo toliko ljudi, da je Marko dvignil roke k nebu in rekel: »O Bog, kaj naj jaz, nesrečnik, zdaj storim!« Bog se ga je usmilil in ga na čudežen način prenesel v votlino, kjer s Šarcem živi še danes (Karadžić 1987: 65). Najbolj iz trte izvita pa je verzija, v kateri se je Marko zatekel v votlino zato, ker si je pri preskušanju puške prestrelil dlan in svoj umik pospremil z besedami: »Sedaj ni potrebno nobeno junaštvo več, če lahko slabič ustrelil največjega junaka« (Karadžić 1987: 66).

Marko v večini pesmi nastopa kot zaščitnik Srbov pod nadoblastjo Osmanov: ukinja takso ob poroki, takso za dostop do vode ... Tudi Čorović domneva, da se je ljudstvu prikupil s tem, ko je s svojim udinjanjem »Turkom«, Srbom prihranil mnogo gorja (Čorović 1993: 269). Kaže, da se je ljudstvo s kraljevičem Markom poistovetilo, zato se ta v nekaterih pesmih ukvarja s problemi, ki so bili sicer vladarjem neznani: mati ga roti, naj se omoži, saj sama zaradi starosti ni sposobna več skrbeti zanj; Marko v drugi pesmi ne more poplačati svojih dolgov v krčmi, zato se najprej odloči prodati svojega zvestega konja Šarca, nato lastno mater, na koncu pa se odloči za svojo drago (Stojković 1922: 157). Verjetno se je ljudstvu zdel Markov dolg, ki je znašal 500 dukatov, tako visok, da ga po njihovem mnenju ni bil sposoben poplačati niti sam vladar.

O kraljeviču Marku moram povedati še to, da se že iz njegovega imena lahko razbere, da še ni emancipiran – izraz kraljevič se namreč uporablja za kraljevega sina, dokler ta svojega očeta ne nasledil na prestolu. Kraljevič Marko je pravzaprav »mamin sinko«: mati ga v pesmi Kralj Marko in car Murat opozarja na zavidanja vreden položaj, v katerem se je znašel, saj so po katastrofi na Marici pomembni srbski plemiči postali sultanovi vazali, s knezom Lazarjem pa se je sprl zaradi Prilepa in krone, zato mu veli, naj se gre poklonit sultanu (Stojković 1922: 85).

Sklep

Srbom zaradi velikega števila »lastnih« junakov ni bilo treba »prevzeti« lika kralja Matjaža. »Prilastili« pa so si njegovega očeta, ki se je v nasprotju s svojim sinom posvečal izključno obrambi »Balkana« pred polmesečem. Ker ni bil iz ugledne plemiške družine, ne preseneča, da mu je ustno izročilo za očeta določilo najuspešnejšega srbskega vladarja iz obdobja po kosovski tragediji. Res pa je, da je Sibirjanin Janko svoje prve vojaške izkušnje pridobival prav v vojski Štefana Lazareviča (Čorović 1993: 312).

Zanimivo, da v ustnem izročilu niso ohranjeni dogodki o tistih obdobjih, ko je Srbija uživala največji razcvet: tako Štefan Dušan oziroma Dušan Silni, pod katerim je bila Srbija največja in je uživala največji ugled, ni omenjen drugje kot v pesmih Dušanova ženidba, Dušanova ispoved in Dušanov amanet (Stojković 1922: 74) – v ustnem izročilu so torej ohranjeni predvsem dogodki, povezani z izdajo ali umorom – to pa si je pobožno

ljudstvo razlagalo kot božjo kazen:

»A nesrečni Vukašine kralju,
pred bogom se teško ogrješio,
jer pogubi nejaka Uroša,
jer pogubi cara carevini!
Al ga teška sustignula kletva,
te pogibe na Marici mutnoj,
on pogibe, kako niko nije!«

(Stojković 1922: 85).

Dodaten dokaz, kako je kolektivni spomin vplival na zgodovinske, ponuja Orbino delo *Kraljevstvo Slavena*, v katerem je propad dinastije Mrnjavčević utemeljen z enakim razlogom (Orbini 1999: 342).

V kolektivni spomin Srbov so se torej vtisnili najbolj negativni dogodki, kar je pripeljalo do tega, da je srbsko ustno izročilo v različnih zgodovinskih obdobjih opravljalo povsem različno vlogo. Pred prvo svetovno vojno je združevalo: na mednarodni umetniški razstavi leta 1911 v Rimu so »jugoslovanski« umetniki v srbskem paviljonu razstavili svoja dela z motivi iz ljudskih pesmi (Meštrović 1971: 24–28). Med prvo Jugoslavijo je integriralo: čitanke so vsebovale pesmi iz kosovskega ciklusa,¹⁸ Fran Milčinski je leta 1923 izdal *Pravljice kraljeviča Marka* brez uvoda, v katerem bi skušal utemeljiti prisotnost lika kraljeviča Marka v slovenskem ustnem izročilu. Ko pa so se nacionalna trenja v drugi Jugoslaviji začela stopnjevati, je žal razdruževalo – s praznovanjem 600. obletnice kosovske bitke je postalo jasno, da je *bratstvo i jedinstvo* zamenjal nacionalizem.

Viri in literatura

BRINAR, Josip: *Čitanka za meščanske šole*. Ljubljana: Kraljeva zaloga šolskih knjig in učil, 1921.

CONNERTON, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge: University Press, 1992.

ČOROVIĆ, Vladimir: *Istorija Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1993.

DERETIĆ, Jovan: *Zagonetka Marka kraljeviča*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1995.

JIREČEK, Constantin: *Geschichte der Serben Zweiter Band (1371–1537)*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktien Gesellschaft, 1918.

HEKTOROVIĆ, Petar: *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Zadar: Bratje Batara, 1846.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Srpske narodne pjesme*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1894.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Životi srpskih vojvoda i ostalih znamenitih Srba*. Beograd: Knjiga za svakoga, 1963.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Vukovi zapisi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.

18 »Kad je car Lazar pozvao kraljeviča Marka, da mu dode na Kosovo polje, on je poslušao carevu zapovijest, pa je odmah i pošao. Kod Demir-kapije, na Vardaru, sretnu ga tri hiljade Arapa, i Marko se s njima tukao tri dana, dok ih nije sve potukao i oteo im grad, koji se od tog doba prozvao Markove Kale. Tukući se s Arapima zadocni se za puna tri dana; te tako stigne dockan na Kosovo: kad su Srbi bili pobijedjeni i kad su oba cara poginula. Na Kosovu tada već nije bilo živih ljudi, već samo gole kosti. Marko tada poče gorko plakati i jaukati. Suze su mu tekle niz lice kao kiša iz crnog oblaka. I te njegove suze padale su na krv i kosti junačke. No tu se odmah pretvarale u kamenje« (Brinar 1921: 198–199). To je edino besedilo, v katerem je kraljevič Marko omenjen v zvezi s kosovski bitko.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Opisanije Srbije*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1987.

LAWTON, Mijatovich Elodie. *Kosovo: An Attempt to bring Serbian National Songs about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo into one Poem*. London: Wm. Isbister Ltd., 1881.

MAJKOV, Apolon Nikolajevič. *Istorija srpskoga naroda*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1987.

MEŠTROVIĆ, Ivan: *Spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971.

MIJATOVIĆ, Čedomilj: *Despot Đurađ Branković*. Beograd: Nova štamparija – Davidović, 1907.

MIJATOVIČ, Chedomille: *The Memoirs of a balkan Diplomatist*. London, New York, Toronto in Melbourne. Cassel and Company Ltd, 1917.

MILČINSKI, Fran: *Zgodbe kraljeviča Marka*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1923.

MIRKOVIĆ, Lazar: *Stare srpske biografije XV. i XVII. veka*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1936.

ORBINI, Mavro: *Kraljestvo Slavena*. Zagreb: Golden marketing in Narodne novine, 1999.

PAULIN, Rajko: *Besede kralja Aleksandra I*. Ljubljana: Sreska organizacija saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani, 1940.

STOJADINOVIĆ, Milan: *Jedan kralj – jedan narod – jedna država*. Beograd: Sekcija za unutrašnju propagandu JRZ, 1939.

STOJKOVIĆ, Sreten: *Kraljevič Marko: Zbirka 220 pesama i 90 pripovedaka narodnih, pokupljenih iz svih krajeva srpskih i ostalih jugoslovenskih zemalja*. Novi Sad: Društvo svetoga Save, 1922.

ŠIŠIĆ, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. Zagreb: Knjižara Kraljevog sveučilišta i Jugoslavenske akademije, 1920.

VOJE, Ignacij: *Nemirni Balkan: Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994.

WENDEL, Hermann: *Von Belgrad bis Buccari: Eine unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Hercegovina, Montenegro und Dalmatien*. Frankfurt (na Majni): Frankfurter Societäts Druckerei, 1922.

Collective Memory and the Heroes and Post-Heroes of Kosovo in Oral Tradition

Since it is possible to find in it the grounds for the separation of epic from historic heroes the Serbian oral tradition presents many opportunities for an analysis of the nation's collective memory. The defeat of the Serbian army in the Battle of Kosovo was thus attributed to treason rather than the superiority of the Ottoman army, which led to the creation of a cycle of Kosovo songs. Since the Serbian heroes, led by Tsar Lazar, evidently opted for the kingdom in the sky rather than on earth this also corresponded to the aims of the Church. Presumably a traitor, Vuk Branković and his name acquired such a negative connotation that his descendants, who later ruled Serbia, had not been preserved in collective memory under the same name. The patriarchic organization of the Balkans also made it possible to lay the blame for the ravaging of the Ottoman troops through Serbia, along with the inhuman condition of serfdom, on the ruler's wife who, in addition, was a foreigner. What is interesting is the fact that, despite being a rather unsuccessful historic figure, Kraljevič Marko, a Serbian feudal lord, was a hero to all South Slavs. He may have gained such popularity by serving the Sultan, thus sparing the Christian population many a misfortune. Since oral tradition tends to preserve primarily negative events the Battle of Kosovo unfortunately served to propagate nationalistic tendencies during the period prior to Yugoslavia's disintegration.

SEM INFORMATORKA IN RAZISKOVALKA V ENI OSEBI

Intervju z Murkovo nagrajenko, etnologinjo Marijo Kozar-Mukič

Intervju | 1.22

V intervjujih ob prejemu Murkove nagrade za življenjsko delo leta 2009 na Ptuju so bralci veliko izvedeli tako o tvojem znanstvenem kot narodnoprebujevalnem delu. Ni pa bilo toliko izpostavljeno slovensko Porabje kot zamejski prostor, kjer živi slovenska manjšina, ki je predmet tvojih raziskav. Sama si v enem od intervjujev rekla, da si z leti postala raziskovalka in informatorka v eni osebi.

Zato bi me na začetku zanimalo, kakšno je bilo življenje v šestdesetih, sedemdesetih letih 20. stoletja ob železni zavesi na Gornjem Seniku oziroma v Porabju, kjer si preživljala počitnice? In kakšno v Budimpešti, kjer si živela?

»Življenje je lepo ...«, ko si mlad. Kmalu po rojstvu so me starši iz Budimpešte odpeljali na Gornji Senik k babici, ker so v velemestu živeli v majhnem podnajemniškem stanovanju. Na Gornjem Seniku pri babici sem se naučila govoriti. Tako mi je materinščina gornjeseniški slovenski govor. Ko sem bila stara tri leta, so me odpeljali nazaj v Budimpešto. Ker nisem znala niti besede madžarsko, se je zgodilo tudi, da sem pojedla pecivo iz peska, ki mi ga je spekla sosedova hčerka. Do 22. leta sem živela izmenično na vasi in v mestu. Največ na Gornjem Seniku, obiskovala pa sem tudi sorodnike v očetovi vasi, Sakalovcih. Že med tema porabskima vasicama sem čutila razliko. Na Gornjem Seniku »so živeli v 19. stoletju«, ker so bili zaradi železne zaveske bolj hermetično zaprti. V Sakalovcih je bilo življenje bolj sproščeno, ljudje so bili bolj odprti »za modernizacijo življenja«. Med Budimpešto in Porabjem pa so bile razlike, ki sem jih čutila na lastni koži, velike. V Budimpešti sem hodila v osnovno in srednjo šolo. Živela sem v delavski četrti, kjer sem spoznala tudi življenje delavcev in ga nehote primerjala z življenjem na kmetiji. V Budimpešti sem rada hodila v gledališče, muzeje, kino. V Porabju sem uživala »svobodo«, lepoto narave, mir. Tudi kmečko delo mi je bilo kot otroku »romantično«. Imam tudi neprijetne spomine. K babici sem lahko potovala s posebnim dovoljenjem, ker je bila vas tik ob železni zavesi. Graničarji so kontrolirali dovoljenje že na vlaku, potem pa še na avtobusu. Babica je vzgajala še dve moji sestrični. Na kmetiji sta – ob dedku in babici – živeli še moja prababica in teta. Delitev dela je bila tradicionalna, zaradi tega so tudi nas otroke vključili v vsa kmečka dela. Tako sem postala informatorka in raziskovalka v eni osebi. Počitnice sem preživela v »19. stoletju«, kajti babica in prababica sta vedno pripovedovali, da gospodarijo tako kakor njihovi predniki.

Kdaj in zakaj si se odločila za študij etnologije in slovenščine v Ljubljani?

Za možnost študija v Ljubljani sem izvedela iz dveh virov. V Budimpešti sem bila zaposlena na Inštitutu za kulturo, kjer so skrbeli za razne ljubiteljske dejavnosti. Od otroštva sem rada risala, obiskovala sem likovne krožke in kolonije. Rada bi študirala tipografijo, oblikovala in ilustrirala knjige. Zelo rada

sem tudi brala. Od šestega leta starosti sem redno hodila v knjižnico. Za možnost študija v Ljubljani sem izvedela v omenjeni službi ter od svojega fanta. Na praznik treh kraljev, 6. januarja 1970, sem bila s starši na Gornjem Seniku; seveda smo šli tudi v gostilno plesat. Na tem plesu sem spoznala domačina Franceka Mukiča, ki se je učil za rudarja in je bil tudi doma na počitnicah. Francek je imel profesorja hrvaške narodnosti, od katerega je izvedel za možnost študija v Jugoslaviji. Začel se je intenzivno učiti slovensko. Jaz sem leta 1970 maturirala v Budimpešti na ekonomski srednji šoli. Potem – ker me niso sprejeli na likovno akademijo – sem se zaposlila. Najprej v največji madžarski tovarni blizu doma. Čeprav sem delala v pisarni, sem imela veliko stikov z delavci in možnost spoznati njihovo delo in življenje. (Že dolga leta se trudim, da bi v Monoštru na območju nekdanje tovarne postavili stalno razstavo o izdelovanju kos. Uspelo mi je doseči, da je spomeniško varstvo vse stroje zaščitilo. Upam, da se bodo – z razpisom Evropske unije – uresničile tudi te moje sanje.) Dokler sem jaz delala, je Francek obiskoval rudarsko srednjo šolo in eno leto pozneje maturiral. Dopisovala sva si in se redko tudi srečevala. Že nekaj časa je dobival iz Kopra časopis *Ognjišče*, ki ga je posojal naši družini. Tako sem se iz *Ognjišča* začela učiti knjižno slovenščino. Pomagalo mi je znanje porabskega narečja in ruskega jezika, iz katerega sem maturirala. V Ljubljano naju je pravzaprav pripeljala ljubezen. Pogoj za skupno življenje je bil študij v istem kraju. Leta 1973 sem morala v Budimpešti delati izpit iz madžarskega jezika in književnosti, ki je bil zelo zahteven. Prijavili sta se še dve dijakinji iz Sakalovcev, ki pa jima – žal – ni uspelo narediti sprejemnega izpita. Tako sem šla kot edina in prva Slovenka z Madžarske študirat v Ljubljano. Nikoli prej nisem bila v tujini, nikogar nisem poznala. Od gornjeseniškega župnika sem dobila naslov njegovega dobrega znanca, profesorja Vilka Novaka. V Ljubljani na Filozofski Fakulteti sem se vpisala na slovenščino in etnologijo. Za študij etnologije so me spodbujali v budimpeštanski službi, in tudi sama sem poznala tradicionalno kmečko družbo. V tistem času je bilo v ospredju etnološkega raziskovanja na Madžarskem in v Sloveniji kmečko življenje.

Kako si, kot prva študentka iz Madžarske, doživljala Ljubljano oziroma Slovenijo? Kaj te je navdušilo in kaj ti je bilo popolnoma tuje v primerjavi z Madžarsko?

Budimpešta je lepo mesto za turiste. Za prebivalce je »utrudljiva«. Dve leti sem v službo dnevno potovala dve uri. Prostega časa skoraj nisem imela. Pot do gledališča in nazaj domov mi je prav tako vzela pol dneva. Ljubljana je bila v 70. letih 20. stoletja prijetno majhno mesto. Ni bilo še toliko avtomobilov kot zdaj. Iz študentskega naselja smo na fakulteto in v mesto največkrat šli peš. Všeč mi je bilo, da je veliko ljudi kolesarilo. Jaz sem raje hodila peš in se vozila s »trolo«. Neprijetno mi je bilo le to, da so

* Dr. Katalin Munda Hirnök, univ. dipl. etnol. in prof. slov. jezika s književnostjo, znanstvena svetnica na Inštitutu za narodnostna vprašanja. 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, E-naslov: katalin.hirnok@guest.arnes.si

Marija Kozar z babico Ano Horváth.
Foto: Janoš Kúhar, Gornji Senik, 1. 9. 1952

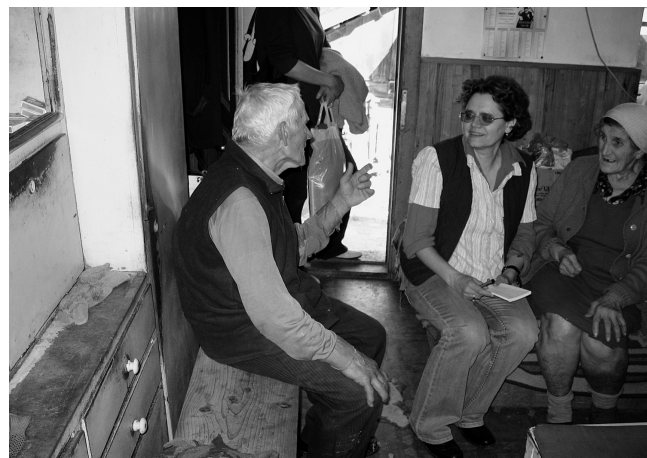
cariniki odpirali Francekova pisma. Vsak dan sva si dopisovala v slovenskem knjižnem jeziku, tako sva se učila jezik. Cariniki niso nikoli imeli nobene pripombe. Pismo so prebrali in zalepili s salotejpom, na katerem je pisalo »carina«.

Kako si vzdrževala stike s starši v Budimpešti in sorodniki v Porabju? Kakšne so bile povezave (avtobusne, ipd.) z Madžarsko?

Prvi porabski študentje smo potovali s takoimenovanim službenim potnim listom. Dvakrat letno smo lahko šli domov. Ker smo morali vsakič potni list oddati v Budimpešti na Ministrstvu, sva s Francekom potovala z vlakom preko Zagreba v Budimpešto. Nekaj tednov počitnic sva preživela pri mojih starših, potem pa sva z vlakom potovala v Porabje k njegovim staršem in mojim sorodnikom. Francek, ki je rojen na Gornjem Seniku, je moral prav tako imeti posebno dovoljenje, da je lahko šel domov k svojim staršem. Potovali smo tudi z avtobusom preko Maribora in Lendave do Rediča na madžarski strani. Na meji so nama cariniki pregledali vse kovčke. Še uhane in poročne prstane sva morala tja grede prijaviti, sicer bi nazaj grede morala plačati carino.

Kakšno stališče so imeli prebivalci Porabja kakor tudi tvoji sorodniki o možnosti študija za porabske Slovence v Sloveniji? Ali so ti kdaj očitali, da si se odločila za Ljubljano? Ali si imela kdaj težave zaradi tega?

Naravno je, da starši niso veseli, če otrok študira daleč od doma. Sploh pa v tuji državi. V naši družini sicer ni bilo nenavadno, da zapuščamo dom. Moja prababica je sedem let živela v ZDA (pred prvo svetovno vojno), dedkove sestre, tetine svakinje so tam celo ostale. Moji starši so se tudi izselili iz Porabja v Budimpešto. Moji predniki so bili kmetje, dlnarji in delavci. Šele tretja generacija Porabcev se je »množično« odločala za visokošolski študij in prestopila v družbeni sloj izobražencev. Kmetje in delavci v Porabju in na Madžarskem nasploh še danes ne cenijo izobražencev. Imajo jih za »gospodo«, ki ne mara delati. Zanje je pojem dela enak fizičnemu delu. Moje delo se ceni le v ozkem strokovnem krogu. V očeh preprostega človeka »nisem nič dosegla v življenju«. Stanujem v bloku, imam nizko plačo in star avto. Moje »bogastvo« so moji spomini na srečanja s porabskimi Slovenci, ki so bili in so moji informatorji, in moje publikacije

Marija Kozar-Mukič z informatorji.
Foto: Sándor Horváth, Gornji Senik, 29. 3. 2010

ter razstave. Če bi se znova rodila, bi spet šla v Ljubljano študirat etnologijo in slovenščino. Vse, kar sem načrtovala, sem v življenju dosegla, celo še več. Mislila sem napisati tri knjige, in sem jih šest. Čeprav se že bližam upokojitvi, sodelujem pri dveh evropskih projektih, obeta se še tretji.

Ali je bilo samoumevno, da se po študiju vrneš na Madžarsko?

S Francekom sva diplomirala leta 1978. Kot moški z madžarskim državljanstvom se je moral vrniti na Madžarsko, sicer bi bil vojaški begunec. Ne glede na to je bilo za naju samoumevno, da se vrneva na Madžarsko. V Porabju sva hotela poučevati slovenščino, in sicer na podlagi narečja. V tistem času so otroci še govorili slovensko. Takratna slovenska in madžarska kulturna politika je bila proti narečju. V Porabju za naju ni bilo službe. Francek – kot profesor slovenščine – se je kot madžarski novinar lahko zaposlil v Szombathelyu pri županijskem časopisu. Jaz sem začela dnevno delati štiri ure v županijski knjižnici in sem od marca 1979 do danes kot etnologinja zaposlena v Muzeju Savaria.

Kako se je začela tvoja strokovna pot? Ali ti je študij etnologije na Oddelku za etnologijo na Filozofski fakulteti dal dovolj znanja za službo na Madžarskem? Ali so bila mogoče kakšna metodološka in druga razhajanja med madžarsko in slovensko etnologijo?

Študij etnologije v Ljubljani me je usposobil za znanstveno raziskovanje, ne pa za muzejsko delo. Dobila sem pa trdno teoretično podlago, s katero sem zgodovinarjem na Visoki pedagoški šoli v Szombathelyu celo predavala madžarsko etnologijo. Muzejsko delo sem sproti spoznavala. Veliko izkušenj sem dobila pri postavljanju stalne razstave v monoštrskem muzeju, ki je bil ustanovljen leta 1983. Madžarska etnologija malo »zamuja« za slovensko. V Ljubljani smo se pri profesorju Kremenšku usposabljali za raziskovanje sedanosti, načina življenja v 20. stoletju. Na Madžarskem so moja tovrstna prizadevanja označili kot sociologijo. Po desetih letih so tudi madžarski etnologi začeli s podobnimi raziskavami.

In kako se je nadaljevalo tvoje vsestransko delo (muzejsko, raziskovalno, terensko)?

Najraje sem imela terensko delo. Pogovor z ljudmi. To me je vedno spominjalo na toplino in prijetno družinsko okolje v kuhinji moje stare mame na Gornjem Seniku. Veseli me, da sem lahko sodelovala pri projektu »Način življenja Slovencev v 20. stoletju«. Med pisanjem topografije Porabja sem imela možnost preštudirati vire in literaturo, kar mi je dalo temelj za nadaljnje raziskovanje. Pri monografiji sem na terenu od informatorjev spoznavała tradicionalno kulturo Porabcev. Čeprav so mi včasih očitali, zakaj sprašujem o takih stvareh, ki jih sama dobro poznam. Pri sestavljanju etnološkega leksikona Slovencev na Madžarskem so mi pomagali ugledni slovenski in madžarski etnologi: Vilko Novak, Slavko Kremenšek, Béla Gunda, Imre Gráfik. V pomoč mi je bil *Madžarski etnološki leksikon*, zelo pa sem pogrešala slovenskega. Težko je bilo najti narečnim ustrezne knjižne slovenske izraze.

Kakšen je odmev tvojega dela med madžarskimi in slovenskimi kolegi?

Več stikov imam s slovenskimi kot z madžarskimi kolegi. Sicer pa se tako na slovenski kot na madžarski strani kolegi zanimajo za moje publikacije kot primerjalno gradivo. Pri slovenskih in madžarskih projektih z veseljem sodelujem s svojim »specialnim« znanjem porabščine in poznavanjem tukajšnjih razmer. Zelo dobre stike imam z županijskim in s škofijskim arhivom v Szombathelyu. Veliko dragocenega gradiva je tudi v zvezi s porabskimi in prekmurskimi Slovenci. Z veseljem sem sodelovala pri raziskovanju in urejanju dvojezične prekmurske »čitanke« (*Viri za zgodovino Prekmurja* 1–2. Szombathely-Zalaegerszeg 2008). Pri Madžarskem etnološkem društvu sem članica Sekcije za manjšine in urednica dvojezične serije *Etnologija Slovencev na Madžarskem*.

Ali je bila tvoja narodnostna pripadnost pri tvojem delu ovira ali prednost?

Moja narodnostna pripadnost je bila pri mojem delu vedno prednost. Spoznavati dve kulturi, dva jezika je veliko bogastvo. Bilo je več takih publikacij in projektov – in so še sedaj – pri katerih je to prednost ali celo pogoj. Takšen je tudi evropski projekt »Doživetje prostora«.

Kako je biti Slovenec v Sombotelu, zunaj območja avtohtone poselitve?

Lepo je, ker govoriš dva jezika in imaš s tem dvojno možnost, da spoznaš zanimive ljudi, zanimivosti svetá. Težko je, ker se moraš stalno učiti. Življenje se spreminja, nove izraze spoznaš iz medijev ali od Slovencev, ki pridejo v Szombathely, ali ko potujemo v Slovenijo. Veseli me, da lahko organiziram programe za Slovence, ki živijo v Szombathelyu. Obiskujejo jih tudi Slovenci iz sosednjih vasi, celo iz 200 kilometrov oddaljenih krajev. V preteklih desetih letih smo pripravili okrog 200 programov. Slovenci zunaj Porabja so bolj zavedni kot Slovenci v Porabju. Na lastni koži čutijo ogroženost, da izgubijo korenine. Izkoristijo vsako priložnost za medsebojna srečanja in srečanja v Porabju, za informiranje v maternem jeziku (radijske in televizijske oddaje, časopis *Porabje*).

In kakšno je Porabje danes v primerjavi s tvojim otroštvom?

Porabje se je globaliziralo. Zame je bilo lepše, ko sem bila otrok. Bil je zaprt, a lep svet, ki te je objel in varoval. Ljudje pa so bili

bolj odprti, poznali so vzajemno pomoč. Danes se zapirajo vase, pred televizorje. Ni več spontanega družabnega življenja. Ker se nekateri nočejo udeleževati organiziranih programov, ostajajo nekako zunaj družbe. Tega v tradicionalni družbi ni bilo. Prav zato otroci ne govorijo več slovensko, ker generacije ne delajo in živijo skupaj.

Kakšna je etnološka preučevnost Porabja v primerjavi z drugimi pokrajinami zunaj Slovenije, kjer živijo Slovenci? Kako je s strokovnimi kadri?

Etnološka preučevnost Porabja v 20. stoletju je dokaj dobra. Seveda so še teme, ki bi jih morali obdelati. V Ljubljani sta etnologijo študirala še Jože in Katarina Hirnök. Jože kot predsednik Zveze Slovencev podpira ohranjanje ljudske kulture predvsem na področju folklore in rokodelstva. Katarina je bila štiri leta zaposlena v monoštrskem muzeju in je veliko prispevala k ureditvi zbirke. Kot sodelavka Inštituta za narodnostna vprašanja in članica Slovenskega etnološkega društva raziskuje teme, ki jih jaz ne in s tem prispeva k boljši preučevnosti Porabja. Škoda, da se mlajša generacija ne zanima za etnologijo ali kulturno antropologijo. Glede na to, da sta tako Slovenija kot Madžarska članici Evropske unije, bo za monoštrski muzej strokovno lahko skrbel etnolog v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti.

V monoštrskem muzeju bi radi zaposlili muzejskega pedagoga, ki bi v raznih delavnicah združeval generacije. Tako bi v muzeju vnukom »osnovnošolcem« lahko svoje znanje predajali na primer »dedki in babice« iz Društva porabskih upokojencev.

Z vidika možnosti ohranjanja in promoviranja dediščine se mi zdi pomembno vključevanje zamejskih etnoloških in kulturnih institucij v čezmejne regionalne in evropske projekte. Za avstrijsko Koroško lahko rečemo, da imajo že neko tradicijo, ko govorimo o različnih oblikah čezmejnega sodelovanja med Avstrijo in Slovenijo na temeljih kulturne dediščine. S projektom »Doživetje prostora« se tudi porabskim Slovincem odpira pot na področju regionalnega sodelovanja. V kakšni fazi je projekt in ali že lahko prognoziraš, kakšni bodo učinki omenjenega projekta na Porabje in ljudi?

Projekt je v začetni fazi. S kolegi iz soboškega in lendavskega muzeja delamo na vsebinski zasnovi zgoščenke in delovnega zvezka. Teme so: muzej in muzejski predmeti, stavbna dediščina, kulinarika, oblačilni videz, glasba, otroške igre. Predstavljeni bodo: muzej v Lendavi, Murski Soboti, Monoštru in skansen s slovensko hišo v Szombathelyu. Ob knjižni slovenščini in madžarščini bodo predmeti poimenovani v porabskem slovenskem narečju in hetiškem madžarskem narečju. Delež naložbe je največji v Monoštru. Prizidek velikosti 85 m² bo omogočil neoviran dostop do prostorov za izvajanje muzejskopedagoškega programa. V prizidku bodo tudi stranišče z dostopom za invalide, sprejemnica, pisarna vodij delavnic in skladišče muzejskopedagoškega programa. Z adaptacijo pritličja bo nastal 95 m² velik prostor za delavnice in pripadajočo novo stalno razstavo Življenje Slovencev v Porabju. Predvideni učinek projekta na Porabje in ljudi je »migracija kulturnih elementov« znotraj skupne regije Prekmurje-Porabje. Zaradi tega sta v logotipu projekta dva vrabca. Otroci porabskih in prekmurskih šol bodo te elemente pobirali in prenašali kot vrabci zrnje. S pomočjo otrok pa bi radi spodbujali tudi stike med starši in starimi starši v Porabju in Prekmurju. V vseh muzejih pred-

videvamo tudi muzejsko trgovino, kjer bi prodajali rokodelske izdelke. S tem bi ljudje dobili možnost za delo in prodajo svojih izdelkov.

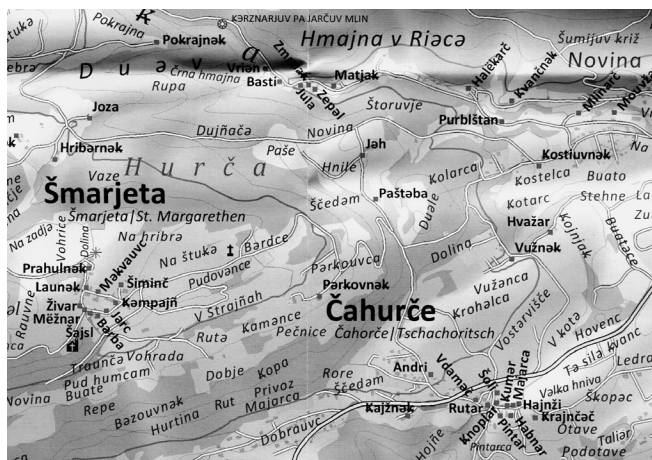
Sodelavci Muzeja Savaria bomo postavili razstavo – v okviru evropskega projekta »Sosed sosedu« – v starem župnišču na Gornjem Seniku, ki smo jo po zadnjem župniku poimenovali Kúharjeva spominska hiša. Ob župnijskem pohištvu bo v nekdanjem gospodarskem poslopju na ogled tudi etnološka razstava. Tako imam možnost, da muzejsko in raziskovalno delo spet popestrim s terenskim delom.

Sprehodili sva se skozi velik časovni razpon od druge polovice 20. stoletja do danes. In za konec: kako vidiš prihodnost slovenskega Porabja in porabskih Slovencev? Tako na etnološkem področju kot tudi na narodnostnem?

Za etnologe je ostalo še precej neobdelanega (na primer prisilno izseljevanje – razveseljivo dejstvo je, da je Katarina Munda Hirnök na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani nosilka temeljnega raziskovalnega projekta »Porabski Slovenci v

»Madžarskem gulagu«, ki ima namen osvetliti še neraziskana poglavja deportacij porabskih Slovencev med Rákosijevim režimom), odpirajo pa se tudi nova raziskovalna področja. Način življenja se stalno spreminja in to morajo spremljati tudi etnologi. Evropska unija in projekti ponujajo možnost primerjalnih raziskav pri različnih narodih iste regije. Prihodnost porabskih Slovencev oblikujejo okoliščine. Mlada generacija ni več čustveno tako navezana na porabske vasi, kot so bile generacije 20. stoletja. Navdušeni posamezniki bodo posredovali med sosednjimi narodi, kakor to počenjajo že zdaj štajerski Slovenci v Gradcu in Potrni (Laafeld). Na narodnostnem področju bi morali slediti Cankarjevemu junaku Lojzetu (*Na Klancu*), ki na koncu romana upira oči v učiteljevo okno. Luč, svetloba mu je znamenje, da je pot iz noči (rešitev problemov) samo v delu za prebujanje ljudstva. V primeru porabskih Slovencev gre za narodno prebujanje. Prekmurska vzgojiteljica v vrtcu, dvojezični pouk na osnovnih šolah in raba narečja pri pouku – so uspešna sredstva za doseg tega cilja. Etnologi in muzeji k temu lahko prispevamo z muzejskopedagoškimi delavnicami.

Izrez karte slovenskih ledinskih, krajinskih in hišnih imen v Kotmari vasi.
Izdajatelj: SPD Gorjanci, Kotmara vas

Člani iniciativ za ohranjanje slovenskih ledinskih imen s predstavniki Unesco ob podelitvi priznanja.

Foto: Unesco Avstrija, Salzburg, 20. 4. 2010

SLOVENSKA LEDINSKA IN HIŠNA IMENA SPREJETA V UNESCOV SEZNAM NESNOVNE DEDIŠČINE V AVSTRIJI

V španski jahalni šoli na Dunaju so 11. marca 2010 javnosti predstavili prvo listo nesnovne dediščine v Avstriji, v katero je komisija izmed dvajsetih prošenj sprejela 18 elementov, ki odslej predstavljajo državno nesovno kulturno dediščino v Avstriji. Med sprejetimi elementi so tudi slovenska ledinska in hišna imena na Koroškem.

Avstrija je 9. julija 2009 ratificirala Konvencijo o varovanju nesnovne dediščine in se s tem obvezala, da bo pripravila nacionalni register nesnovne dediščine v Avstriji. Kmalu po ratifikaciji Konvencije je Nacionalna agencija za nesovno dediščino v Avstriji, ki deluje znotraj avstrijske Unescove sekcije, objavila razpis, v katerem je pozivala skupnosti, skupine in posameznike, ki ohranjajo živo dediščino, da se prijavijo za vpis v nacionalni seznam. Prošnje so torej posredovala društva, skupine, skupnosti in posamezniki, ki v svojih domačih krajih ohranjajo znanja in tradicije, kot jih opredeljuje organizacija Unesco v posebni Konvenciji o varovanju nesnovne dediščine iz leta 2003. Konvencija navaja pet glavnih področij nesnovne dediščine: ustna izročila, vključno z jezikom kot nosilcem nesnovne kulturne dediščine, uprizoritvene umetnosti, družbene prakse, rituale in praznovanja, znanje o naravi in svetu ter tradicionalne obrtne veščine.

Prošnjo za vpis v avstrijski seznam nesnovne dediščine so posredovala tudi slovenska društva in posamezniki, ki se na Koroškem trudijo za ohranitev slovenskih ledinskih in hišnih imen. Komisija, ki so jo sestavljali zastopniki ministrstev, zastopniki zveznih dežel in eksperti za področje nesnovne dediščine, je v prvo listo slovenska ledinska in hišna imena sprejela, česar so se posebej razveselili društveniki in posamezniki, ki so prošnjo vložili. Kot zastopniki raznih iniciativ so prošnjo podpisali Vinko Wieser in Jozi Pack iz Kotmare vasi, Milka Olip iz Sel in Karel Hren iz Žitare vasi, vključena pa so bila društva: SPD Gorjanci, KPD Planina, Interesna skupnost selskih kmetov, Kulturno društvo

Šmarjeta-Apače, SPD Bilka, SPD Trta in SPD Rož.

Ker so prošnjo za vpis v register lahko vložile le skupnosti ali posamezniki, ki so nosilci dediščine, ne pa institucije, ki izvajajo projekte ali pa raziskovalno delo, je Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik spodbudil društvenike za odločilni korak. Martina Piko-Rustia, ki je bila vključena v projekt priprave slovenskega registra nesnovne dediščine in je v sodelovanju z vodjo projekta, dr. Naškom Križnarjem, spoznala osnove Unescove konvencije za varovanje nesnovne dediščine, je društvenikom pomagala pri pripravi prošnje, ki ji je bilo treba priložiti še dve strokovni mnenji izvedencev ter izjavo o soglasju vključenih skupin, skupnosti in posameznikov.

Unescova konvencija ščiti živo dediščino, ki jo skupnosti, skupine ali posamezniki ohranjajo in prepoznajo kot del svoje kulturne dediščine. V Konvenciji nesovna kulturna dediščina obsega le tisto dediščino, ki je skladna z obstoječimi mednarodnimi instrumenti za človekove pravice, z zahtevami o medsebojnem spoštovanju med skupnostmi, skupinami in posamezniki in s trajnostnim razvojem. Prošnja za vpis v seznam nesnovne dediščine je zato sledila kriterijem Unescove Konvencije, prosilci pa so morali poleg osnovnega opisa izvajanja ali ohranjanja tradicij v preteklosti (vsaj za tri generacije nazaj) in v sedanjem času predstaviti tudi spremembe in rizične dejavnike, ki ogrožajo tradicije ali izročila, ter načrtovane ukrepe za ohranjanje oziroma za kreativno ali inovativno posredovanje predstavljenih tradicij in izročil mlajšim generacijam. Podlaga za prošnjo slovenskih društvenikov so bile zato obsežne dokumentacije hišnih in ledinskih imen ter objava karte v občini Kotmara vas, ki jo je leta 2008 izdalo Slovensko prosvetno društvo Gorjanci na podlagi zapisov Jozija Packa (www.gorjanci.at), objave karte za trženje kmečkih izdelkov z zapisanimi hišnimi in ledinskimi imeni iz Sel, ki je leta 2007 nastala v sodelovanju Interesne skupnosti

* Mag. Martina Piko-Rustia, univ. dipl. etnol., vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, A-9020 Celovec, 10. Oktoberstr. 25, E-naslov: piko@ethno.at

selskih kmetov in Narodopisnega inštituta Urban Jarnik (www.kosuta.at/projekt), in druge obsežne dokumentacije slovenskih toponimov pri posameznih društvih, ki karte z velikim prizadevanjem pripravljajo v svojih občinah. Društvo Gorjanci je poskrbelo tudi za zvočno dokumentacijo slovenskih ledinskih in hišnih imen.

Projekt dokumentacije slovenskih ledinskih in hišnih imen na Koroškem je bil deležen posebne pohvale, saj so društveniki verodostojno pokazali, da slovenskih imen ne ohranjajo le za arhive, temveč jih skušajo ohraniti v živi rabi v najširšem krogu ljudi. Projekt dokumentacije slovenskih ledinskih in hišnih imen je odprt, kar pomeni, da se poleg društev, ki so prošnjo vložile, lahko vključijo še druga društva, iniciative, posamezniki, ki si prizadevajo za ohranitev slovenskih imen na Koroškem.

Na Koroškem je bilo v 20. stoletju zanimanje za slovenska in hišna imena ves čas zelo veliko, o čemer pričajo dela Antona Feiniga, Bertranda Kotnika, Huberta Fabiana Kultererja, Eberharda Kranzmayerja, Iris Karner, Heinza Dieterja Pohla, Pavla Zdovca in drugih.

V torek, 20. 4. 2010, je Nacionalna agencija za nesnovno dediščino v Avstriji v Salzburgu podelila listino o vpisu slovenskih ledinskih in hišnih imen v nacionalni seznam nesnovne dediščine v Avstriji. Unescova listina je priznanje vsem tistim, ki ta imena, v katerih se zrcali zgodovina dvojezičnega koroškega jezikovno-

kulturnega prostora, ohranjajo in dokumentirajo kot jezikovne priče. Ob podelitvi listin je postala dostopna tudi domača stran, na kateri so vpisani elementi predstavljeni: <http://nationalagentur.unesco.at>.

Izmed dvajsetih prispelih prošenj je strokovna komisija izbrala 18 elementov, med njimi je najbolj znana španska jahalna šola na Dunaju. Iz Koroške so bili v listo sprejeti še tradicija puškarstva iz Borovelj, kultura rudarjev iz Plajberka pri Beljaku (Bad Bleiberg) in tradicija kruha v Lesni dolini (Lesachtal).

Ker je Avstrija letos prvič predstavila tradicije, ki jih želi ohraniti s posebno Unescovo konvencijo, je bilo medijsko zanimanje temu ustrezno visoko. O slovenskih ledinskih in hišnih imenih kot pomembni kulturni dediščini so poročali avstrijska in slovenska televizija, radijske hiše, slovenski časopisi in – kar je najbolj razveseljivo – koroški dnevnik, ki so bralcem posredovali tudi misel Karla Hrena, da naj bi Unescovo priznanje pripomoglo k pozitivnemu preobratu v razmišljanju o slovenskih imenih na Koroškem.

Uradne institucije so namreč slovenska imena na Koroškem mnogokrat zapostavljale, tajile, pačile in se jih sramovale. Zato je tembolj razveseljivo, da je nanje kot na izredno kulturno dediščino, ki je lahko Koroški v ponos, opozorila organizacija Unesco.

MEDNARODNI INTERDISCIPLINARNI SIMPOZIJ »KAM BI S TO FOLKLORO?«

Ljubljana, 24.–29. 9. 2009

Glasbenonarodopisni inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti je leta 2009 praznoval 75-letnico ustanovitve. V sklop počastitve obletnice so uvrstili tudi izvedbo mednarodnega interdisciplinarnega simpozija »Kam bi s to folkloro? / What to do with Folklore?«, ki je bil obenem posvečen spominu na leta 2008 preminulo dr. Zmago Kumer, eno največjih raziskovalk slovenskega ljudskega pesemskega izročila.

Simpozij, ki so ga pripravili v prostorih Znanstvenoraziskovalnega centra in Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, je bil tematsko široko zastavljen: vključeval je namreč pahljačo razmislekov, vzbujenih z izzivalnim naslovnim vprašanjem, ki ga je leta 1974 v svojem predavanju, pozneje izdanem v knjižici, postavila dr. Kumrova. Že iz samih plenarnih predavanj vabljenih predavateljev (Regina F. Bendix, Maria Herrera-Sobek, Naila Ceribašič, David Atkinson) so bili razvidni različni raziskovalni pristopi in usmeritve – od tradicionalne analitične usmeritve, osredotočene na predmet folklore, do širšega razumevanja folkloristike kot družbeno odgovorne dejavnosti. Širokemu spektru pogledov na folkloro je botrovala tudi sama zasnova simpozija, ki je odražala štiri temeljna področja delovanja Glasbenonarodopisnega inštituta, sestavljenega iz etnomuzikološke, tekstološke in etnokoreološke sekcije ter arhiva; na simpoziju

so tako sodelovali raziskovalci, ki preučujejo glasbeno, plesno, slovstveno folkloro, verovanja in šege, poleg tega pa tudi raziskovalci folkloristične disciplinarne zgodovine in teorije.

Več kot šestdeset referentov je nastopilo v treh tematskih sklopih. Najobsežnejši tako po vsebinski raznolikosti kot po številu udeležencev je bil sklop Tradicionalno v sodobnosti. Temeljno značilnost vsebinsko raznolikih predstavljenih referatov lahko strnemo v dvojnost razumevanja tradicionalnega v sodobnosti. Nekateri referenti so predstavili določen folklorni pojav, ki je bil živ v preteklosti, danes pa lahko preučujemo in opazujemo njegovo folklorizirano, transformirano različico, drugi referenti pa so se posvečali novonastajajočim folklornim pojavom, v katerih lahko prepoznamo neposredno povezavo s starejšimi folklornimi oblikami (npr. maturantska parada). Ob tem so se izpostavljala vprašanja translokacije in institucionalizacije omenjenih pojavov ter njihove nove vloge in pomeni.

Eden osrednjih poudarkov je bil namenjen vedno bolj perečemu vprašanju zaščite in lastništva folklore ter s tem povezanih pravic in dolžnosti raziskovalcev in vseh, ki se poklicno ukvarjajo s preučevanjem, spodbujanjem in z zaščito folklore. Raziskovanje in upravljanje z njo je namreč v vseh obdobjih družbeno in ideološko motivirano, zato je samorefleksija vseh, ki se z njo ukvarjajo kot njeni preučevalci in »varuhi«, nujna za razumevanje

* Marjeta Pisk, prof. slovenskega in latinskega jezika, asistentka, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: marjeta.pisk@zrc-sazu.si

Slavnostni govornik minister dr. Boštjan Žekš.
Foto: GNI ZRC SAZU, september 2009

Simpozij, organiziran ob 75-letnici ustanovitve Glasbenonarodopisnega inštituta, je bil posvečen spominu dr. Zmage Kumer.
Foto: GNI ZRC SAZU, september 2009

procesov oblikovanja njenih prezentacij in s tem za oblikovanje podobe tradicije. Temu se pridružujejo še vprašanje trženja in s tem avtorskih pravic ter kompleksno vprašanje o tem, kako naj bo folklor zaščiten, če sploh, in kdo je nosilec določenih avtorskih pravic, ki ima od njih tudi potencialno materialno korist. Izvajalci/nosilci niso samo objekt preučevanja, temveč pomemben subjekt, ki pomaga oblikovati podobo določene tradicije. Poudarjeno je bilo, da je v raziskavi treba upoštevati, kaj določen folklorni pojav/obrazec pomeni samemu izvajalcu/nosilcu. Pogled raziskovalca namreč lahko samemu pojavu pripisuje konotativne pomene, ki za izvajalca oziroma nosilca tradicije niso ključni oziroma sploh ne obstajajo. To nadalje potrjuje ugotovitev, da posameznega folklornega pojava ni mogoče raziskovati kot pojav *per se*, kar je (bila) v tradiciji folkloristike pogosta praksa, pač pa vpetega v kontekst različnih dejavniških mrež. Nekateri referenti so se dotaknili tudi avtorefleksije vloge raziskovalca. Raziskovalec namreč ni zgolj neodvisni opazovalec, temveč je aktivni udeleženec v procesu raziskovanja in pomembno vpliva na predstavljeno podobo folklornega dogodka. Zato postaja refleksija samega raziskovanja vse pomembnejši del folkloristike.

V globaliziranem svetu se vedno bolj uveljavlja preučevanje manjšinskih in translociranih folklornih praks, ki prenesene iz enega geografskega, časovnega in kulturnega konteksta v drug kontekst izgubljajo nekatere funkcije in značilnosti ter pridobivajo nove, kakor je bilo predstavljeno na simpoziju. Prav tako je bil skladno s sodobnimi humanističnimi in družboslovnimi študijami poseben poudarek simpozija posvečen ženskim vprašanjem znotraj folkloristike. Tudi tu so se vprašanja razpirala od zgodovinskega položaja žensk v ljudski glasbi/folklori prek družbenih sprememb do današnje situacije, ki prinaša deloma drugačne družbene vloge ženske.

Pomembnemu delu folkloristike – vprašanju arhiviranja in skrbi za prezervacijo arhivskega gradiva je bil posvečen zadnji dan simpozija.

V okviru sklopa Ljudsko in umetno so bila predstavljena predvsem presečiščna področja med literarno vedo in folkloristiko ter med klasično muzikologijo in etnomuzikologijo. Poseben panel, poimenovan Živali in folklor in/ali zooantropologija, je na podlagi novih etičnofilozofskih spoznanj o ekologiji sveta vabil k razmisleku o različnih vlogah in položajih subjektov (človek, živali) v folklori in literaturi. Ob tem so bile izpostavljene etične razsežnosti folklore, tako etičnost v terenskem raziskovanju folklornih pojavov kot tudi etične razsežnosti, ki jih folklor odkriva.

V tematskem sklopu Folklor v zarisanju in prestopanju meja so referenti pretresali ustaljene predstave in pojme v folkloristiki ter preučevali ozadje za nastanek stereotipnih podob. Prikazani so bili različni ideološko povzročeni dejavniki, ki vplivajo na razumevanje in raziskovanje folklore, ter njihova aplikacija v prakso. Referenti so se dotaknili tudi vprašljivosti folkloristične sistematizacije in homogenizacije zvrstno podobnih, a notranje heterogenih pojavov.

Simpozij »Kam bi s to folkloro?«, ki ga je obogatil bogat spremljevalni program (sprejem pri ljubljanskem županu, koncert Zajuckaj in zapoj, izlet v Istro, poslovilna večerja), je ustvaril ustvarjalen prostor srečevanja in soočenja različnih pogledov, predvsem na antropologiji in kulturoloških študijah slonečih novjših folklorističnih pristopov ter pristopov, ki slonijo na tradiciji analitične in deskriptivne folkloristike. Predstavljeni referati, predvsem pa živahne diskusije in premislek o vlogi, položaju in metodah sodobne folkloristike, h kateremu so te spodbujale, so nakazovale nove možnosti raziskovanja v sodobni hibridni in multietnični družbi, kakršna v vedno večji meri postaja tudi slovenska. Simpozij »Kam bi s to folkloro?« je tako uspešno združil ovrednotenje izjemnega dela dr. Zmage Kumer in vseh sodelavcev Glasbenonarodopisnega inštituta in obenem nakazal nove kreativne pobude na področju raziskovanja folklore.

KAKOVOST IN INOVATIVNOST V TURIZMU IN GOSTINSTVU: DRUGA MEDNARODNA ZNANSTVENO-STROKOVNA KONFERENCA Bled, 11. 2.–12. 2. 2010

V Hotelu Astoria na Bledu je 11. in 12. februarja 2010 v organizaciji Višje strokovne šole za gostinstvo in turizem Bled potekala Druga mednarodna znanstveno-strokovna konferenca z naslovom Kakovost in inovativnost v turizmu in gostinstvu / Quality and Innovation in Tourism and Catering. Na konferenci so se v sekcijah prireditve, gastronomija, trženje, etnologija, management v turizmu in izobraževanje predstavili domači in tuji strokovnjaki s področja gostinstva in turizma. V pričujočem poročilu predstavljam izsledke sekcij, katerim sem prisostvoval.

Na svečanem odprtju konference so po uvodnih pozdravih direktorice Višje strokovne šole za gostinstvo in turizem Bled, Jane Špec, in blejskega župana Janeza Fajfarja stanje v slovenskem turizmu predstavili: Darja Radić, državna sekretarka na Ministrstvu za gospodarstvo Republike Slovenije; Marjan Hribar, direktor Direktorata za turizem Republike Slovenije; Dimitrij Piciga, direktor Slovenske turistične organizacije, in Dominik S. Černjak, predsednik Turistične zveze Slovenije. Predavanja so potekala v angleškem jeziku in so bila dober uvod v konferenco, predvsem pa so z njihovo pomočjo tuji predavatelji spoznali slovenski turizem. Sledili sta še plenarni predavanja: Sonja Sibila Lebe z Ekonomsko-poslovne fakultete v Mariboru je predavala o izobraževanju v slovenskem turizmu, Maja Pak s Slovenske turistične organizacije pa o zelenem turizmu kot veliki priložnosti za oblikovanje turistične ponudbe.

Na sekciji Management dogodkov sem svoj referat predstavil kot prvi. Spregovoril sem o organizaciji, promociji in smernicah turističnih prireditev v Sloveniji ter poudaril predvsem potrebo po bolj jasnem razločevanju med turističnimi in lokalnimi prireditvami. Predstavil sem tudi kriterije za določanje namembnosti turističnih prireditev v Sloveniji, ki se razlikujejo glede na razvitanost turizma v posamezni občini ali regiji. Sledile so predstavitve poslovnih dogodkov v času gospodarske krize, kjer se je pokazalo, da bodo preživeli le tisti, ki bodo znali dogodke ustrezno prilagajati razmeram na trgu. Dva referata sta bila namenjena predstavitvi plesnih in glasbenih dogodkov, ki imajo v slovenskem turizmu pomembno vlogo. Dotaknili smo se tudi vprašanja avtentičnosti kot konkurenčne prednosti prireditev. Da so prireditve pomembne tako na regionalni kot lokalni ravni, sta nas seznanila primer iz Bohinja in Papue Nove Gvineje. Zelo zanimiv referat, čeprav tematsko ni spadal med prireditveni management, pa je bila predstavitev poučevanja turizma v osnovnih šolah.

Sledila je sekcija Trženje v turizmu, katere udeleženci so predstavili izboljšane modele trženja turizma in predloge za njihovo implementacijo v prakso. Pomemben dejavnik trženja je tudi čustvena komponenta oziroma »igranje na čustva« potencialnih obiskovalcev. Pri privabljanju gostov je zelo pomemben tudi medkulturni marketing, kar so udeleženci prikazali na primerih Kitajske, Italije in nemško govorečih držav.

Za etnologe je bila najzanimivejša sekcija Dediščina in etnologija. Sekcija je na praktičnih primerih povezave prireditev z

dediščino in avtentičnostjo, pri katerih morajo sodelovati tako strokovnjaki, gospodarstveniki kot tudi lokalno prebivalstvo, postregla s številnimi zanimivimi primeri. Dotaknili smo se ohranjanja dediščine in turističnega razvoja na slovenskem podeželju, nismo pa se izognili niti ponovnim premislekom o avtentičnosti turistične ponudbe. Najverjetneje pa bo večno vprašanje, ali je turistični prikaz dediščine avtentičen ali ne, tudi v prihodnje ostalo brez pravega odgovora. Če si dovolim nekaj subjektivne presoje, potem menim, da je iskanje »absolutne avtentičnosti« brez pomena, saj se dediščina prav s pomočjo turizma laže približa širši množici kot s šolskim poučevanjem, ki največkrat naleti na gluha ušesa. Čeprav sta bila referata o dediščinskem turizmu v starem mestnem jedru v Celju in vlogi muzeja v turistični ponudbi na primeru muzeja v Laškem zadnja, sta bila dobro sprejeta, saj sta pokazala na številne priložnosti, ki jih za obogatitev turistične ponudbe ponuja dediščina.

Drugi dan so na sekciji Izobraževanje v turizmu udeleženci spregovorili o srednješolskih turističnih programih, kamor se iz leta v leto vpisuje manj dijakov. Je krivda pri starših, dijakih, v sistemu, plačah ali se krivda skriva drugje? Lahko rečemo, da je krivda večplastna, največji problem pa je negativna podoba turističnih poklicev v širši javnosti, zaradi katere se učenci ob koncu osnovne šole ne odločajo za vpis na srednje šole turističnih smeri. Seznanili smo se tudi z uvajanjem informacijske tehnologije v šole in na turistične kmetije na Gorenjskem. Posebno zanimiv je bil referat predstavnice podjetja Vivo Catering, ki je predstavila njihov model poučevanja in usposabljanja zaposlenih ter poudarila pomen vseživljenjskega učenja, ki je v turizmu še kako pomembno.

Na zaključni okrogli mizi smo spregovorili o pomenu kvalifikacije gostinskih delavcev v gostinskih obratih in poudarili problem študentskega dela v gostinstvu, zaradi katerega trpi celotna storitev. Zanimiv primer je raba eMenuja,¹ o katerem so bila mnenja deljena, vendar je v nekaterih primerih raba elektronskih menujev gotovo boljša rešitev kot »zaposlovanje« študentov, a vsekakor ne v vseh gostinskih obratih, predvsem ne v tistih s kakovostnimi storitvami. Ker študent kot natak ni redno zaposlen, od njega ne moremo pričakovati maksimalnega učinka, zato je lahko raba eMenuja v mnogih primerih dobra rešitev. Ob koncu smo se dotaknili tudi problema izobraževalnih programov za uspešno delovanje v kulturnem turizmu, ki bo po letu 2012, ko bo Slovenija gostila dogodek Evropska prestolnica kulture, gotovo med ključnimi razvojnimi potenciali slovenskega turizma.

¹ eMenu je elektronski jedilni list, ki se v Sloveniji uporablja od junija 2009. Je računalniški sistem z LCD zaslonom na dotik, nameščenim na mizo. Sistem je namenjen vsem lastnikom gostinskih lokalov, ki želijo z moderno in učinkovito postrežbo nadgraditi svojo gostinsko ponudbo in maksimirati svoj dobiček. Več o e-Menuju na spletni strani: <http://www.emenu.si/>

Stojan Pelko, slavnostni govornik ob odprtju Valvasorjevega kompleksa.
Foto: Blaž Zupančič, Krško, 30. 3. 2010

Z razstave o akademskem kiparju in medaljerju Vladimirju Štovičku.
Foto: Blaž Zupančič, Krško, 30. 3. 2010

»DOBRO JE, ČE JE KULTURA NA VARNEM« Ob odprtju Valvasorjevega kompleksa v Krškem

V slavnostnem nagovoru ob odprtju Valvasorjevega kompleksa v Krškem je sekretar na Ministrstvu za kulturo, dr. Stojan Pelko, poudaril simboliko tedna, v katerem je *Iconoteca Valvasoriana* – monumentalna zbirka Valvasorjevih grafik – dobila dve novi lokaciji: na sedežu britanske kraljeve družbe v Londonu in v Mestnem muzeju Krško, kjer je začasno razstavljen faksimile, ki ga sicer hrani Valvasorjeva knjižnica Krško. V svojem nagovoru je sicer nanizal veliko misli o času in prostoru, in o tem, kako pomembno je, da je, kot se je izrazil, »kultura na varnem«.

Bilo je neposredno ob začetku druge svetovne vojne, ko so se aktivnosti ob muzejskih težnjah, ki so se že leta in leta pojavljale v Krškem, nekako (lahko bi celo rekli) institucionalizirale. 30. septembra 1939 je bilo v posvetovalnici mestnega gospodarskega odbora v Krškem ustanovljeno Muzejsko društvo za okrožje Krško–Brežice–Sevnica. Članek v *Kroniki slovenskih mest* napoveduje tudi ustanovitev lokalnega muzeja, ki naj bi dobil svoje prostore v cerkvi sv. Duha. Med nalogami novoustanovljenega društva pa je zlasti poudarjeno varovanje »raznih zgodovinskih spomenikov na terenu«. ¹ Že mesec po ustanovitvi je Muzejsko društvo v resnici pridobilo tudi svoje prostore v zato desakralizirani cerkvi sv. Duha. ² Vihra let, ki so sledila zabeleženemu dogodku, je skrb za kulturno dediščino gotovo potisnila ob rob razmišljanj. V povojnih letih pa je Franjo Stiplovšek, ki je skrbel za muzejsko zbirko, postavljeno v nekdanji cerkvi sv. Duha, uspel za muzejsko dejavnost pridobiti del prostorov v brežiškem gradu, kjer tako od leta 1949 deluje Posavski muzej Brežice. Ta s svojo dejavnostjo pokriva celotni prostor občin Brežice, Krško in Sevnica ter od leta 2007 tudi Kostanjevica na Krki. Za likovne

vsebine predstavljenega prostora v 20. stoletju pa od svoje ustanovitve v letu 1974 skrbi Galerija Božidar Jakac Kostanjevica na Krki.

Čeprav je v splošni zavesti Slovencev Krško predvsem industrijsko mesto, pa je bila v tem prostoru, mogoče tudi zaradi delovanja prej omenjenih ustanov, še zlasti zaradi izjemno bogatega kulturnega utripa v bližnji Kostanjevici na Krki, vedno močno prisotna želja po lastnem mestnem muzeju, kjer bi bila zaokroženo predstavljena bogata pretekla in sedanja kulturna podoba mesta in njegove okolice. Ob kulturnih sledeh velikanov, med katere umeščamo Valvasorja, Bohoriča in Dalmatina, če omenimo le najvidnejše, ter ob vedenju, kako pozitivno vlogo lahko v mestnih okoljih odigrajo muzejske oziroma kulturne ustanove, je želja Krčanov še kako razumljiva. Poudariti pa velja, da v našem primeru ne govorimo le o željah, ampak je bilo v zadnjih letih, zlasti z delovanjem Valvasorjevega raziskovalnega centra, ki je bil v začetku usmerjen izrazito kulturno-raziskovalno, razgrnjenih veliko kulturoloških tematik, prekritih s tančico časa. Naj v tem kontekstu omenim le krško gospodarstvenico in mecenko Josipino Hočevnar ter raziskave o zadnjih letih življenja kranjskega polihistorja, ki so nanovo postavile marsikatero že zelo zakoreninjeno dejstvo – med drugim tudi umestitev zadnjega Valvasorjevega bivališča.

Verjetno je vse, ki smo se v zadnjem letu vozili po Valvasorjevem nabrežju skozi (oziroma bolje rečeno: ob) mesto Krško, razveseljeval pogled na kompleks stavb ob Valvasorjevi hiši, kot ji že desetletja pravimo vsi v tem prostoru. Ta je namreč z vsakim dnem dobival lepšo podobo. 30. marca 2010, ko so bile stavbe odprte tudi za javnost, se je ob svečanem dogodku zbrala zelo velika množica ljudi – od strokovnih delavcev, ki so prispevali h končni podobi stavb in vsebin v njih, kolegov iz različnih muzejskih ustanov, članov interesnih skupin, ki bodo imele v obnovljenem kompleksu svoje prostore, in predvsem, kar smo

1 Ob ustanovitvi »muzejskega društva za politična okraja Krško in Brežice« v Krškem. V: *Kronika slovenskih mest* 6(4), (1939): 241–242.
2 Krško muzejsko društvo ima svoj dom. V: *Slovenski narod* LXXII (259), 14. november 1939: 4.

* Helena Rožman, univ. dipl. etnol. in prof. zgod., muzejska svetovalka, Galerija Božidar Jakac. 8311 Kostanjevica na Krki, Grajska 45, E-naslov: hrozman@gmail.com

verjetno opazili vsi prisotni: zelo veliko Krčanov; domačinov, ki so jim nenazadnje ta hiša in vsebine, ki so in še bodo v njej, tudi namenjene. Odprtja obnovljenega kompleksa sta se udeležila tudi polkovnik Egon Ehrlich in dr. Franc Alfonz Mahnert, Valvasorjeva vnuka v šestem in devetem kolenu.

T. i. Valvasorjev kompleks zajema tri stavbe, ki so najkakovostnejši del mestnega jedra Krškega: Valvasorjevo, Jarnovičevo in Kaplanovo hišo. Pri prvih dveh govorimo o prenovi, medtem ko je bila Kaplanova zaradi posledic neurja v letu 2004 porušena in nato, ob celostni prenovi kompleksa, rekonstruirana. Danes nudi Valvasorjev kompleks zanimivo podobo, v kateri se prepletajo stari izvorni in rekonstruirani elementi z novimi, sodobnimi vsadki. Celotno tkivo pa daje mnogo možnosti za oživitvene programe. V pritličju je tako prostor, kjer bo kmalu odprta mestna kavarna, poleg je pisarna turistično-informacijskega centra pa informacijska pisarna Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana, in pisarna Javnega sklada za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Krško, začasno pa je v omenjenih prostorih tudi Mladinski center Krško.

Nadstropje in podstrešje sta namenjena Mestnemu muzeju Krško, ki ga je ustanovila Občina Krško in deluje kot enota Kulturnega doma Krško. Prostori so namenjeni stalnim in občasnim muzejskim razstavam. Ob odprtju kompleksa so si obiskovalci že lahko ogledali prvo: predstavitev akademskega kiparja in

medaljerja Vladimirja Štovička. Razstava je plod skupnega dela Alenke Černelič Krošelj, ki je tudi sicer zadnja leta skrbno bdela nad celotnim projektom prenove, ter kustosom Galerije Božidar Jakac, Goranom Milovanovićem. V prihodnje bodo v prostore umeščene še predstavitve Janeza Vajkarda Valvasorja, Adama Bohoriča in njegovega učenca Jurija Dalmatina, zakoncev Josipine in Martina Hočevar ter nekdanjega krškega župana Janeza Mencingerja. Prostor bo namenjen tudi predstavitvi medicarske in lectarske dejavnosti in manjšim občasnim razstavam, oba slikovita atrija pa bosta gotovo postala priljubljeni prizorišči različnih kulturnih aktivnosti, ki jih, še zlasti na glasbenem področju, v Krškem res ne manjka. Sveža celostna grafična podoba muzeja je delo oblikovalke Polone Zupančič, ki je sodelovala tudi pri postavitvi in umestitvi Štovičkovih del in oblikovanju drugih gradiv, ki so izšla ob odprtju muzeja.

Valvasorjev kompleks, ki je, če se ponovno vrnem k nagovoru dr. Pelka, »recept, da si je treba drzniti iti čez, da se je treba pogovarjati s sosedi, da je treba brati pozno v noč – in da je treba predvsem vztrajati«, pričakuje svoje obiskovalce. Mestni muzej Krško lahko obiščemo od torka do sobote med 12. in 18. uro. Krško in Posavje pa sta tako dobila novo mesto srečevanj, tako tistih, ki so povezana s kulturno dediščino, kakor tudi točko družabnosti in pogovorov – tudi takih ob dobri kavi ali čaju!

REVITALIZACIJA MALIH ZGODOVINSKIH MEST IN NJIHOVE OKOLICE V PRIMORSKO-GORANSKI ŽUPANIJI: PILOTNI PROJEKT MOŠČENICE – ŽIVO MESTO MUZEJ 2. mednarodna konferenca, 23.–24. 10. 2009, Moščenice, Hrvaška

Na severozahodnem delu Istre se ob vznožju strmega hriba Perun nad Moščeničko drago razprostirajo Moščenice, srednjeveško utrjeno mesto, z razgledom na Kvarnerski zaliv ter otoka Krk in Cres. V preteklosti so mestecu svoj pečat zapustili predvsem Slovani, Liburni in habsburška monarhija, kar se odraža tudi v njegovi urbanistični zasnovi in številnih kulturnih spomenikih. Simbol Moščenic je tristo let star *toš* – 'mlin in stiskalnica oljk', ki je danes uporabljen v turistično-degustacijske namene, v njegovi neposredni bližini pa se nahaja Etnografski muzej Moščenice.

Nevladno in neprofitno združenje Katedra Čakavskog sabora Občine Moščenička draga od leta 2003 izvaja projekt »Moščenice – živo mesto muzej« z osrednjim namenom revitalizacije in revalorizacije Moščenic kot prepleta kulturnih tradicij malega zgodovinskega mesta in sodobnega načina življenja v turističnem okolju, kar naj bi rabilo kot model dobre prakse za druga mala mesta v hrvaškem (in mednarodnem) prostoru.

Eden od večjih rezultatov projekta je bila tudi mednarodna konferenca Revitalizacija malih zgodovinskih mest in njihove okolice v Primorsko-Goranski županiji: Pilotni projekt Moščenice – ži-

vo mesto muzej«, ki je v Moščenicah potekala 23. in 24. oktobra 2009 v organizaciji Hrvaške nacionalne sekcije evropskega združenja ECOVAST (European Council for the Village and Small Town / Evropski svet za vas in malo mesto) in Katedre Čakavskog sabora Občine Moščenička draga v sodelovanju z Društvom umetnostnih zgodovinarjev Hrvaške, Odborom za dediščino in prostor. Dogodek je bil hkrati tudi del projekta ASSET (Action to Strengthen Small European Towns / Akcija za krepitev malih evropskih mest), ki ga je sprožil ECOVAST za spodbujanje povezovanja malih mest in naselij v Evropi in v okviru katerega hrvaška sekcija ECOVAST-a vodi projekt »Mala zgodovinska mesta in naselja Hrvaške – obnova in trajnostni razvoj«.¹

¹ ECOVAST je bil ustanovljen leta 1984 z namenom krepitev kvalitete življenja podeželskih skupnosti in ohranjanja podeželske dediščine Evrope. Deluje v obliki mreže posameznih članov in nacionalnih sekcij (Avstrija, Hrvaška, Madžarska, Makedonija, Nemčija, Poljska, Romunija, Rusija, Slovaška, Velika Britanija), s povezovanjem lokalnih, regionalnih in mednarodnih akterjev in pristopom od spodaj navzgor. Ima

* Tatjana Vokić, prof. geografije in univ. dipl. literarna komparativistka, vodja projekta Rokodelska akademija, Občina Veržej, 9241 Veržej, Ulica bratstva in enotnosti 8, E-naslov: tatjana.vokic@verzej.si, spletna stran: www.rokodelska-akademija.si

Mala mesta so še posebej občutljiva za okoljske obremenitve.
Foto: Tatjana Vokić, 14. 10. 2009

Izhodišče konference je temeljilo na ugotovitvi, da so mala mesta tesno povezana s svojo pokrajino, ki določa njihovo identiteto, kar ustvarja ugodne možnosti za razvoj kulturnega in eko-turizma ter v mesta privablja potencialne investitorje. Zgodovinska jedra malih evropskih mest bogatijo kulturno raznolikost Evrope, zato je treba sprejeti ukrepe za ohranjanje vitalnih mestnih jeder in preprečiti njihovo preobrazbo v muzejske ostaline.

Razprava je poskušala poiskati odgovore na vprašanja o revitalizaciji in trajnostnem razvoju zgodovinskih malih mest z opredelitvami problematike interakcij med malimi mesti in njihovim ožjim in širšim zaledjem (zgodovinski, kulturni, urbanistični, ekonomski, turistični, sociološki in drugi vidiki), s tipologijo, z viri in s potenciali malih zgodovinskih mest za revitalizacijo in trajnostni razvoj, z ekonomskimi vidiki obnove in razvoja, modeli upravljanja z razvojnimi programi, možnimi oblikami rabe prostora ter vloge zasebnega sektorja in lokalne skupnosti pri revitalizaciji.² Ob zaključku konference sta znanstveni in organizacijski odbor v nadaljnjo obravnavo strokovni in širši javnosti predlagala naslednje delovne sklepe:

1. Vrednote in potenciali malih zgodovinskih mest obsegajo njihovo vlogo čuvajev dediščine in identitete in so hkrati pomembni viri trajnostnega razvoja. Pojem malega mesta vključuje poleg njegovih urbanih struktur tudi njegovo okolico (kulturno pokrajino), s katero ga povezujejo fizične, funkcionalne, administrativne, vizualne in druge vezi.
2. Vsako malo mesto je posebno in zahteva specifičen pristop, vendar so metodološki postopki revitalizacije podobni in temeljijo na interdisciplinarnem raziskovanju in dokumentiranju obstoječega stanja vseh elementov mesta in njegove kulturne pokrajine, izdelavi in sprejemanju načrtov revitalizacije ter sprejemanju načrta upravljanja. Projekt »Moščenice – živo mesto muzej« je pomemben primer implementacije

posvetovalni status pri Svetu Evrope ter sodeluje z Evropsko komisijo in drugimi evropskimi organizacijami. Znotraj ECOVAST-a delujeta delovni skupini za podeželsko arhitekturo in pokrajino. Več o ECOVAST-u si lahko preberete na www.ecovast.org, o Hrvaški nacionalni sekciji pa na <http://www.ecovast.hr>.

- 2 Zbornik povzetkov predavanj je dostopen na http://www.ecovast.hr/skupovi/Moscenice09/Moscenice09_sazetci.pdf.

Notranjost Etnografskega muzeja Moščenice.
Foto: Tatjana Vokić, 24. 10. 2009

revitalizacijskih načrtov malega mesta.

3. Treba je uvesti nove oblike prostorsko-planskih dokumentov oziroma konservatorsko-urbanističnega plana kot temeljnega dokumenta revitalizacije malega zgodovinskega mesta. Izdelava in sprejetje tovrstnega dokumenta vključuje strokovno in družbeno javnost ter povezanost vseh interesnih skupin. Vloga lokalnega prebivalstva je ključna pri izdelavi in sprejetju vseh odločitev. Načrt revitalizacije malega zgodovinskega mesta vključuje konservacijo in interpretacijo njegove kulturne in naravne dediščine na podlagi predhodno izdelane konservatorske in pokrajinske študije.
4. Implementacija načrta revitalizacije in koordinacije aktivnosti zahteva nujno sprejetje načrta upravljanja z akcijskim načrtom.
5. Trajnostne kulturne, eko in druge oblike selektivnega turizma lahko postanejo ključna gibalna razvoja malih mest.
6. Zagotoviti je treba mreženje mest, podatkov, izkušenj in aktivnosti.
7. Vire financiranja za projekte revitalizacije je treba iskati na različnih ravneh, od državnih, predpristopnih in drugih skladov ter z oblikovanjem javno-zasebnega partnerstva.
8. Potrebna sta nenehno spremljanje sprememb v prostoru ter strokovna podpora vseh aktivnosti, ki lahko pripeljejo do sprememb na kulturno-zgodovinskih območjih in v pokrajinah.
9. Hrvaški zakon o zaščiti in neusklajenosti kulturnih dobrin, zakon o zaščiti narave ter zakon o prostorski ureditvi in gradnji niso medsebojno usklajeni, zato so potrebne njihove dopolnitve in sprejetje strategije obnove malih mest na nacionalni in regionalni ravni.

Da so zgoraj omenjeni sklepi oziroma odprta vprašanja vsekakor aktualna v širšem evropskem prostoru in da je malim mestom treba zagotoviti sistemsko zakonodajno, ekonomsko in strokovno podporo, je razvidno tudi iz mednarodnega projekta SUSSET (Sustaining Small Expanding Towns),³ v okviru katerega so razvili spletno orodje kot pripomoček odgovornim osebam in lokalni skupnosti za izbiro najustreznejše trajnostne razvojne strategije malih mest.

- 3 Več na spletni strani <http://www.susset.org>

Udeleženci tabora.

Foto: Arhiv Rokodelske akademije, Veržej, 30. 10. 2009

Pletar plete košaro iz šibja.

Foto: Arhiv Rokodelske akademije, Gornji Ivanci, 27. 10. 2010

CENTER DUO V AKTIVNOSTIH ROKODELSKE AKADEMIJE

Zavod Marianum Veržej v svoji organizacijski enoti Centru DUO – Centru domače in umetnostne obrti s projektom, ki ga delno financira Evropska unija iz Evropskega sklada za regionalni razvoj (OP SI-HU 2007-2013), odpira nove možnosti tako za same pomurske rokodelce kakor tudi za širšo javnost; ta se bo lahko vključevala v različne ponujene programe.

Center DUO kot pobudnik in ustanovitelj Združenja rokodelcev SV Slovenije v svojem prodajno-razstavnem prostoru v Veržaju predstavlja že čez petdeset rokodelcev. Načrtujemo, da se nam bo med izvajanjem projekta pridružil še kdo. Z vključitvijo v mrežo rokodelcev, ki se oblikuje v našem centru, izvajamo promocijo tako skupne ponudbe kot ponudbe vsakega posameznika. Ker težimo k čim višji kvaliteti in umetniški vrednosti izdelkov, gojimo poseben odnos do izdelkov z oznako »Rokodelstvo Art & Craft Slovenija«, vse rokodelce, ki za določen izdelek omenjenega certifikata še niso pridobili, pa spodbujamo, da izdelek izpopolnijo in tako povečajo vrednost svojega dela.

S svojimi vsebinami bo Rokodelska akademija še bolj posegla na izobraževalno področje in rokodelsko dediščino vzhodne Slovenije približala mlajšim generacijam, predvsem z različnimi rokodelskimi delavnicami, raziskovalnimi tabori in rokodelsko šolo v naravi. Udeleženci omenjenih vsebin se bodo z rokodelskim delom in izdelki srečali v avtohtonem okolju in se tako seznanili z dejanskim potekom izdelave različnih izdelkov. Tako predstavljeno slovensko kulturno dediščino bodo doživeli kot živ in delujoč organizem, ne pa kot nekaj iz preteklosti, kar je že zdavnaj izgubilo svoj sijaj.

S Pokrajinskim muzejem Murska Sobota, prav tako našim projektnim partnerjem, smo že izvedli prvi lokalni etnološko-raziskovalni tabor z naslovom Od rokodelca do rokodelca, ki je temeljil predvsem na terenskem delu. Z udeleženci tabora smo skušali zbrati čim več znanja, o katerem so nam rokodelci pripovedovali ali ga prikazali. Tako smo prišli do zelenih podat-

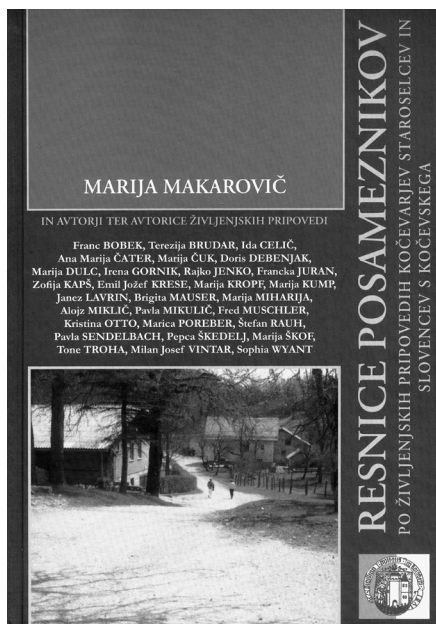
kov – ljudi, ki se ukvarjajo z rokodelsko dejavnostjo in nesnovno dediščino, s katerimi bomo oblikovali zgodbe k rokodelskim izdelkom.

Na podlagi enodnevnih pilotnih rokodelskih delavnic, ki smo jih izvajali skupaj s projektnim partnerjem Centrom za poklicno izobraževanje (CPI), oblikujemo izobraževalne programe za različne ciljne skupine. Tako se bodo z izdelavo izdelka domače umetnostne obrti lahko seznanili tudi turisti, mentorji, ki delajo z mladimi, ranljive družbene skupine in vsi drugi zainteresirani, seveda po prilagojenih standardih za določeno skupino. Vsi, ki bodo ob tem začutili željo po umetniški ustvarjalnosti in jo želeli razvijati ter izpopolnjevati, pa se bodo lahko udeležili izobraževalnih programov, s katerimi si bodo lahko pridobili tudi formalno izobrazbo za izvajanje določenih dopolnilnih ali samostojnih dejavnosti. V ta namen se je obnovila nacionalna poklicna kvalifikacija (NPK) za poklic lončar / lončarka, obnovili in razvili pa bomo tudi druge rokodelske poklice in jih vključili v mrežo NPK.

Tako se s projektom Rokodelska akademija v Veržaju odpirajo nove možnosti, ki bodo povežale celotno pomursko rokodelstvo, izročilo in kulturno dediščino, hkrati pa bomo te panoge nanovo oživili in jim dali nove vsebine. Rokodelci bodo imeli možnost predstavljati svoje delo in izdelke, vsi drugi zainteresirani pa bomo lahko spoznavali, preizkušali in nenazadnje tudi izdelovali izdelke domače umetnostne obrti. S tem bomo bolje spoznali svoje korenine, razumeli način življenja in spoznali estetske normative pred vdorom kiča, ki nas dnevno dnevno bombardira v oglasih in nas prepričuje, da brez njega ne bi preživeli. Zato naj bo Rokodelska akademija izziv, da sebi in otrokom dokažemo, da še nismo izgubili občutka za kulturno dediščino, ki so nam jo podarili naši starši in stari starši.

* Ivan Kuhar, prof. slovenščine in teologije, programski vodja Rokodelske akademije, Zavod Marianum Veržej – Center DUO. 9241 Veržej, Puščenjakova 1, E-naslov: rokodelska.akademija@siol.net

MARIJA MAKAROVIČ in avtorji in avtorice življenjskih pripovedi Franc Bobek, Terezija Brudar, Ida Celič, Ana Marija Čater, Marija Čuk, Doris Debenjak, Marija Dulc, Irena Gornik, Rajko Jenko, Francka Juran, Zofija Kapš, Emil Jožef Krese, Marija Kropf, Marija Kump, Janez Lavrin, Brigita Mauser, Marija Miharija, Alojz Miklič, Pavla Mikulič, Fred Muschler, Kristina Otto, Marica Poreber, Štefan Rauch, Pavla Sendelbach, Pepca Škedej, Marija Škof, Tone Troha, Milan Josef Vintar, Sophia Wyant: *Resnice posameznikov: Po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*; Društvo Kočevarjev staroselcev, Ljubljana 2008, 605 str.

Celo leto je trajalo, da sem napisala to recenzijo, in še tokrat mi je komaj uspelo. To je izjemna knjiga. Kadarkoli sem jo odprla, da bi se lotila recenzije po pravilih, ki za take zadeve veljajo, sem se zatopila v branje in se nikakor nisem mogla odlepiti od nje. Vedno znova so prišle na vrsto pomembnejše službene obveznosti in vedno znova so se vsi poskusi napisati recenzijo končali tako, da sem brala in brala, napisala pa nič. Na primer, odprla sem knjigo nekje pri koncu in naletela na tale odlomek: »Živine niso znali kaj prida krmiti in tako je bilo malo mleka. Šli so na posvet – morda k padarju. Rekel jim je, da morajo molsti s srpom, pa so vzeli čisto zares: namesto da bi vzeli srp in koš pa našli kakršnokoli zelenje in kravo nakrmili. Nekdo drug jim je dal bolj razumljiv nasvet – da se krava molze pri gobcu (ni pa znano, ali so vlekli za jezik ali ne.)« Ne samo da me je odlomek spravil v smeh in dobro voljo, ampak sem se takoj lotila življenjske pri-

povedi od začetka in tako spoznala Štefana Raucha. Takole se predstavi: »Čprav sem čistokrvni sangvinik in vsaki stvari dodam večji ali manjši rep, pa tudi glavo okrancljam, se me drži robavsast kmečki značaj, čprav sem se guncal sem ter tja po svetu. Pa tudi kaj prida nisem, saj sem bil samo tri dni star, ko sem materi že preprečil, da bi šla na novo mašo, ki je bila v žlahti in povrh vsega pri sosedu (oba sva bila namreč takrat v porodnišnici). Pri krstu so mi dali kar v redu ime. God imam drugi dan po Božiču, ko je še kaj dobrega za pojest in je čas za praznovanje.«

Kako naj bi se po tako bistrournem delanju norca iz samega sebe osredotočila na uvodno besedo, metodološka pojasnila, opis vsakdanjega življenja pred drugo svetovno vojno ter opise krutosti in okrutnosti ter preživetvenih strategij v njenem teku? Kako naj bi spustila Štefanovo pripoved, prežeto s humorjem in samoironijo, in se osredotočila na povojno norijo, na vzporednice fašističnega, nacističnega, kolaboracionističnega in komunističnega nasilja, ki mu v teh krajih ni bilo konca? Kako bi se lahko odtrgala od, denimo, Štefanovega opisa šolske izkušnje: »Šolska izobrazba bi še kako bila, a so bile učiteljice slabo pismene in niso znale napisati kake dobre ocene, tudi učene niso bile, ker so učence 'spraševali'. Najlepše je bilo takrat v šoli, ko smo bili celo leto na počitnicah. Šele ko so se pojavljali prvi sivi lasje, je bila osemletka končana in sem že bil pri kruhu, ker sem se izučil za peka. Nisem bil tako zelo 'luftarski', je pač tako nanese, da sem preživel pet poklicev. Ta šesti je upokojenski in se še najbolj obnese. V nobenem poklicu nisem zdržal tako dolgo, da bi se ga držal do smrti ... in vsak dan sem bliže nebeškemu kraljestvu.«

Resnice posameznikov je ena najbolj zanimivih knjig, ki sem jih v zadnjem letu prebrala, čprav je bilo to leto, ko so v slo-

venščini izšli *Šepetalci* Orlanda Figesa in še kup zanimive literature s področja, ki mu lahko preprosto rečemo zgodovina od spodaj ali ustna zgodovina. Najprej zaradi premišljenega naslova, saj ubeseduje temeljni postulat narativne metode in epistemološkega premika, ki je v soj žarometov postavil posameznika kot akterja zgodovine, čprav ga zgodovinski dogodki uničijo in izničijo. »Mali, vsakdanji človek« in njegova usoda sta središče dogajanja, in še več, središče interpretacije je njegova ali njena resnica. Znotraj znanstvenih ved »malega človeka« šele pristop, ki mu oziroma ji prizna subjektiviteto, učloveči. Od tod subverzivnost rabe avtobiografskih virov in metod v ustni zgodovini, kvalitativni sociologiji, etnoloških študijah, socialni antropologiji in študijah spolov. Ideja subjektivnosti objekt znanstvene prakse učloveči, to pa je še zlasti pomembno pri marginaliziranih, odrinjenih, spregledanih, pozabljenih skupinah.

Kočevarji so nedvomno prav taka marginalizirana in pozabljena skupina. Prav zaradi tega gotovo ni naključna navedba pripovedovalcev življenjskih zgodb kot avtorjev in avtoric, ki so napisani ob naslovu knjige. S to gesto daje Marija Makarovič jasno vedeti, kako pomembna sta zanjo etičnost raziskovanja in spoštovanje subjektov, ki v raziskavi sodelujejo. Pravzaprav gre za več kot spoštovanje, gre za eksplicitno soavtorstvo, kar pomeni priznavanje enakovrednega deleža sodelujočih v raziskavi z raziskovalcem in s končnim avtorjem besedila. Skupaj z resnicami posameznikov je avtorica ustvarila natančno opisani kontekst življenja in smrti pred vojno, med njo in po njej na Kočevskem.

Knjiga vsebuje natančne opise konteksta, ozadja in ospredja zgodb in resnic posameznikov v prvem delu, v drugem delu pa so zbrane integralne pripovedi. Morda je prav zaradi konteksta, ki zahteva poseben

* Dr. Mirjam Milharčič Hladnik, dr. sociologije kulture, doc. sociologije, višja znanstvena sodelavka. Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: hladnik@zrc-sazu.si

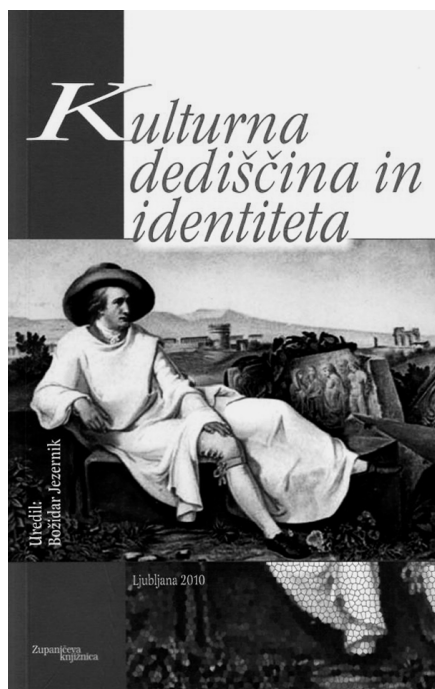
pagum, da se ga lotimo natančno in zbrano prebirati, tako težko odložiti zgodbe, kakršna je Štefanova. In morda se je prav zaradi zgodb, ki opisujejo predvojno življenje in prizadevanja za preživetje, ko spoznamo ljudi in njihove vsakodnevne poti do blagostanja, sreče in zadovoljstva, tako težko soočiti s širšim kontekstom. Kontekst je Kočevska in kontekst je Kočevski Rog, najbolj travmatični kraj slovenske novejšje zgodovine, o katerem Marija Makarovič piše: »Gozdnati svet težkega in bolečega spomina za partizane in zlasti partizanske ranjence ter kraj zločina za pomorjene domobrancelje in civiliste. In kraj, kjer velja *memento mori* za vse nas in tudi za vse tiste, ki ne zmorejo niti sprave niti razumevanja

niti spoštovanja človekovega trpljenja.« Človekovo trpljenje je v tej obsežni knjigi opisano s pomočjo zgodovinskih, arhivskih, statističnih virov ter devetindvajsetih življenjskih pripovedi Kočevjarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega. Že pisni viri o tem, kako so Italijani, Nemci, belogardisti, domobranci, partizani in poveljni oblast uničevali hiše, posestva, cerkve in premoženje ter ubijali, mučili, razseljevali, deportirali ljudi, so dovolj pretresljivi. Odlomke zgodb, ki spremljajo podatke in opise v prvem delu knjige, pa sama skoraj ne zmoremo brati. Po izpovedni moči me knjiga spominja na roman Petra Božiča *Očeta Vincenca smrt*, ki ga ni mogoče pozabiti, kot ni mogoče pozabiti *Resnic po-*

sameznikov. Po metodološki natančnosti in doslednosti ter po svetovnonazorski in moralni jasnosti avtorice pa bi ji v slovenskem prostoru težko našla primerjavo. Marija Makarovič se na začetku monografije moralno jasno opredeli do terorja in tistih, ki so ga izvajali, ter to ilustrira s svojo osebno izkušnjo. K resnicam posameznikov doda svojo in prepusti bralstvu, da si o njej in o interpretacijskem okvirju, ki ga vzpostavi, misli svoje. Če ne prej, pa prav druga polovica s pripovedmi ljudi vsako misel o tem, da bi lahko kdorkoli sodil o njiju, zavrže. Knjiga je veliko več od odlične znanstvene monografije: je občuteno sestavljena socialna, politična, kulturna in intimna zgodovina našega sveta in resnic o njem.

BOŽIDAR JEZERNIK (UR.): *Kulturna dediščina in identiteta*;

Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 31), Ljubljana 2010, 352 str.

Zbornik *Kulturna dediščina in identiteta* razodeva pomene dediščine v sodobnem globalnem svetu in osvetljuje njeno vlogo v današnji družbi. Spemembe, ki jih vsiljujejo nove okoliščine globalizacije, in razkroj tradicionalnih okvirov vzbujajo subjektivne občutke nestabilnosti in konfučnosti. Kriza identitete poraja v posamezniku željo po iskanju opore s pomočjo dediščine, ki predstavlja vero oziroma zaupanje v preteklost, prikrojeno potrebam sedanosti. Dediščina opravlja nadvse pomembno nalogo pri oblikovanju identitete posameznika in družbenih skupin.

V zborniku, ki ga je uredil Božidar Jezernik, je trinajst prispevkov avtorjev in avtoric, ki izhajajo iz etnološke in antropološke stroke. Ti obravnavajo vlogo kulturne dediščine pri oblikovanju in rekonstrukciji nacionalne identitete v sodobnem svetu ter razkrivajo odnose oblasti in posameznikov do dediščine v različnih časovno-prostorskih okvirih. Avtorji in avtorice se z različnimi analitičnimi pristopi posvečajo kulturnim in družbenim konstrukcijam dediščine, ki jih raziskujejo na specifičnih primerih vsebinsko raznolikih oblik kulturne dediščine doma in po svetu. Aktualne raziskovalne tematike se lotevajo s teoretizacijo in problematizacijo koncepta dediščine: razmerje med dediščino in nacionalizmom oziroma nacionalno identiteto; vpliv odnosov moči in politične ideologije na konstrukcije dediščine; nestrokovni odnos in stereotipizacije dediščine; novodobni pojavi dediščine; razmerje med kulturo in identiteto. Rdeča

nit prispevkov sta razkrivanje t. i. značajskih lastnosti dediščine (elitizem, komercializacija, pristranskost, oportunitizem, ipd.) in tekmovalna naravnost dediščine, ki potrjuje naše vrednote in našo zapuščino ter nas povezuje z drugimi pripadniki naše skupine, medtem ko izključuje Druge. Zbornik poudarja tako obravnavo dediščine kot pojava, ki si ga posamezniki in družbene skupine prisvajajo in ustrezno prilagajajo, kot tudi razlikovanje med dediščino in zgodovino. Dediščina se ne ukvarja z raziskovanjem preteklosti in tudi ne ponuja vpogleda vanjo, temveč je praznovanje »izmišljene« verzije preteklosti, podrejene našim interesom in samopodobi. Selekciranje preteklosti je stvar tako nacionalnega zavojevanja kulturne dediščine kot tudi zasebnega interesa po obvladovanju in posedovanju naše lastne osebne zgodovine. Zbornik poziva k presejanju črno-belega opredeljevanja dediščine kot dobre ali slabe, saj je za razumevanje preteklosti in sodobnosti ter načrtovanje prihodnosti ključno poznavanje njenega pomena. V prispevku Slovenska kulturna dediščina in politika Božidar Jezernik opredeljuje zvezo med oblikovanjem skupne dediščine in razvojem narodne zavesti ter nacionalne države v obdobju narodnega prebujanja

83

Glasnik SED 50 | 1,2 2010

* Mag. Eva Batista, etnol. in kult. antropol., raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: eva.batista@ff.uni-lj.si

slovenske nacionalne skupnosti v avstrijskem cesarstvu. Maja Veselič in Nataša Visočnik v prispevku Vloga preteklosti pri oblikovanju nacionalnih identitet: Konstrukcija večetnične kitajske nacije in homogene Japonske obravnavata razmerje med nacionalno identiteto in dediščino v sodobnem globalnem kontekstu, pri čemer poudarjata, da je tako Japonski kot Kitajski skupna problematičnost poskusov oživitve bližnje preteklosti z zgodovinskega in s simboličnega vidika. Razmerja med nacionalizmom in dediščino se poglobljeno in kritično obravnavata loteva tudi Alenka Bartulović v prispevku »S Turkom star račun imamo«, v katerem raziskuje in razčlenjuje konstrukcije zgodovine v obdobju osmanskih vpadov in negativne podobe Turka oziroma muslimana v slovenskem literarnem, zgodovinskem in akademskem diskurzu. Družbeni pomen dediščine, ki se kaže v iskanju njene avtentičnosti in izvornosti, obravnava Ona A. Čepaityte Gams v prispevku Dediščina in vprašanje avtentičnosti: Kaj (re)konstruiramo?, kjer na primeru rekonstrukcije dvorcev v Vilni in Berlinu pojasnjuje, da je konstrukcija avtentičnosti prostora povezana s kategorijo spomina in z identiteto. Bojan Knific v prispevku Izvorno kostumiranje folklornih skupin v prepletu s pripadnostim kostumiranjem razlaga vzvode, ki so vplivali na oblikovanje kostumske podobe skupin, prenašalk plesnega in drugega izročila. Pri tem ugotavlja, da je avtentičnost družbeni konstrukt in jo kot tako določi specifična družbena skupina. Dušan Štepec v prispevku Kozolec, kdo bo tebe ljubil: Vloga konservatorja pri konstruiranju kulturnega spomenika na primeru Simončičevega toplarja v Bistrici pri Mokronogu na podlagi lastne izkušnje kot konservator utemeljuje, da je vrednotenje dediščine subjektivno in politično dejanje, ki ga je treba razumeti v okviru odnosov moči. Katarina Ferkov in Teja Hlačer sta v prispevku Kulturna dediščina in identiteta teoretsko preučili vlogo in pomen dediščine v sodobnem svetu. V članku se lotevata trženja oziroma industrije dediščine ter kritično osvetljujeta njene »temne plati«, kot so ksenofobija, šovinizem, elitizem in komercializacija. Na vprašanje o pojmovanju kulturne dediščine v slovenskem medijskem in javnem prostoru odgovarjajo Andreja Čokl, Teja Hlačer, Saša Poljak Istenič in Nataša Visočnik v prispevku Medijski konstrukt dediščine: Analiza člankov *Dela*; v članku razkrivajo stereotipnost medijskih predsta-

vitev dediščine. Vpliv politične ideologije in odnosov moči na oblikovanje dediščine obravnava Katja Jerman v prispevku Vpisovanje tradicije v toponomastiko Nove Gorice, kjer z analizo imen ulic in trgov iz treh časovnih obdobj razkriva, da so (pre)imenovanja ideološki instrumenti v tekmi za moč in prevlado in obenem tudi znak komunikacije v vsakdanjem življenju. Nestrokovno obravnavanje dediščine lahko poraja njeno negativno vrednotenje, kot ponazori Viktor Škedelj Renčelj v prispevku Cokla zapuščine: Habitus ter tradicija in dediščina v vlogi mehanizma zaviranja pri implantaciji biodiverzitete kot nove vrednote v družbo. Na primeru Sečoveljskih solin izpostavi povzdigovanje tehnološke dediščine nad naravno. Potrošniška kultura je značilnost moderne dobe in se izraža v nakupovalni kulturi in nakupovalnih središčih. Maja Veselič in Andrej Gregorač v prispevku Dediščina nakupovalnega vozička opredeljujeta materialne in nematerialne kulturne prvine potrošništva, ki bi bili lahko v prihodnje sprejeti kot dediščina neke generacije. Dragica Marinič in Iza Verdel v prispevku Kreativna industrija kot gonilna sila ohranjanja kulturne dediščine: Na primeru urbane prenove mariborskega starega mestnega jedra analizirata predloge urbane prenove, temelječe na kreativnemu izražanju, ki bi se ga lahko smotrno upoštevalo kot kulturni in družbeni pojav. Prispevek Evropska identiteta med kulturno dediščino in državljanstvom avtoric Žive Gobbo, Andreje Mesarič in Anje Tkalčič Mesarič se loteva vprašanja krize evropske identitete, ki jo razkrivajo z analizo odnosa institucij Evropske unije do kulture, identitete in dediščine. Ideja evropskosti je razodeta kot esencialistično razumevanje ustaljenih evropskih narodov in njihove medsebojne različnosti, ki iz enotne zgodbe o Evropi izključuje marginalizirane skupine. Zbornik lahko obravnavamo kot del kritičnega akademskega diskurza o pojavu dediščine, tesno povezanem z oblikovanjem identitete in s konceptom kulture kot tudi s konstrukcijo preteklosti. V humanističnih in družboslovnih disciplinah se predvsem zadnja desetletja diskurz o dediščini razvija ob raziskovanju nacionalizma, kolektivnega spomina in pozabe, selektivnih konstrukcij preteklosti, revizij zgodovine, mitologizacije, itd. Zbornik se ukvarja z aktualno raziskovalno tematiko, saj nas čas porajajočih se sprememb in krize identitet kliče k raziskovanju stanja in hitrosti rasti naših zapuščin in njihovega vpliva

na družbo. David Lowenthal, ena ključnih osebnosti omenjenega raziskovalnega področja, razlaga, da trenutne družbene okoliščine kar napeljujejo k odstiranju tančic v razmerju med dediščino in identiteto. Njegovo razumevanje koncepta dediščine je v zborniku postavljeno v ospredje in je povezano s pojmom iznajdenih tradicij Erica Hobsbawma ter zamišljenih oziroma predstavniških skupnosti Benedicta Andersona. Poleg tujih so v zborniku predstavljeni in obravnavani domači avtorji – etnologi in kulturni antropologi, ki so se ukvarjali s teoretičnimi opredelitvami koncepta dediščine: Janez Bogataj, Vito Hazler, Božidar Jezernik in Rajko Muršič.

Zbornik odlikujeta pestrost obravnavane raziskovalne tematike in metodološka raznovrstnost pristopov. Vsak od prispevkov se namreč ukvarja z nadvse izvornim primerom materialne ali nematerialne dediščine v obliki preteklih ali novodobnih pojavov, ki izhajajo iz pretežno slovenskega pa tudi svetovnega prostora. Kakovost prispevkov temelji na kontinuiranem problematiziranju in polemiziranju pojava dediščine, do katere ohranjajo kritično distanco, kljub njenim »temnim platem« pa nam omogočajo, da razumemo nujnost njenega obstoja za oblikovanje identitete skupnosti.

Razmerje med dediščino in nacionalizmom, ki je v ospredju prispevkov Božidarja Jezernika, Maje Veselič in Nataše Visočnik ter Alenke Bartulović, je ključno za razumevanje vpliva političnoideoloških razsežnosti na (pre)oblikovanje nacionalne dediščine. Narodni buditelji so slavno preteklost gradili s poudarjanjem veličastnega in z izpuščanjem nečastnega. Skupnost se je morala spominjati izbranih zgodovinskih dogodkov in osebnosti, ki so bili opora sedanjemu nacionalizmu (Jezernik: 12). Oblikovanje nacionalne identitete temelji na potrjevanju pripadnikov skupnosti in izključevanju tistih, ki to niso. Konstrukcije Drugega so v primeru slovenske dediščine delno zasidrane v orientalističnem diskurzu. Podoba »Turka« kot muslimanskega sovražnika seva iz por starejših in tudi novejših zgodovinskih in literarnih virov. Nedavne žgoče debate o gradnji džamije in islamskega kulturnega centra v Sloveniji so zgolj kazalec, kako uspešni so lahko ideološki aparati države pri širjenju kulturnih konstruktov o Drugem. Del naše dediščine torej temelji na principu samoocenditalizacije preko orientalizacije Drugega (Bartulović: 101). Razumevanje dediščine kot oblike moralne kategorije, ki jo opre-

deljujejo politični in ekonomski interesi, ki narekujejo izoblikovanje dediščine, njeno potencialno ohranjanje in rekonstrukcijo ter določajo njeno avtentičnost, so v prispevkih naslovili Ona A. Č. Gams, Bojan Knific, Dušan Štepec in Katja Jerman. Negativno vrednotenje dediščine in njene stereotipizacije lahko pripeljejo do napačnih predstav v javnem, medijskem in strokovnem diskurzu, kot so v svojih prispevkih ponazorili Viktor Škedelj Renčelj ter Andreja Čokl, Teja Hlačer, Saša Poljak Istenič in Nataša Visočnik. V slednjem je zmotno medijsko poročanje predstavljeno kot problematično, saj so stereotipne predstave v medijih namenjene občinstvu, ki jih dojema kot pomembne in točne. Maja Veselič in Andrej Gregorač ter Dragica Marinič in Iza Verdel so se lotili analize novodobnih pojavov kulturne dediščine, ki predstavljajo potencialno dediščino v prihodnosti, odvisno od njene sprejemljivosti za prihodnje generacije. Razmerje med kulturo in identiteto je (ne)posredna tema vseh prispevkov, vendar prav v prispevku avtoric

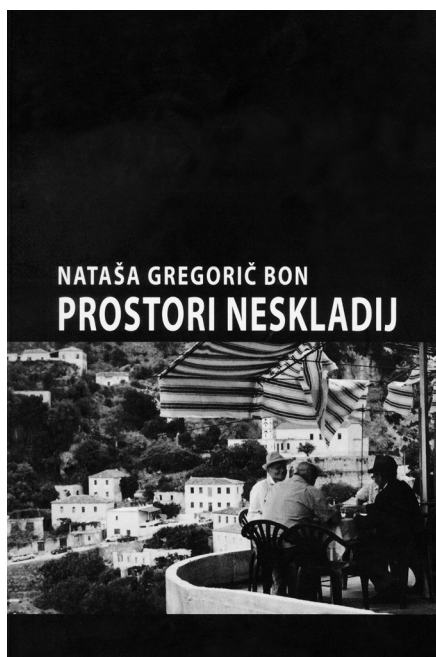
Žive Gobbo, Andreje Mesarič in Anje T. Mesarič dobi celostno podobo. Evropska unija in ideja evropske identitete sta sicer v družboslovju pogosto obravnavani temi, vendar avtorice z analizo zakonodajnih aktov in kulturnih projektov EU pokažejo, da je retorika o skupni kulturni dediščini enotnega kulturnega prostora *a priori* fabrikacija, ki utemeljuje svoje ekspanzionistične smernice na neokolonialistični način in jih posreduje novim članicam in drugim evropskim državam.

Zbornik nas opozarja na pogosto zastrto rešničnost. Javni, medijski in tudi akademski diskurzi dediščino nemalokrat predstavljajo površno in zmotno, kar zmanjšuje njeno vlogo in zastira njen pomen. Nezavedanje in nesprejemanje temeljnih lastnosti dediščine, kot so izključevanje Drugih, pristranskost in selektivne konstrukcije preteklosti, vplivata na izkrivljanje njene podobe, ki je javnosti posredovana kot prava in točna. Prispevki v zborniku jasno pokažejo, da je za razumevanje identifikacije, nacionalizma, zgodovine in dediščine potreben uvid,

da je kultura spolitizirana glede na ideološke cilje. Avtorji nekaterih prispevkov zato tudi predlagajo konkretne in utemeljene rešitve, nujne za ustrezno predstavitev vloge dediščine in razumevanje njenega pomena. Dušan Štepec na podlagi lastne izkušnje kot konservator analizira vidike vrednotenja dediščine in poziva h kritični refleksiji pri konstrukciji kulturnih spomenikov. Andreja Čokl, Teja Hlačer, Saša Poljak Istenič in Nataša Visočnik v sklepu prispevka navajajo konkretne rešitve in predloge, s katerimi bi se medijsko poročanje lahko izognilo stereotipizaciji dediščine.

Zbornik je dragocen prispevek k študijam, ki se ukvarjajo z razmerjem med dediščino, kulturo in identiteto. Prispevki postavljajo v ospredje kopico pomembnih vprašanj o vlogi in pomenu dediščine za današnjo družbo in ponujajo kritično obarvane in pomensko utemeljene odgovore. Ti bi bili lahko plodni za nadaljnje razprave, saj se tudi v slovenski javni, medijski in strokovni sferi pogosto zazna nerazumevanje pomena dediščine.

NATAŠA GREGORIČ BON: Prostori neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, južna Albanija; Založba ZRC, Ljubljana 2008, 263 str., ilustr.

Prvič se mi je kot raziskovalki ponudila priložnost recenzirati antropološko monografijo, ki govori o kraju, ki sem ga dejansko obiskala. In povrh še v družbi avtorice recenzirane monografije. Možnosti za kaj takšnega so najbrž največje prav pri nas, v Sloveniji. Če je bralec v začudenju dvignil vsaj eno od obrvi, sigurno ne pozna vseh majhnih absurdov dela v našem majhnem akademskem svetu. Občasno se pa majhnost le pokaže kot prednost.

Kakorkoli, ob že tako fascinanti popotovalni izkušnji po južni Albaniji sem bila ob Nataši Gregorič Bon, avtorici knjige *Prostori neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, južna Albanija*, deležna tudi prvovrstnih poznavalskih razlag in v čas odmaknjenih zgodb o tesnih kamnitih uličicah, porušeni ali še ne do konca zgrajeni hišah ali o na okoliške hribe vsidranih grških cerkvah. Predvsem pa zgodb o ljudeh, njihovih navadah, izse-

litvah in ponovnih vračanjih v vas, zgodb o ustvarjanju novega ali oživljanju starega načina življenja.

Knjiga *Prostori neskladij*, ki je leta 2008 izšla pri Založbi ZRC, je v prvi vrsti podrobna etnografija vasi oziroma natančneje – je študija nenehne, dinamične konstrukcije in rekonstrukcije prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades v južni Albaniji. Vsaj v prvem delu je tudi samorefleksivno avtoričino popotovanje, predvsem pa je delo, ki temelji na izredno širokem naboru virov, ki jih je avtorica minuciozno opisala in analizirala. Knjiga je opremljena s fotografijami, skicami, z zemljevidi, grafi in razpredelnicami, vsebuje pa tudi prevod Zakona o zemljiščih, ki ga Nataša Gregorič Bon v knjigi večkrat omenja predvsem kot »krivca« za spore in nesoglasja v konstrukciji prostora.

Kot raziskovalko migracij so me seveda najbolj zanimali odseki, kjer avtorica

* Dr. Kristina Toplak, univ. dipl. etnol. in prof. umetn. zgod., raziskovalka, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-pošta: kt oplak@zrc-sazu.si

obravnava izseljevanje ali priseljevanje iz vasi oziroma vanjo, odnose med izseljenci (bodisi v druge dele Albanije bodisi v druge države, predvsem pa v sosednjo Grčijo) in tistimi, ki so ostali doma, prednosti ali slabosti bivanja v »kraju« in podobne teme. A naj se vrnem na začetek.

Knjiga je smiselno razdeljena na štiri tematske sklope, ima tudi obširnejši predgovor, ki ga sestavljajo izseki iz raziskovalnega dnevnika, in uvod. Slednji nas tudi, kot se za uvod spodobi, seznanja s pristopi in konceptualizacijami prostora in kraja, identitete, lokalnosti, odnosov moči in drugimi s prostorom povezanimi koncepti, kot so jih razvili številni avtorji, med drugim ob delu na drugih, podobnih etnografskih terenih. Pomembno je, da nas, čeprav teoretsko skromni uvod, opozori na dinamičnost prostorskih konstrukcij in rekonstrukcij in njihovo prepletenost s spektrom družbenih odnosov.

Prostor in kraj, različna, a hkrati povezana in prepletena procesa, sta osrednji komponenti etnografske študije o južnoalbanski vasi Dhërmi/Drimades. Rabo v antropološki tematizaciji je avtorica opredelila z razlikovanjem med prostorom in krajem: koncept kraja uporablja tedaj, ko obravnava družbene interakcije, izkušnje in prakse, koncept prostora pa je na drugi strani abstraktnejši in označuje širše družbene in politične konceptualizacije življenja posameznikov. Pri obravnavi procesov konstrukcije prostorov in krajev v Dhërmiju/Drimadesu sledi Appaduraijevi metafori fraktala. Zanimajo jo kompleksni procesi konstrukcije, ki jih obravnava kot vzajemne in obojestranske, v nasprotju z obravnavo »enosmernih procesov, ki potekajo v smeri od središča k obrobju«.

Uvodu sledi prvi sklop knjige z naslovom Vas in njeni ljudje. Gre za niz »zgodb« o geomorfologiji in imenih vasi, ljudeh in družinskih/klanskih odnosih, komunikaciji, jeziku in veri. V posameznih zgodbah avtorica nakaže srž svoje antropološke pripovedi o prostoru in kraju, to je, da se ljudje in prostori identificirajo oziroma konstituirajo relacijsko, skozi dinamična razmerja z drugimi ljudmi in prostori. Če je v uvodnem poglavju le nakazan pomen

dvojnega/dvojezičnega poimenovanja (v albanščini in krajevni grščini) za razumevanje konstrukcije prostora in kraja, je v tem sklopu pomen tovrstnega poimenovanja konkretno predstavljen. Podpoglavje Družine, linije in klani še zlasti pokaže na razlike, ki se konstituirajo tudi skozi jezik. Iz teh razlik pa se lahko tvorijo nasprotja: med posamezniki in skupinami, med identitetami, javnim in zasebnim, preteklostjo in sedanjostjo.

Prvi in tudi naslednji sklop z naslovom Zgodovina neskladij nekako utrjuje predpostavko o razlikah in nasprotjih, vendar pa tretji in četrti sklop Morje in gore ter Pogajanja o smeteh ta nasprotja relativizirata. Interpretacija preteklosti in ponovno pisanje zgodovine, tako imenovane mitozgodovine, in spori ter neskladja, ki jih povzročajo, pomembno prispevajo k razumevanju današnje konstrukcije prostora in kraja v Dhërmiju/Drimadesu. Zanimivo je, da so med številnimi viri, ki orisujejo predmet drugega sklopa, to je interpretacije preteklosti, tudi ustni viri. Vendar pa ta sklop pretežno sestavljajo analizirani pisni viri, ki segajo od zapisov lokalnih zgodovinarjev, starejših popotniških zapisov, »uradnega« nacionalnega popisa zgodovine, do zgodovinpisja »zunanjih« (objektivnih?!) akterjev. Konstrukcija preteklosti sloni na kolažu del, ki so jih definirali progrški, proalbanski ali prolokalni interesi piscev. V postkomunistični dobi je obvladovanje, redefiniranje in prisvajanje preteklosti za konstrukcijo sedanjosti še kako pomembno, in Albanija ni nikakršna izjema. Ni nepomembno, da je avtorica v analizo vključila predvsem teme, ki so »legitimne' in 'relevantne« za njene sogovorce iz Dhërmija/Drimadesa, ki nam jih razkrije v nadaljevanju knjige, s čemer legitimira prav določene, to je njihove konceptualizacije. Tretji sklop nas popelje med morje in gore oziroma v medprostorje, kjer se locirajo ljudje, in kjer locirajo ljudje tudi vas in svoje relacije. Ljudje konstruirajo poti in kraje s pripovedovanjem zgodb, spominjanjem in z lastnimi biografskimi konteksti. Ta sklop predstavlja nekakšno ravnotežje in hkrati dopolnilo predhodnemu historiografskemu sklopu. Avtorica je z izseki iz

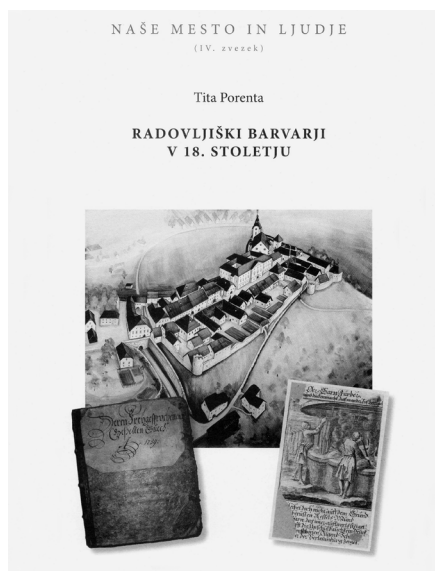
pripovedi prebivalcev Dhërmija/Drimadesa, njihovo analizo in nenazadnje z opozarjanjem na povezave lokalnosti s širšim ekonomskim in političnim kontekstom opozorila na konstrukcije razmejevanja med kraji in prebivalci, na mobilnost prebivalcev in spremembe, ki jih ta povzroča, na tvorjenje zasebnih in državnih hierarhij ter na »dvoumni« položaj vasi v preseku naravnih (morje, gore) in umetno ustvarjenih ovir (državna meja).

Zadnji vsebinski sklop to zanimivo monografijo zaokroži z zgodbo o smeteh, ki so v Albaniji vseprisotne, na obali pa tudi zelo vidne. Potemtakem ni nenavadno, da ljudje (prebivalci vasi, prišleki, priseljenci ali turisti) ob smeteh (ali bolje v sporih o njih) definirajo odnose, formirajo identitete in svojo pripadnost. Smeti na obali Dhërmija/Drimadesa so vedno dojete kot odgovornost nekoga »drugega« in so, kot ugotavlja Nataša Gregorič Bon, »produktivne kategorije, skoznje namreč presevajajo družbena neskladja«.

Čeprav vsi sklopi v knjigi poudarjajo razmejevanja, nenehna pogajanja, nesoglasja in celo konflikte, ugotavljam, da je avtorici uspelo pokazati, da imajo le, podobno kot pomeni prostora in kraja, spremenljiv, kontekstualni in naključni značaj. Vsekakor bi bilo z namenom razumevanja kompleksnosti prostorskih konstrukcij zanimivo, če ne celo nujno, vključiti v razpravo tudi komponento etničnosti kot tisto komponento, ki skozi različne konstrukcije in pogajanja razdvaja in povezuje.

Študija, ki jo na papirnatem mediju razkriva pričujoča monografija, ima vse značajske lastnosti »trdega« antropološkega dela, saj se po zgradbi, pristopu (avtorica se je naučila lokalni dialekt, pred tem pa je na terenu delala z vodiči), obravnavi predmeta in ljudi obnaša kot antropološka študija oddaljenega (!) terena. Naj pa ta »trda« trditev ne zamegli dejstva, da gre za pomemben in dobrodošel doprinos tako k antropologiji prostora kot tudi k albanskim študijam. Skromni popotnici po Albaniji pa je omogočila dragocen vpogled za paravan nekega slikovitega prostora in kraja.

TITA PORENTA: Radovljiški barvarji v 18. stoletju; IV. zvezek serije Naše mesto in ljudje, Muzeji radovljiške občine, Mestni muzej Radovljica, Radovljica 2009, 34. str., ilustr.

Etnologinja in zgodovinarica mag. Tita Porenta, muzejska svetovalka v Mestnem muzeju Radovljica, v pričujoči publikaciji nadaljuje s serijo del, ki predstavljajo prebivalce stare Radovljice v 18. Stoletju; tokrat se je posvetila radovljiškim barvarjem. Tema je del širšega konteksta, kajti v Mestnem muzeju Radovljica si prizadevajo, da bi večplastno prikazali ter ovrednotili življenje in delo njihovega slavnega rojaka Antona Tomaža Linharta in ga primerno umestili v tedanji prostor in čas. Pred tem je etnologinja in geografinja Nadja Gartner Lenac že raziskala radovljiške družine, ki so v 18. stoletju živele znotraj obzidja (Mesto); zanimalo jo je, v katerih hišah so živeli in s čim so se ukvarjali. Poglobljeno raziskovanje posameznih področij njihovega delovanja je tako logična posledica in naj bi v prihodnje rabilo za pripravo stalne razstave o Radovljici Linhartovega časa. Radovljica je bila v 18. stoletju podobna številnim drugim podeželskim mestecem v Evropi. Imela je približno štiristo prebivalcev, meščani so se ukvarjali z različnimi rokodelskimi dejavnostmi in s trgovino. V njej je delovalo 16 različnih vrst obrtnikov, za katere še ne vemo, kako so bili med sabo stanovsko povezani. Za radovljiške barvarje je raziskava pokazala, da so bili skupaj z drugimi mestnimi in trškimi barvarji dežele Kranjske vključeni v ljubljanski barvarski ceh, ki je deloval vsaj že v 2. polovici 17.

stoletja. V katalogu si lahko ogledate fotografije pečatnikov barvarjev na Kranjskem iz tega obdobja, ki jih hranijo v Narodnem muzeju Slovenije.

Avtorica nas uvodoma na kratko popelje skozi zgodovino barvanja, različnih barvil in barvarskega poklica, nato pa preide na bistvo svojega raziskovanja, to je na barvarje v Radovljici. Pri tem se je znašla pred dokaj zahtevno nalogo, kajti viri za obravnavano obdobje so prejkone skopi. Kljub temu pa ji je uspelo na podlagi ohranjenih arhivskih virov (matičnih knjig, Statusa animaruma, Terezijanskega katastra, različnih ohranjenih dokumentov barvarskega ceha), ustnih virov in literature na zanimiv in pregleden način naslikati podobo radovljiških barvarjev tistega časa. O samih delavnicah je zelo malo znanega, avtorica je našla le redke domače in tuje slikovne vire. Iz njih je razvidno, da so bili barvarji velikokrat odvisni od suknarjev, za katere so barvali. Za delavnice so bili značilni leseni škafi, kadi ali čebri, za večje tudi bakreni kotli, ki so jih ogrevali, v njih so v barvni kopeli namakali blago. Blago so nato odcejali in oželi na preprostih vitlih. Barve so hranili v posebnih glinenih posodah. Nekatere delavnice so imele tudi sušilnice za blago, ponavadi na podstrehah.

Z barvarstvom se je v Radovljici ukvarjalo pet družin in nekaj posameznikov, najpogosteje so se pojavljali priimki Kunstel, Krolnik in Osounik. Mojstri so svoje znanje in delavnice prenašali na sinove oziroma druge sorodnike. Po preučitvi virov avtorica ugotavlja, da je bilo število barvarjev v Radovljici konstantno, kar kaže na pomembnost te obrti za kraj. V 18. stoletju je tam delovalo med štiri in šest barvarjev, dve od delavnic sta bili v mestu, druge pa zunaj obzidja. Pri dveh hišah se še danes reče pr' Firbar. Za boljšo predstavnost avtorica vsa znana domovanja in delavnice barvarjev prikaže na zemljevidu, povzetem po franciscejskih katastrskih delovodnikih iz 19. stoletja oziroma po predlogi iz knjige Jureta Sinobada *Dežela: Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine*.

Bralce nato vodi po zgodovini posameznih barvarskih rodbin. Nastarejša in obenem najštevilčnejša je bila družina Kunstelj, kot njen prvi mojster je v cehovski knjigi

ljubljskega ceha že leta 1704 omenjen Matija, vendar v virih ni navedeno, kje je imel svojo delavnico. Zato pa je bilo to mogoče ugotoviti za vse njegove naslednike, in avtorica navaja dve veji te rodbine, ena je delovala v Mestu, druga pa zunaj obzidja. Eden od Matijevih naslednikov, Jožef Kunstel, je bil ded Tomaža Linharta po materini strani, barvarja sta bila tudi Anton, Linhartov stric, in njegov sin, Tomažev bratranec. Prvi veji Kunstlov lahko sledimo vse do zadnjega barvarja Janeza, ki je umrl leta 1895. Njegova mati se je po moževi smrti še enkrat poročila z barvarjem Jurijem Benkom. Druga veja je opravljala obrt znotraj mestnega obzidja in ji lahko sledimo do zadnjega barvarja Antona, ki je umrl leta 1859.

Druga pomembna rodbina so bili Krolniki, katere začetnika sta bila brata Anton in Andrej, delavnico sta imela znotraj mestnega obzidja. Prvega najdemo v cehovski knjigi vpisanega leta 1704, drugega štiri leta pozneje. Ker je bil Anton brez otrok, so delavnico nasledili Andrejevi potomci, zadnji je bil Jožef Francišek Ksaver konec 18. stoletja, ki pa ni imel sina, zato je delavnico podedoval njegov brat krznar.

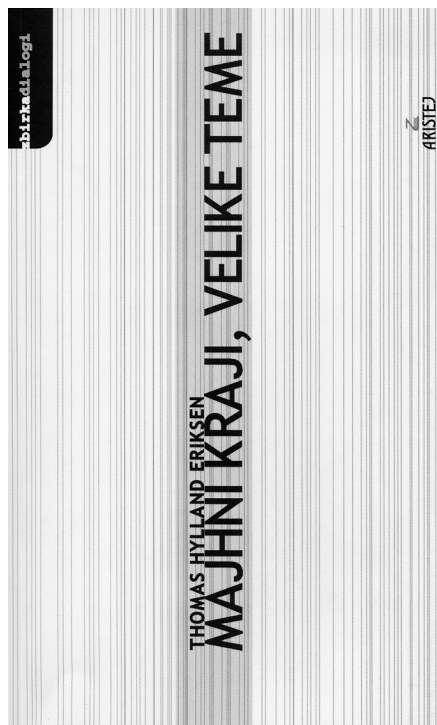
Tretja družina je bila Osounik, ki je barvarsko obrt verjetno podedovala po Jakobu Jallnu. Ta je umrl pri 34. letih, njegova vdova se je ponovno poročila z Luko Osounikom in verjetno nanj prenesla obrtno pravico. Obrt sta nadaljevala še njegov sin Jožef in vnuk Jurij.

V Radovljici so poleg omenjenih družin delovali še posamezni barvarji, Franc Škofic, Fortunat Varl in Jurij Benko. V začetku 18. stoletja se omenjata še priseljeni barvarski mojster Jakob in njegov sin Anton Hirsch. Konec 18. stoletja je v Radovljico prišel Matija Pirc, ki je najprej prebival v nekdanji Osounikovi delavnici, nato pa se je preselil v Predmestje 13 (še danes pr' Firbar). Njegovo obrt je podedoval sin Jakob in jo opravljal do svoje smrti leta 1854.

Avtorica nam za konec predstavi še rod Wagnerjev, ki se je v Radovljico s Češke preselil okoli leta 1880. Poleg barvanja so se ukvarjali tudi s tiskanjem in čiščenjem blaga, njihova delavnica je delovala vse do leta 1990.

* Mag. Estera Cerar, univ. dipl. zgodovinarica, muzejska svetovalka, Tehniški muzej Slovenije, 1000 Ljubljana, Parmova 33, E-naslov: estera.cerar@tms.si

THOMAS HYLLAND ERIKSEN: *Majhni kraji, velike teme*; Založba Aristej, Maribor 2009, 411 str., ilustr.

Knjiga *Majhni kraji, velike teme* Thomasa Hyllanda Eriksena je v izvorniku z naslovom *Small places, large issues* prvič izšla leta 1995. Tistega leta smo se študenti Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo in Oddelka za sociologijo kulture Filozofske fakultete, med katere sem spadala tudi recenzentka pričujoče publikacije, pri predmetih, kot sta bila Socialna antropologija I in Uvod v kulturno antropologijo, o antropoloških teorijah in temah največkrat učili iz zapiskov s predavanj. Predavatelji so nam nudili bolj ali manj podroben pregled zgodovine teorij in tem, s katerimi se socialni in kulturni antropologi ukvarjajo od začetkov vede. Ob prebiranju slovenskega prevoda druge, leta 2001 izdane posodobljene izdaje Eriksonove uspešnice, mi ni dala miru misel o tem, kako drugačna bi lahko bila naša študijska izkušnja, če bi imeli dostop do tako odličnega učbenika, kot so Eriksonovi *Majhni kraji, velike teme*.

O tem, da gre za odličen učbenik, ni dvoma. Knjiga je izjemna svetovna uspešnica in jo uporabljajo študentje po vsej Evropi, morda tudi v ZDA, čeprav tam verjetno manj, saj imajo daljšo in bogatejšo zgodovino izdajanja učbenikov za to, kar oni

imenujejo »kulturna antropologija«. V izvorni izdaji ima knjiga manjši format kot slovenski prevod in je malce bolj priročna v smislu, da jo študent lahko skoraj v vsakem trenutku vzame s seboj, kar ni vrlina prevoda, v katerem je tisk večji in s tem knjiga tudi debelejša in težja.

Thomas Hylland Eriksen, ki je izredno produktiven avtor, je avtor tudi številnih drugih referenčnih antropoloških del, naj med njimi omenim predvsem *Ethnicity and nationalism*; *Globalisation: Studies in anthropology*; *A history of Anthropology* (soavtor Finn Sivert Nielsen) in *What is anthropology? Majhni kraji, velike teme* je učbenik, namenjen predvsem diplomskim študentom socialne in kulturne antropologije, in kot pravi avtor v predgovoru, gre za »spremljevalno publikacijo k etnografskim monografijam, ki še vedno ostajajo prepotreben del antropologovega zgodnjega izobraževanja, ne glede na zgoščene preglede, ki jih učbenik lahko nudi« (str. 7).

Knjiga ima 19 poglavij, ki obdelajo vsa klasična področja antropologije, med drugim sorodstvene zveze, spol, politično ureditev, menjave, religijo in ritual ter etničnost in nacionalizem. Poleg tega vsebuje tudi kratek zgodovinski pregled ter predstavi naravo in problematiko terenskega dela v antropologiji. Čeprav, kot pravi Eriksen sam, je v knjigi poudarek na klasičnih antropoloških temah, pa bralca vseeno seznanja tudi z novjšimi temami, kot je vprašanje sprememb in kontinuitete v družbi, pod vprašaj postavi tudi vlogo antropologije v kolonialnih aktivnostih zahodnih družb, problematizira konzervativno naravnost antropologije in razglablja o metodoloških izzivih, ki jih za antropologijo predstavljajo spremembe in družbeno-kulturna kompleksnost. V zadnjem poglavju se loti še vprašanja globalizacije in njenega vpliva na antropologijo kot vedo, teme, ki jih antropologi raziskujemo danes, pa primerja s preteklostjo.

Prevod Eriksonovega učbenika v slovenščino je izredno dobrodošel in težko pričakovani, saj kljub vedno večji popularnosti študija antropologije in pa antropološkega pristopa tudi v drugih humanističnih vedah, v slovenščini premoremo le malo temeljnih referenčnih del s tega področja. Izjema je

prevod Kuperjeve *Antropologija in antropologi* iz leta 2001, prav tako pri mariborski založbi Aristej, in pa *Zelo kratek uvod v socialno antropologijo* Johna Monaghana in Petra Justa, ki je izšel pri Založbi Krtina. Čeprav je delo pravzaprav namenjeno dodiplomskim študentom, bodo po njem lahko s pridom posegali tudi magistrski študentje. Knjiga bo lahko zelo koristna tudi pri pripravi predavanj iz uvoda v antropologijo, saj nudi sistematičen pregled discipline.

Edina šibka točka prevoda leži v slovenjenju nekaterih lastnih imen, predvsem imen ljudstev in etničnih skupin. Ljudstvo Janomamo je tako v slovenskem prevodu zapisano kot Janomami in Janomamo, v izvorniku pa kot Yanomamö, kjer se zadnji o izgovarja kot polglasni o. Ime je bilo problematično tudi v angleškem jeziku, v katerem ga nekateri avtorji beležijo kot Yanomami, drugi kot Yanomamö in spet tretji kot Yanomamo. V slovenščini je za omenjeno lastno ime edina referenca *Veliki splošni leksikon* iz leta 2005, v katerem so navajani kot Janomamci (po pravilih za dodajanje obrazil pri slovenjenju; glej *Slovenski pravopis*). Reka Amazonka je v besedilu izmenično navajana kot Amazonas in Amazonka. Prav tako je kar nekaj nedoslednosti pri navajanju strani v kazalu, kar bi bilo smiselno popraviti v ponatisu, do katerega bo gotovo prišlo, saj je knjiga izšla le v 600 izvodih. Kot bralka in kot socialna antropologinja bi si želela, da bi ob pripravi ponatisa v knjigi izdali tudi predgovor k slovenskemu prevodu, v katerem bi lahko urednica in prevajalka pojasnili, kako sta se odločali pri prevodih nekaterih antropoloških terminov in pa predvsem lastnih imen. Zavedati se je treba, da se s tem, ko neko besedo preberemo v učbeniku, ta pridobi na teži in se uveljavlja še toliko hitreje, kar pomeni, da ima tak prevod zgodovinski pomen. Prav zato je še toliko bolj nujno, da bi se slovenski antropologi med seboj posvetovali in s tem vplivali tudi na pravilnejšo rabo antropoloških izrazov v nestrokovni javnosti.

* Doc. dr. Liza Debevec, socialna antropologinja, Inštitut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: liza.debevec@zrc-sazu.si

MARKO ŠTUHEC: Besede, ravnanja in stvari: Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja.
Slovenska matica, Ljubljana 2009, 305 str.

Predmet obravnave v knjigi *Besede, ravnanja in stvari: Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja* so zapuščinski inventarji, oporoke, matične knjige, poročne pogodbe, patentni, resolucije, pisma in dnevniki, leksikoni in slovarji kranjskega plemstva iz prve polovice 18. stoletja. Analiza tovrstnih virov, temeljnih za raziskovanje vsakdanjih stvari in z njimi povezanih življenjskih opravil je po besedah avtorja knjige, dr. Marka Štuha,¹ pokazala na njihovo izjemno večplastno sporočilnost, kar bo nedvomno v veliko pomoč ne le zgodovinarjem, temveč tudi etnologom, antropolopogom, muzealcem, raziskovalcem avtobiografskega gradiva, jezikoslovnim zgodovinarjem, sociologom in mnogim drugim strokovnjakom, ki jih zanimajo struktura vsakdanjega življenja, 18. stoletje, družbeni odnosi, materialna dediščina ali morda le metodologija dela s tovrstnimi viri.

Glede na to da je obdobje prve polovice 18. stoletja bolj skopo z velikimi zgodovinskimi dogodki in prelomnicami, zato pa tudi z zvenečimi imeni, ki bi zaznamovali to

dokaj mirno obdobje slovenske nacionalne zgodovine, se zdi avtorju ukvarjanje z njim nekakšen »luksuz«, vendar pa je zgodovinarstvo prav v zadnjih desetletjih pokazalo zanimanje tudi za druge teme, ki malce odvrnejo od vtisa, da so se ljudje ukvarjali samo s tem, kako slediti svojim vladarjem. Življenje so ljudem zapolnjevale tudi na prvi vtis nezanimive in obrobne stvari. Ko in če pa jim sledimo skozi čas, pomagajo celo danes razumeti določene vzorce in vzroke ravnanja njihovih uporabnikov. Za tak primer avtor navaja skodelico za kavo, ki je bila v obravnavanem času že kar precej pogost predmet, vendar le med kranjskimi plemiči kot tedanjo družbeno elito, danes pa skodelica kave večinskemu prebivalstvu vzbuja precej različne asociacije in simbolike.

Ukvarjanje z inventarji in analiziranje njihovih vsebin se začne že pri ugotavljanju njihove zunanje podobe. Eni debeli skoraj decimeter, drugi skromni zvezki, odražajo osebne življenjske poti, prepletene s kolektivno zgodovino. Inventarje, ki sicer na prvi pogled obetajo le suhoparen seznam stvari, lahko namreč bereš tudi kot besedilo, ki odgovarja na različna vprašanja. V njih omenjeni predmeti namreč sproščajo številne asociacije, ki jih lahko povežemo s socialnim, kulturnim in čustvenim svetom vseh, ki so z njimi rokovali sami ali v družbi. Posamezni predmeti se lahko med seboj povezujejo tudi v širše skupine. Analiza v inventarjih omenjenih predmetov je pokazala tudi na razvojne faze pojavnosti, množične rabe in njihov zaton, še zlasti, če primerjamo inventarje iz predhodnega obdobja (Štuhec 1995) in obdobja za njim (Šteh 2010). Plemstvo, ki je bilo sicer različno bogato, je v določenih zadevah ohranilo skupne stanovske značilnosti, precej večje razlike pa so bile v materialnih, kvalitativnih in količinskih posameznih artiklov.

Knjiga je razdeljena na štiri poglavja. V prvem skuša avtor odgovoriti na vprašanja, kdo so bili ljudje, ki so sredi 18. stoletja za seboj pustili popise premoženj, koliko so bili stari in koliko te njihove značilnosti ustrezajo celotni plemiški populaciji. Precej obsežno poglavje zajema strnjeno branje tudi o tem, na kakšen način in kako

pogosto je bilo kranjsko plemstvo obravnavano v slovenskem zgodovnopisju. Te študije so z različnih raziskovalnih zornih kotov prispevali Dušan Kos, Miha Preinfalk, Boris Golec, Maja Žvanut in I. Weigl, pred tem pa je o inventarjih kranjskih svobodnikov pisal tudi Angelos Baš (1954: 6–7). Prvo poglavje v nadaljevanju na številnih konkretnih primerih analizira plemiško družinsko življenje predvsem v odnosu do otrok, vzroke umrljivosti oporočiteljev in izvajanje oporok. Drugo poglavje je posvečeno analizi plemiških poročnih pogodb v prvi polovici 18. stoletja. Tudi ta obsežna analiza socialnih, finančnih, mentalitetnih, vedenjskih in emocionalnih vidikov sklepanja porok razkriva plemiški svet prve polovice 18. stoletja. V nadaljevanju avtorja zanimajo premoženje, njegova velikost, razporejenost in odvisnost od stopnje plemiškega naziva, spola in statusa posameznika, kar ilustrira s številnimi konkretnimi primeri. V zadnjem poglavju so v ospredju vprašanja, povezana z rabo jezika v obravnavanih virih, ki so sprožila razmišljanja o pisni in govorni praksi kranjskih plemičev v obravnavanem času.

Materialni svet predmetov kranjskega plemstva se je sredi 18. stoletja spremenil, bolj počasi v zvezi z opremljanjem stanovanj, hitreje na področju mode, vendar pa je obleka kljub temu, da se je v Zahodni Evropi že pojavljalo potrošništvo, ostajala trajna dobrina, ki so jo tudi najbogatejše plemkinje zapuščale svojim mlajšim sestram in sorodnicam, popisovali pa so se tudi predmeti, ki so bili po mnenju popisovalcev že precej obrabljeni ali poškodovani. »Kranjski plemiči pač stvari niso metali stran,« avtor končuje svoje drugo monografsko delo na to temo.

Viri in literatura

BAŠ, Angelos: Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. *Slovenski etnograf* 6–7, 1954.

ŠTEH, Bogdan: Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir. Magistrsko delo. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010.

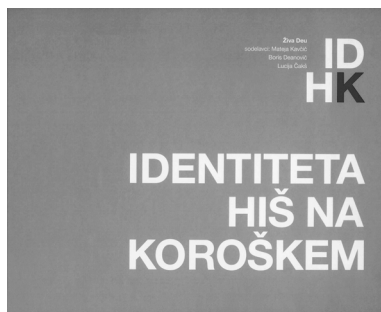
ŠTUHEC, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.

¹ Dr. Marko Štuhec je profesor obče zgodovine zgodnjega novega veka na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

BERNARD KOTNIK: Zgodovina hiš južne Koroške 14, Mohorjeva založba, Celovec 2009; 274 str.

S to svojo zadnjo, ne povsem dokončano knjigo, 14. po vrsti v dvojezični slovensko-nemški zbirki Zgodovina hiš južne Koroške, se je frančiškan p. Bertrand Kotnik, prizadevni raziskovalec izvora slovenskih krajevnih in hišnih imen, pri 96. letih poslovil od zvestih bralcev. Tokrat se je posvetil zgodovini hiš oziroma njihovih imen na ozemlju prapuznije Marija na Zilji, ki so ji v srednjem veku pripadale tudi nekateri kraji v današnji Sloveniji. Med njimi Rateče pri Kranjski Gori, kar pojasnjuje izvor Rateškega oziroma Celovškega rokopisa, pomembnega slovenskega jezikovnega spomenika iz 14. stoletja. Med vasmi severno od Karavank pa so bile ena pomembnejših Bače, od koder sta bila doma Franc Treiber, avtor »himne« koroških Slovencev Nmač čez izaro, in pisatelj Jurij Trunk. V tej prapuzniji sta zapustila sledove tudi književnika Franc Ksaver Meško in Fran Eller.

ŽIVA DEU: Identiteta hiš na Koroškem, Las MDD, z. b. o., Slovenj Gradec 2009; 146 str.

Ne dogaja se pogosto, da se kje na podeželju ljudje sami zavejo vrednosti svoje izginjajoče stavbne in kulturne dediščine in si poiščejo strokovno pomoč za njeno ohranjanje in obnovo. V Zadrugi za razvoj podeželja v okviru Lokalne akcijske skupine Mislinjske in Dravske doline so storili prav to in v pripravi dokumentov za razvoj podeželja do leta 2013 že v svoj prvi letni načrt vključili projekt Identiteta hiš na Koroškem, njegovo izvedbo pa so zaupali projektni skupini s Fakultete za arhitekturo ljubljanske Univerze pod vodstvom dr. Žive Deu. S sodelovanjem Mateje Kavčič, Borisa Deanoviča in Lucije Čakš je nastala bogato ilustrirana knjiga z opozorili in napotki, povezanimi z vzorčnimi projekti obnov in novogradenj. Poleg pozitivnih zgledov so v opisih, slikah in risbah prikazani tudi primeri nepravilnega ravnanja – posledice dezorientiranosti, ki ne le na Koroškem čedalje bolj obvladuje oblikovanje okolja. Predgovora sta napisala arhitekt mag. Peter Gabrijelčič in Alan Bukovnik iz Las MDD; na koncu sta objavljeni še recenziji etnologa dr. Janeza Bogataja in arhitekta dr. Fedje Koširja.

ALMA KARLIN: Uroki ljubezni – uroki smrti, Mohorjeva založba, Celje 2009; 242 str.

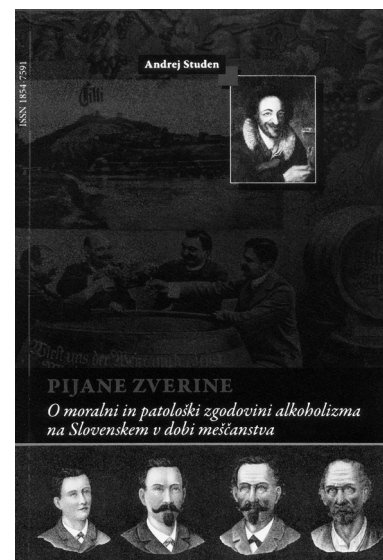
Šele leta 2009, 110 let po rojstvu Alme Maximiliane Karlin in 80 let po tem, ko se je odpravila okrog sveta, se je naposled tudi slovenski javnosti jasneje odstrla komaj verjetna življenjska zgodba te izjemne ženske, svetovne popotnice in pisateljice iz Celja. Nanjo sta opozorila zlasti dva portreta – filmski, Marte Frelih, *Alma M. Karlin*, in album Jerneje Jezernik, *Alma Karlin, državljanska sveta*. Manj opažen pa je ostal tudi za antropologe in etnologe zanimiv potpis *Uroki ljubezni – uroki smrti* v prevodu in z uvodno besedo Cvete Kovačič. V pričujoči knjigi je Alma Karlin slikovito opisala svoja doživetja Južnega morja, kamor je prispela po petih letih poti prek Amerike, Kitajske, Japonske in Avstralije. Povsod, kjer se je zadržala dalj časa, je raziskovala mitologijo in vraževerje domorodcev, še posebej položaj žensk, ter pomen različnih tabujev v njihovem življenju.

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik. 1000 Ljubljana, Trebinjska 11, E-naslov: iztok.ilich@dzs.si

ANDREJ STUDEN: Pijane zverine,

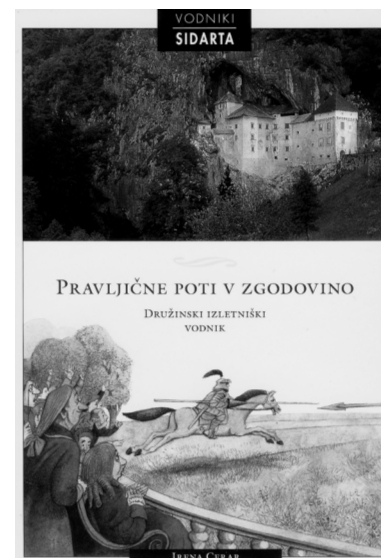
Zgodovinsko društvo Celje, zbirka Zgodovince, Celje 2009; 180 str.

Zgodovinar in sociolog kulture dr. Andrej Studen je objavil že več razprav in monografij o različnih vidikih vsakdanjega življenja v preteklosti. Zanima ga zlasti zgodovina meščanstva ter v tem okviru vpliv procesov modernizacije in uvajanja tehničnih novosti na družbene spremembe. Potem ko je med drugim raziskal pojave kriminala in različne oblike kaznovanja, se je posebej lotil še zgodovine morale in družbenih odklonov. Z njimi je povezana tudi tukaj osvetljena moralna in patološka zgodovina alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva. Avtor opozori, da se družba alkoholizma na glas sicer sramuje, potihem pa ga dopušča in sprejema. To dokazuje tudi dejstvo, da so se zgodovinarji temu pojavu doslej bolj ko ne izogibali, toliko bolj pa je zaposloval katoliške in meščanske moraliste, ki se jim Studen seveda zna po svoje oddolžiti.

IRENA CERAR: Pravljične poti v zgodovino,

Založba Sidarta, Ljubljana 2009; 256 str.

Avtorica *Pravljičnih poti Slovenije* iz leta 2004 je v tem novem družinskem izletniškem vodniku ohranila preizkušeno strukturo poglavij s popotniškimi napotki in priročnimi zemljevidi ter prepletanjem fotografij z upodobitvami naših najboljših ilustratorjev. Le pozornost je s stvaritev narave ter pravljic o škrahtih, vilah, velikanih in drugih bajnih bitjih preusmerila bližje ljudem. Poleg gradov in zgodb o graščakih, vitezih in zakladih, ki so se spletele okrog njih, jo zanimajo tudi pravljичni motivi, povezani z izročilom o gradišču pri Volčjem Gradu, o Hunih, rimskih utrdbah na Hrušici in drugih arheoloških lokacijah ali celih naseljih, kot so Kostanjevica na Krki, Piran in Štanjel. Za povrh je avtorica dodala še nekaj zgodb iz novejšega časa. Vodnik, ki vabi na 50 zanimivih raziskovalnih poti, sta med bralce s svojimi priporočili pospremili etnologinja Monika Kroje in arheologinja Verena Perko.

LJUDEM – LJUdska DEdiščina za Muzeje na Banjški in Trnovski

planoti. Ustanova Fundacija BiT planota, Grgarske Ravne 2009; 316 str.

Do nastanka tega zanimivega zbornika, ki ga je uredil Miroslav Šuligoj Brevec, je po poldrugem letu strokovno vodenih dejavnosti pripeljala predvsem zgledna zavzetost članov Fundacije BiT Planota. Opravljali so raziskave in pripravljali tematske razstave s področij oblačilne kulture, ljudske pesmi in jezikovnih posebnosti ter različnih obrti in zeliščarstva. Gradivo so jim pomagali zbirati posebej usposobljeni prostovoljci, dobro pa so se znašli tudi pri zbiranju finančnih sredstev. Med avtorji prispevkov najdemo poleg etnologinje mag. Inge Miklavčič - Brezigar tudi muzealca Atleja Oveja Martinussena, ki je posredoval bogate norveške izkušnje, učiteljico Maro Bolčina, zbirateljico in interpretatorko ustnega ljudskega izročila Ljubo Jenče, slavistko Janjo Šuligoj ter z urednikom in vodjem projekta Borisom Kantetom vred še sedmerico poznavalcev življenja in izročila na Banjški in Trnovski planoti ter domačinov različnih poklicev, ki to življenje tudi živijo in sooblikujejo.

Razstavljeni lončarski izdelki v razstavišču Pokrajinskega muzeja Murska Sobota.

Foto: Tomislav Vrečič, 11. 6. 2009

Adolf Hašaj na vozu drugi z leve, na poti na sejem. Kuzma, 60. leta 20. stoletja.

Original hrani Helga Gartner, Kropa

HA, DÜŠA JE BILA UMETNIŠKA

Razstava Pokrajinskega muzeja Murska Sobota

Razstava HA, duša je bila umetniška je nastala v sklopu prvega mednarodnega trienala keramike Unicum 09 (kjer je bila predstavljena tradicionalna in sodobna keramika slovenskega, evropskega in svetovnega prostora). V prostorih Pokrajinskega muzeja Murska Sobota je bila na ogled od 10. 6. do 6. 9. 2009. V tem času je razstavo obiskalo 915 obiskovalcev.

Razstava je prikazovala goriškega lončarja Adolfa Hašaja (1941–1993), ki je v sebi združeval sproščeno, neobremenjeno (ljudsko) umetnost, rokodelstvo in lončarsko znanje, pod svoje izdelke pa se je podpisal z znakom HA (Hašaj Adolf). V Prekmurju sta delovali dve skupini lončarjev: filovska in gorička. Središče goriških lončarjev so bili Moščanci in Pečarovci. Iz Moščancev izhaja znana družina Hašaj, v kateri so lončarile tri generacije: oče Štefan, sinovi Ludvik, Štefan in Ivan ter vnuk Adolf. Na razstavi so bili predstavljeni lončeni izdelki družine Hašaj in drugih goriških lončarjev (posamezniki, ki izdelke hranijo, so jih za potrebe razstave posodili): Ivan Kološa (1900–1955) iz Moščancev, Štefan Hašaj st. (ok. 1892–ok. 1947) iz Moščancev, Ivan Hašaj (1905–1962) iz Moščancev, Štefan Hašaj ml. (1919–1999) iz Moščancev, Ludvik Hašaj (1912–1960) iz Kuzme, Janez Škrlak iz Moščancev, Nikolaj Lutar iz Sebeborcev, Štefan Zelko st. iz Pečarovcev, Franc Zelko iz Pečarovcev, Šandor Kerčmar (?) iz Gornjih Petrovcev, Kalman Kuhar iz Puconcev, Adam Berskoč iz Križevcev, Štefan Zelko ml. iz Lemerja, Jože Lainščak iz Dolencev (?) in Jože Zelko iz Pečarovcev. Prav tako so razstavljali mladi lončarji iz osnovne šole Grad, ki so pod mentorstvom Karla Šalamona prenesli Adolfovo cvetlično poslikavo na svoje lončene izdelke: Sašo Ribaš, Nives Rac, Natalija Gyergyek, Sanja Šarkanj, Blaž Bertalanič, Rudi Ficko in Karel Šalamon.

Adolf Hašaj, lončar iz Kuzme, je od drugih prekmurskih lončarjev na sejmi izstopal po beli posodi, poslikani s cvetličnimi

motivi. Zaradi tega so za Adolfa rekli, da ni bil »tipično prekmurski«. Res je belo glazuro in tehniko poslikave prinesel z Gradiščanskega (Burgenland), kjer je nekaj let delal. Tam se je izpopolnil v znanju izdelave glazur in poslikave, njegovi cvetlični vzorci pa so vpliv madžarskega in avstrijskega prostora. Tako imamo na eni strani lončarje, ki so pri načinu okraševanja in glaziranja ostali »tipično prekmurski«, čeprav so znanje pridobivali tudi na Gradiščanskem ali v sosednjih madžarskih vaseh. Na drugi strani pa je Adolf Hašaj, ki je pridobljeno znanje tudi uporabljal; še več, z belo glazuro in s cvetlično poslikavo se je tako zelo razlikoval od drugih prekmurskih lončarjev, da mu proti koncu življenja ni bilo več treba prodajati na sejmih. Zaradi njegove prepoznavnosti so kupci izdelke kupovali kar pri njem doma. Po vrnitvi z Gradiščanskega je prenehal s starimi tradicionalnimi načini glaziranja in se posvetil samo beli glazuri in cvetlični poslikavi, gline pa ni več kopal doma, temveč jo je – ker je bila boljša podlaga za njegovo belo glazuro – kupoval v Stoobu. V tujini pridobljene znanje in izkušnje je prinesel domov, v tradicionalno okolje, iz katerega je izhajal. In prav ta barvitost njegovih izdelkov je privlačila in navduševala kupce na sejmih. Gotovo je bil to plod njegove svobodne umetniške duše, da se ni ukvarjal z detajli, ampak je s čopičem po posodi sproščeno vlekel poteze; vztrajal pa je pri tradicionalnih oblikah izdelovanja posode/izdelkov. Ni prenesel serijskega in količinskega izdelovanja ter časovnih pritiskov trgovskega podjetja Dom. Ni stremel za serijsko proizvodnjo, njegova *duša je bila umetniška*. Glino so gorički lončarji kopali v domačih nahajališčih. Pri tem delu je pomagala cela družina (otroci in žena). Delavnico so imeli kar v hiši, v sobi, razen Ludvika in Adolfa Hašaja iz Kuzme, ki sta imela posebno leseno delavnico na dvorišču. Priprava ilovice je bila lončarjevo delo, pomagali so mu tudi žena ali otroci. Glav-

* Jelka Pšajd, univ. dipl. soc. kult. in etnol. in kult. antrop., višja kustodinja, Pokrajinski muzej Murska Sobota. 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, E-naslov: jelka.psjajd@guest.arnes.si

Solnica; izdelek Adolfa Hašaja.

Foto: Tomislav Vrečić, Murska Sobota, junij 2009

na orodja in pripomočki lončarjev so: lončarsko vreteno (*šajba*); mlin za mletje ilovice; mlin za mletje barve (*siják*); usnjena krpa (*škramec*), s katerim si lončar pomaga oblikovati posodo; kos stekla ali lesa (*šprigla*), s katero vleče posodo navzgor; goba za glajenje posode; manjši kosi lesa za izdelovanje vzorcev v surovo posodo; žica (*drou*), s katerim odreže posodo in jo postavi sušit; posebno oblikovana deska (*leis*), s katerim dvigne posodo z vretena in jo postavi sušit, votli kos oblikovane gline (*kukujca*) z vtaknjnim gosjim peresom, s katerim riše po izdelku.

Peč so imeli lončarji na dvorišču in so si jo navadno sezidali sami. Gorički lončarji so tudi žgali črno posodo, vendar veliko manj kot filovski. V glavnem so delali glazirano posodo (*obljano*), pa tudi enkrat žgano posodo (*prousto*) ali biskvitno žganje. Največ so *prousto* žgali lonce, ki so jih uporabljali za kuhanje svinjske hrane. Za *obljano* posodo so enkrat žgano posodo, ko je bila že ohlajena, vzeli iz peči. Ohlajeno posodo so obrisali ter znotraj in zunaj oblili (*obljali*) s kupljeno barvo, zmleto v ročnih žrmljah. Tako *obljano* ali dodatno okrašeno so dali še enkrat žgat v peč; zazidali in zamazali so glavni vhod, preostalih odprtín pa niso zapirali. Žgali so, dokler se ni barva – glazura stalila. Ohlajeno enkrat žgano posodo so z belo glino (naravni obliv) ali barvo (*bajso*) poškopili – to so poznejše lise, nato posodo polili z rumeno *bajso* – to so poznejše rjavo-črne lise, celo posodo pa polili še s prozorno glazuro (*obljalom*), skozi katero so se videle predhodne barve (Novak 1951: 122–123). Hkrati so bile barvne glazure ne samo neprepustne, ampak tudi okras. Izdelke, predvsem posodo, so krasili tudi tako, da so na posušeni, nežgani izdelki poslikali z barvo gline (npr. 70 odstotkov gline, 30 odstotkov glini dodane barve) okrasje in dali žgat. Še največ plastičnih reber, ki so dodatno nanesene na nežgano (napol suho) posodo s prsti ali z glavnkastim predmetom, je na večjih izdelkih, na primer loncih za žganjekuho. Vrezane valovnice ali geometrijske like so redkeje izdelovali na nežgano posodo in jo oblili z barvno glazuro, na primer na amfori in vrču. Adolf Hašaj je inglazurno tehniko poslikavanja spoznal in osvojil na Gradiščanskem in jo po prihodu domov v Kuzmo tudi največ uporabljal.

Ko je po letu 1965 začela na trg prihajati plastična posoda, je nastala t. i. lončarska kriza. Lončarji svojih izdelkov niso več mogli prodajati, zato je nekaj posameznikov odšlo delat na Gra-

Detajl rastlinskega okrasja s Hašajevoga izdelka.

Foto: Tomislav Vrečić, Murska Sobota, junij 2009

diščansko. Že leta 1951 so gorički¹ lončarji pisali Ministrstvu za lokalno industrijo v Ljubljani za izdajo dovoljenja za prodajo izdelkov na sejmih v vaseh okraja Murske Sobotne:

Vsi zgoraj navedeni lončarji izdelujemo doma lončarske razne izdelke, katere pa ne moremo prodajati po sejmih v okraju Murska Sobota ter nam isti ležijo in se kopičijo doma, tako, da ne vemo kam z istimi a davek pa moramo kljub temu redno plačevati, poleg tega pa imamo velike režijske stroške z nabavljanjem drv, glajenke in gline in smo v zvezi s tem v finančnih poteškočah in tudi nimamo nobene perspektive za v bodoče. Radi tega vsi zgoraj navedeni lončarji prosimo naslov, da nam ide na roko ter nam izda dovoljenje, da bomo v bodoče smeli svoje izdelke prodajati v okraju na sejmih kot to lahko prodajajo lončarji po drugih okrajih, ker v nasprotnem slučaju bi morali postopoma odpovedati lončarji obrt, kar pa mislimo, da ne bi bilo prav z oziroma na to, ker je že itak lončarjev malo.²

Okoli leta 1973 je nastala še afera s svinčeno glazuro, ko posode niso smeli več oblivati s to, temveč s kositrno glazuro; s tem se je zmanjšala tudi kakovost glazure.³ Lončar, ki je še naprej uporabljal svinčeno glazuro, je bil denarno kaznovan; izdelke pa so morali preverjati z analizo.

Danes na Goričkem lončarita Franc Zelko iz Pečarovcev in Štefan Zelko iz Lemerja; Karel Šalomon pa svoje rokodelsko znanje prenaša na mlajše na osnovni šoli Grad, ki se združujejo v interesni dejavnosti Mladi lončarji.

Razstavo je pripravil Pokrajinski muzej Murska Sobota, sodelovala sta oblikovalec razstave in kataloga Sandi Červek in foto-

1 Iz Moščancev: Ivan Hašaj, Štefan Hašaj, Janez Škerlak, Štefan Zrinski, Ludvik Horvat, Ivan Kološa; iz Pečarovcev: Anton Žokš (Žekš), Karel Palatin, Štefan Zelko, Štefan Fartek (Fartelj); Ivan Kuplen iz Prosečke vasi, Jožef Panker iz Motovilcev, Jožef Pozvek iz Vidoncev, Viljem Car iz Poznanovcev, Ludvik Hašaj iz Kuzme, Franc Kodila iz Markišavcev, Jožef Cifer iz Martjancev, Štefan Bauman iz Tešanovcev, Viktor Slavic iz Šalamencev.

2 Dokument – prošnja za dovoljenje prodaje lončarskih izdelkov na sejmih v okraju Murska Sobota, 7. 10. 1951, original hrani Tomaž Hašaj, Pečarovci.

3 Jože Zelko, rojen leta 1932 v Pečarovcih, Pečarovci, 20. 5. 2009.

graf Tomislav Vrečič. Na razstavi so predvajali tudi kratki film iz Arhiva RTV Slovenija o Adolfu Hašaju. Po zaprtju razstave je muzej dobil v dar še osem od razstavljenih lončarskih izdelkov. V času razstave je v juniju muzejska pedagoginja Tamara Andrejek organizirala štiridnevno lončarsko delavnico pod mentorstvom Karla Šalamona in njegovih učencev. Na delavnicah so odrasli in mladina poslikovali »s tehniko Adolfa Hašaja« in na lončarskem vretenu oblikovali glinene izdelke.

Literatura in viri

NOVAK, Vilko: Lončarstvo v Prekmurju. *Slovenski etnograf*, 1951, 111–130.

KONESTABO, Nataša: Doneski k podeželskemu lončarstvu v Prekmurju. V: *Katalog stalne razstave*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1997, 173–186.

PŠAJD, Jelka: *HA, duša je bila umetniška*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 2009.

Razstava fotografij Jureta Kravanje in Roberta Hutinskega.

Foto: Sherpa, Celje, Trg celjskih knezov, 14. 4. 2010

CELJE – VEDUTE IN PORTRETI

Fotografska razstava na prostem

Razstavljanje na prostem – v mestu, zunaj galerijskih in muzejskih zidov je popularna in prijazna oblika komunikacije dediščine in umetnosti z obiskovalci, meščani, s krajanji, sprehajalci, turisti. Na ta način so razstave dostopne vedno in vsakomur, brez omejitev, ki jih postavljajo zidovi in odpiralni časi, torej podnevi in ponoči ter ob vsakem vremenu. Tako sodobni urbani prostori in krajina dobivajo nove vsebine in z njimi se bogati tudi mesto samo.

Muzej novejšje zgodovine Celje je k projektu »Celje – vedute in portreti«, ki smo ga oblikovali v sodelovanju z Rotary klubom Barbara Celjska, pristopil na podlagi usmeritve, da širimo razstavni prostor tudi na prosto, zunaj zidov naše stavbe na Prešernovi ulici, s čimer se želimo še dodatno približati obiskovalcem in jim ponuditi tudi drugačno razstavno formo. Vsebine, ki jo podajajo fotografije avtorjev Jureta Kravanje in Roberta Hutinskega, so tematsko povezane s temami naših raziskav, ki vključujejo mesto Celje in različna dogajanja v njem. Na razstavi je bilo predstavljenih 24 fotografskih del, ki govorijo o mestu Celju in njegovem napredku (fotografije K višku, Po dežju I, II, Rdeče-modro, Ogleđovanje, Trojstvo ...), prebivalcih mesta in

vsakodnevnem mestnem utripu (Živa filozofija, Čistilec fasade, Skok na zvezdo, Dilema, Knjižnica, Gospa z mačko ...). Na ta način muzej spodbuja zavest o mestu in radovednost o njem, krepi občutek prispevanja h kulturi in k življenju mesta in je enakovreden instrument komuniciranja v urbani krajini.

Razstava »Celje – vedute in portreti« je bila od 14. aprila do konca maja 2010 na ogled na Trgu celjskih knezov v Celju. Želimo si, da bi na ta način oblikovali trajno razstavno govorico, ki bi nas nagovarjala vsako leto. Muzej tako odpira nov razstavni prostor – galerijo na prostem.

* Mag. Tanja Roženbergar, univ. dipl. etnol. in prof. sociol., muzejska svetovalka, direktorica Muzeja novejšje zgodovine Celje. 3000 Celje, Prešernova 17, E-naslov: tanja.rozenbergar@guest.arnes.si

Marija Gaber pri ustvarjanju suhocvetnih podob.
Foto: arhiv Muzeja novejšje zgodovine Celje, marec 2010

Izrez iz suhocvetne podobe Vaški piskači.
Foto: arhiv Muzeja novejšje zgodovine Celje, marec 2010

MED NATURO IN KULTURO

Suhocvetne podobe v Muzeju novejšje zgodovine Celje, 8. 3.–4. 4. 2010

Kot kustos etnolog in kulturni antropolog se pri svojem delu na terenu srečujem z različnimi na prvi pogled skoraj neopaznimi elementi dediščine, v katerih se narava in kultura povezuje s človekovim osebnim izkustvom. Prav zato je bila razstava Suhocvetne podobe Marije Gaber iz Šmartnega v Rožni dolini konceptualno holistično zastavljena. Na njej predstavljeni predmeti so dajali razstavi estetsko vrednost, katalog, ki je spremljal razstavo, je te kontekstualno umeščal v kulturni in naravni prostor, pedagoške delavnice pa so poudarjale funkcionalnost in sporočilnost naravnih materialov. Nenazadnje pa tovrstne razstave v Muzeju novejšje zgodovine v Celju skrbijo tudi za predstavitev ljudske ustvarjalnosti v urbanem okolju.

V stroki ločujemo med pojmom naravna in kulturna dediščina, pogosto pa pozabljamo na njuno tesno povezanost. Razmerja med človekovim kulturnim in naravnim okoljem se namreč gradijo predvsem preko človekovih (kulturnih) stvaritev v naravnem okolju; pravzaprav lahko ves človekov naravni prostor obravnavamo s kulturnega vidika. Tako je tudi z dediščino, če je le ne razumemo kot obliko preteklosti, temveč hkrati kot »obliko sedanjosti in sodobnosti z razsežnostjo zgodovine« (Bogataj 1992: 12).

V uvodu sem namenoma nekaj več besed posvetil lažjemu razumevanju pojma dediščina v podobah iz cvetja Marije Gaber. Njena dela niso povezana s tradicijo tovrstnega ustvarjanja, niti niso zgodovinsko pomembna, v sebi nosijo pridih t. i. ljudske umetnosti, ta pa je od nekdanj črpala iz človekovega vsakdana, izkušenj in okolja; prav vse naštetu daje navdih njenemu ustvarjanju. »Znanje o rastlinskem svetu je del ljudskega naravoslovnega znanja, ki temelji na laičnem izkustvu in pridobljenih znanjih od starejših rodov. Nekateri ga s pridom uporabljajo v prehrani, zeliščarstvu in nekaterih drugih elementih vsakdana« (Mlakar 145: 2005). Marijo Gaber pa je ta svet tako očaral, da je želela svoje znanje o rastlinah preleti v umetnost in ga predstaviti okolici. Tehniko ohranjanja rastlin, ki jo poznamo iz herbarijev, je izpopolnila do te mere, da ta ne le ohranja ali predstavlja določene

rastline, pač pa te oddajajo tudi določeno sporočilo.

Vse kulture poznajo simboliko rastlin, ki jo te izžarevajo in podajajo s svojo obliko, z barvo ter namenom rabe. Pogosto jo najdemo kot likovni ali vezeni okras na predmetih in oblačilih, Marija Gaber pa jo je razširila na nosilce večplastnih sporočil. V seriji njenih del s področja heraldike na primer različna simbolika cvetja gradi celosten simbol, v tem primeru grb. Tudi pri drugih motivnih slikah iz cvetja, na primer upodobitvah močnih in prodornih osebnosti iz lokalnega, pa tudi slovenskega prostora, se ustvarjalka izraža z univerzalno simboliko. Med njimi so prav gotovo v ospredju upodobitve celjskih grofov, Alme Karlin in Primoža Trubarja. Prav ta preplet rabe naravnih materialov in sodobnih postopkov ter izbira motivov, povezanih z zgodovinskim spominom, umešča umetnine Marije Gaber med dediščino.

»Kadar govorimo o ljudski umetnosti, je ta vedno spojena z dvema sestavinama – z estetiko in s funkcionalnostjo« (Bogataj 1993: 9). O estetiki podob iz cvetja ne dvomimo, funkcionalnost pa je morda manj vidna, saj je skrita v sporočilu slike. Marija Gaber se zato loteva tudi del, ki so izrazito funkcionalna, kot na primer voščilnic, knjižnih kazal, map, podstavkov, ipd. Seveda so tudi v teh delih primarni elementi cvetovi in listi.

Ustvarjalnost Marije Gaber je torej v celoti povezana z njenim kulturnim in naravnim okoljem. Kljub manjši prepoznavnosti s svojim delovanjem neposredno gradi na lokalni identiteti in načinu življenja, ki sta vplivala na njen navdih in željo po tovrstnem izražanju. S svojimi deli in njihovimi sporočili bogati vsakdanje družbene in duhovne navade okolice in njenih ljudi ter spodbuja k zavedanju o dediščini prostora.

Literatura

BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992, 11–15.

BOGATAJ, Janez: *Ljudska umetnost in obrti v Sloveniji*. Ljubljana: Domus, 1993, 9.

* Sebastjan Weber, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., kustos v Muzeju novejšje zgodovine Celje. 3000 Celje, Prešernova 17, E-naslov: sebastjan.weber@gmail.com

Spoznavanje kranjske čebele.

Foto: Takashi Nakanishi, Hamada, 4. 11. 2009

Poslikava panjskih končnic.

Foto: Jožica Trateški, Otroški muzej umetnosti, Hamada, 6. 11. 2009

SLOVENSKA KULTURNA DEDIŠČINA NAVDUŠILA JAPONSKE OTROKE!

Otroški muzej iz Hamade je v letu 2009 prvič organiziral mednarodne izmenjave delavnic, ki so bile del projekta The 13th Hamada Children's Independents Exhibit. Počašчени smo, da so poleg umetnic iz francoskega združenja L'Atelier povabili tudi otroški muzej Hermanov brlog Muzeja novejšje zgodovine Celje, saj naše mednarodno sodelovanje traja že osem let. Z veseljem se odzovemo vsakoletnemu povabilu k sodelovanju na njihovi mednarodni otroški razstavi ter jim pošljemo nekaj izbranih izdelkov otrok, ki nastajajo v naših delavnicah. Umetniška dela otrok z vsega sveta so na ogled na občasnih razstavah, po razstavi pa postanejo del njihove stalne umetniške zbirke.

Nepričakovano povabilo nas je presenetilo v začetku meseca septembra. Potek razmišljanj, izbire vsebin, materialov, dogodkov, usklajevanja programov je sledil z bliskovito naglico, skoraj s hitrostjo Shinkansna – japonskega hitrega vlaka.

Prvo vprašanje, od katerega je bilo odvisno nadaljevanje poteka priprav in obiska, je bilo, katere vsebine ponuditi japonskim otrokom? Takoj je bilo jasno, da moramo predstaviti del naše kulturne dediščine in japonskim otrokom ponuditi okus, vedenje in znanja o slovenski kulturi, tudi naravni dediščini, del zgodovine, ki je zaznamoval slovenski prostor in se ujel v odsev kulturne dediščine ter se neizbrisno zapisal tudi v spomin ljudi. Nekaj, kar je rezultat ustvarjalnosti slovenskega človeka, njegovih raznolikih dejavnosti, družbenega razvoja in dogajanj, značilnih za preteklost v slovenskem prostoru. Nekaj, na kar smo ponosni in kar hranimo, spoštujemo in varujemo za prihodnje rodove.

Ob izbiri vsebin je bilo treba premisliti tudi o izvedbi, izbiri materialov, zahtevnosti in težavnosti poteka ustvarjalnic. Zlasti slednje je bilo precej »tvegano«, saj nisem imela ne informacij, še manj pa izkušenj o spretnosti in ustvarjalnosti japonskih otrok.

Po posvetu z direktorico, pozneje tudi z etnologinjo in zgodovinarico Sonjo Kogej Rus, smo oblikovali teme ustvarjalnic – izdelovanje lectovih src in kurentovih mask, spoznavanje kranjske čebele in poslikavo panjskih končnic. Na posebno željo gostiteljev

pa se je naši skupini pridružila tudi celjska umetnica Lila Prap, ki je prav v deželi vzhajajočega sonca izjemno priljubljena.

Skrbni gostitelji so pripravili izjemen trinajstdnevni program, pripravljen do (težko razumljivo!) minute natančno. Pred odhodom me je pestilo kar nekaj dvomov, ki so se ob prihodu v trenutku razblinili in izkazalo se je, da imata umetnost in kultura univerzalni jezik. Glavnina časa je bila namenjena pripravi in izvedbi ustvarjalnic in predstavitvi naše dežele. Vsebinsko sem vsako temo predstavila v računalniškem programu, priskrbela materiale, ki smo jih potrebovali za ustvarjanje, pripravila in oblikovala predstavitveno zloženko o posamezni delavnici in našem skupnem sodelovanju. Ustvarjalnice, ki so bile namenjene predšolskim in osnovnošolskim otrokom ter družinam, smo izvedli v vrtcih, na osnovni šoli, največ pa seveda v muzeju, na vseh pa je sodelovalo kar 465 otrok in njihovih staršev. Otroci so bili navdušeni, presenetila jih je oddaljenost od Japonske, zanimivo ime glavnega mesta naše države (za njih praktično nemogoča izgovorjava!), število kilometrov obale (hmmm, le čemu?!) in vsa slovenska bogastva, ki sem jih pripeljala s sabo. Kulturno drugačnost so sprejemali z veliko žlico. Na ustvarjalnicah so ustvarili res čudovite izdelke! Osupljivi sta bili njihova vztrajnost in natančnost, ki se, moram priznati, precej razlikuje od vztrajnosti in natančnosti naših otrok, in v veselje mi jih je bilo opazovati, kako z radovednostjo spremljajo predstavitev naše dežele, polne kulturnih in zgodovinskih posebnosti in bogastev.

Obisk dežele vzhajajočega sonca mi je ponudil enkratno priložnost ustvarjanja v drugačnem, meni novem svetu in mi prinesel nove strokovne izkušnje. Prav vsa doživetja v deželi vzhajajočega sonca so me presenetila, mnoga celo šokirala. Dogovorjeno načrtovano obojestransko sodelovanje se nadaljuje in prav kmalu bodo ponovno vidni novi uspehi in rezultati sodelovanja, tako na Japonskem kot tudi pri nas.

* Jožica Trateški, prof. zgod. in sociol., kustosinja v Muzeju novejšje zgodovine Celje, 3000 Celje, Prešernova 17, E-naslov: jozica.trateski@guest.arnes.si

Predsednica SED Helena Rožman, direktorica SEM Bojana Rogelj Škafer in direktor ZRC SAZU Oto Luthar pri podpisovanju pisma o nameri.

Foto: Naško Križnar, SEM, 6. 5. 2010

Nadja Valentinčič Furlan z avtorji filma Aleksandrija, ki odhaja: Ingo Miklavčič-Brezigar, Ivom Saksidom ter Vesno Humar.

Foto: Naško Križnar, SEM, 6. 5. 2010

ČETRTRI DNEVI ETNOGRAFSKEGA FILMA

Letošnji Dnevi etnografskega filma so potekali v začetku maja v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani. To je bila vmesna izdaja, saj Dneve z letom 2011 predstavljamo na prvo polovico marca, ker smo ocenili, da bo taka časovna umestitev privabila več publike. Prvi dan so tri nosilne ustanove, Slovensko etnološko društvo kot glavni organizator ter Slovenski etnografski muzej in Znanstvenoraziskovalni center SAZU kot soorganizatorja, podpisale pismo o nameri, ki zavezuje k še bolj usklajenemu sodelovanju.

Kot je že tradicionalno (po treh ponovitvah navada prerase v tradicijo, kajne?), je bil tudi letos prvi dan strokovno naravnani. Predstavitve raziskovalnega gradiva s komentarjem so unikatna sekcija, ki je drugi festivali ne poznajo. V njej komentiramo posnetke ali raziskovalne izkušnje in metodološka spoznanja ponazarjamo z vizualnimi primeri. Največ pozornosti so letos pritegnile *Vizualne priloge k Regstru žive kulturne dediščine*, ki jih je predstavil Naško Križnar kot vodja projekta in urednik spremlja-joče serije predstavitvenih filmov, narejenih za spletni portal. V naslednjih letih želimo tej sekciji poslati še več vetra v jadra s tem, da bomo vanjo vabili tudi tuje vizualne raziskovalce.

Glede filmov smo se letos osredotočili na slovensko produkcijo, mednarodnost pa so zagotovili trije slovaški filmi, ki jih je predstavila Zuzana Beňušková z Inštituta za etnologijo Slovaške akademije znanosti v Bratislavi. Veseli smo bili, da jim je prisostvovala skupina študentk slovaškega jezika s Filozofske fakultete, ki so prevajale slovensko-slovenski (Slovaki imajo enak pridevnik za svoj jezik kot mi) pogovor.

Slovenske filme smo letos zajemali širše kot prejšnja leta: vključili smo dokumentarce, ki se posvečajo etnološkim temam z etnografskemu filmu sorodnimi pristopi, in amaterske filme, ki dokumentirajo etnološke tradicije domačega kraja ali rekonstruirajo tiste iz bližnje preteklosti. Zadnje smo poimenovali Domoznanski filmi.

Letos so študentje prijavili samo štiri filme, od katerih so trije nastali v produkcijskih okvirih Poletne šole vizualnega v Novi Gorici ali Fakultete za humanistične študije v Kopru, za katerimi strokovno stoji Avdiovizualni laboratorij. Avtorica filma *Britje glist* Nika Jamnikar je povedala, da je bil produkcijski proces tako kompliciran, da jo je odvrnil od nadaljnje aktivnosti na področju etnografskega filma. Seveda si želimo, da tudi na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete vzpostavijo produkcijsko linijo, ki bo študentom olajšala prve izkušnje s filmom. Zaznavamo že tudi prve lastovke: večjo prisotnost študentov in predavateljev ter študentsko snemalno ekipo, ki je samoiniciativno dokumentirala dogajanje na DEF.

Že več let se izkazuje, da so slovenski muzeji zelo aktivni pri proizvodnji različnih tipov etnoloških filmov. V sekciji Muzejski filmi smo videli dva filma, narejena za razstavo (*Ljubenske potice* iz Muzeja novejšje zgodovine Celje in izobraževalni film *Prekrižam, posukam, posukam, prekrižam* iz Mestnega muzeja Idrija), dva kratka vizualna zapisa Gorenjskega muzeja Kranj, ki sta bila po koncu razstave posneta za predvajanje na spletu (*Tkanje žimnatih sit* in *Transport s svitki*), in film, ki bo občasnno prikazan ob pletarskih delavnicah v Slovenskem etnografskem muzeju (*Ena košara na dan*). Za muzejski razstavi sta bila posneta tudi dva izdelka, obravnavana v sekciji Raziskovalno gradivo s komentarjem (*Peka velikonočnega kruha bosmana* iz Pokrajinskega muzeja Murska Sobota in mozaični portret *Vesna*, predvajan na interaktivnem ekranu na stalni razstavi v SEM). In navsezadnje, v sekciji dokumentarcev smo videli film *Aleksandrija, ki odhaja*, ki je nastal na pobudo Goriškega muzeja (koprodukcija z Vitelom) za njihovo razstavo o aleksandrinkah. Če govorimo o etnografskih filmih v strogem smislu, osebno menim, da jim je med letošnjimi filmi najbližje film Andreja Dularja *Ena košara na dan*. Organizatorji DEF pojem etnografski

* Nadja Valentinčič Furlan, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., anglistka, višja kustodinja, Kustodiat za etnografski film, Slovenski etnografski muzej, 1000 Ljubljana, Metelkova 2, E-Naslov: nadja.valenticic@etno-muzej.si

film uporabljamo kot širok dežnik, ki pokriva množico različnih pristopov, od tistih, ki etnološko znanje zajamejo in prenašajo s čim manj dodanimi plastmi, do tistih, ki uporabljajo več avtorske interpretacije. Ponavadi ti zadnji pritegnejo več publike. Največ obiskovalcev (75) je letos prišlo na predstavitev dokumentarca *Trenutek reke* Anje Medved in Nadje Velušček, skupno pa smo jih na vseh sekcijah našteali 282.

Organizatorji Dnevov etnografskega filma verjamemo, da je poleg filmov enako pomemben tudi pogovor o njih, kar nam je letos šlo dobro od rok (ust), saj smo lahko spoznali avtorje (ali

zastopnike) večine od šestindvajsetih izbranih filmov. Kaj je bilo še novega? Logotip festivala, barvna naslovnica Kataloga in spletna stran www.def.si. Na njej najdete arhiv treh prejšnjih festivalov in tudi že vabilo za prijavo na petega, ki bo spet mednarodno v polnem pomenu besede. Na koledarčku si označite dneve od 7. do 11. marca 2011.

NOV KONCEPT POLETNE ŠOLE VIZUALNEGA V NOVI GORICI

Povabilo na Poletno šolo vizualnega (PŠV) 2010 je letos prišlo bolj zgodaj kot prejšnja leta. Letošnji program zahteva namreč daljše priprave. V načrtu imamo **nadaljevalno šolo** metod vizualne etnografije, ki bi se je lahko udeležili tudi slušatelji iz prejšnjih let in s tem poglobili pridobljeno znanje. Zato je letos, v nasprotju s prejšnjimi leti, zaželeno vsaj temeljno (začetniško) znanje dela z videokamero.

Letos bo Poletna šola vizualnega od **3. do 11. julija 2010** in jo, tako kot prejšnje, pripravljata Območna enota JSKD Nova Gorica in Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU.

Novost v primerjavi s prejšnjimi PŠV je v tem, da smo vnaprej izbrali okolje za delovanje šole, in sicer krajevno skupnost **Ozeljan** v Mestni občini Nova Gorica. Mentorji in slušatelji naj bi se že pred začetkom šole seznanjali s krajevnimi značilnostmi. Ozeljan ima odlično spletno stran, ki lahko rabi kot prva orientacija: <http://www.ozeljan.net>. Na podlagi predhodnih informacij ali celo individualnih obiskov bodo imeli slušatelji dovolj časa za izbiro teme in kontaktnih oseb ter za raziskavo in izdelavo scenarijev.

V ta namen bomo konec meseca maja pripravili tudi posebno spoznavno srečanje ali delavnico, na kateri bodo predstavniki Krajevne skupnosti Ozeljan predstavili svoj kraj, mentorji pa naloge PŠV. Po tem sestanku bodo slušatelji lahko začeli izdelovati snemalne načrte in se o njih posvetovati z mentorji. Ko se bomo 3. julija 2010 zbrali v Novi Gorici, bo za nami pomemben del priprav in takoj se bo lahko začela produkcija filmov.

Prednost nove programske zasnove je v tem, da se bodo slušatelji lahko posvečali produkciji filma dalj časa kot doslej in da bodo njihovi izdelki nastajali v tesnejšem sodelovanju s krajani oziroma s protagonisti njihovih filmov.

Posamezne učne sklope bodo vodili:

1. dr. Naško Križnar, etnolog in vizualni antropolog v Avdiovizualnem laboratoriju ISN ZRC SAZU. Predaval bo o osnovah vizualne antropologije in etnografskega filma. Vodil bo delavnico za načrtovanje in realizacijo raziskovalnega filma.

2. Hilde Kristin Kjøs, fotografinja, vizualna antropologinja in avtorica dokumentarnih filmov. Vodila bo delavnico produkcije in postprodukcije.

3. Miha Peče, univ. dipl. umetnostni zgodovinar in sociolog kulture, cineast, sodelavec AVL ISN ZRC bo vodil zaključevanje postprodukcije vizualnih izdelkov Poletne šole.

Slušatelji in mentorji bodo, kot doslej, bivali v Dijaškem domu Nova Gorica, od koder se bodo po zajtrku vozili na delo v Ozeljan (cca. 8 km). Krajevna skupnost Ozeljan je letošnjo Poletno šolo gostoljubno sprejela. Zato si lahko obetamo veliko novih izkušenj zlasti na področju sodelovanja med ustvarjalci filmov in prebivalci Ozeljana. Učenje o pomenu t. i. »participacijske metode« bo tako še pomembnejša točka Poletne šole kot doslej.

DNEVI ETNOGRAFSKEGA FILMA

Ljubljana, 7.–11. marec 2011

Vabilo za prijavo filmov

Mednarodni Dnevi etnografskega filma vabijo k udeležbi vse vrste produkcij vizualne etnografije v najširšem pomenu besede; naj se v festivalskih programih srečajo vizualne podobe različnih kultur in različnih oblik observacijskega filma.

Na festivalu so dobrodošli filmi posamičnih raziskovalcev, raziskovalnih ustanov, muzejev, univerzitetnih oddelkov in neodvisnih filmskih producentov, prav tako tudi študentov.

Festival nima tekmovalnega značaja, ima pa naslednje sekcije: redni program, študentski film in posebni program. Posebnost festivala je sekcija raziskovalnega video-gradiva, ki ga sam raziskovalec ali raziskovalka predstavi z namenom, da sproži razpravo o delu v nastajanju.

Festivalska pravila in prijavnice dobite na naslovu: www.def.si
Prijave in ogledovalne kopije filmov do **1. decembra 2010** pošljite na naslov:

Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU
Novi trg 2, 1000 Ljubljana

* Doc. dr. Naško Križnar, univ. dipl. etnol. in arheol., višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: nasko@zrc-sazu.si

OBNOVA PETROVČEVE HIŠE V CERKLJAH NA GORENJSKEM

Uvod

Med letoma 2000 in 2003 smo se konservatorji na ZVKDS, OE Kranj, ob drugem strokovnem delu največ posvečali evidenci kulturne dediščine na celotnem teritoriju, ki ga strokovno pokrivamo. Tako smo evidenco hiš, območij, domačij in druge dediščine na območju dvajsetih občin pripravili tudi z etnološkega strokovnega vidika. Hiša na Krvavški 1, po domače pri Petrovc, je bila ovrednotena kot kulturna dediščina in predlagana za vpis v register kulturne dediščine, ki ga vodi Indok center Ministrstva za kulturo v Ljubljani.

Junija 2006 je Občina Cerklje na Gorenjskem sklicala sestanek, ki smo se ga udeležili izbrani projektni biro – Mega Team d.o.o. z Britofa pri Kranju, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj, s takratnim vodjem Vladimirjem Knificem in spodaj podpisano odgovorno konservatorko. Namen sestanka je bil sprejeti dogovor o prenovi enote dediščine Cerklje na Gorenjskem – Hiša Krvavška 1, po domače Pri Petrovc, ki je vpisana v register kulturne dediščine pod evidenčno številko 21787. Občina je hišo odkupila z namenom, da jo prenove in v njej uredi občinsko knjižnico in informacijsko točko za območje Cerklj na Gorenjskem. Prvotna zamisel je bila, da bi poleg knjižnice in informacijske točke v njej uredili še hišniško stanovanje. Idejni projekt je vseboval še gradnjo dvigala v veži obstoječe hiše, kar pa bi v celoti uničilo njene spomeniške lastnosti. Prav zato smo se odločili za raziskavo zgodovine načinov življenja prebivalcev hiše in gradbenozgodovinskega razvoja posamezne faze gradnje, saj so že zunanje fasade nakazovale, da je bila hiša prvotno ožja in nižja in da se je gradbenorazvojno s hišo marsikaj dogajalo. Tako je bilo sklenjeno, da kot odgovorna konservatorka z izbranimi kolegi in zunanjimi sodelavci izdelam konservatorski načrt / program za prenavo z revitalizacijo stavbe. Hiša je bila med delom razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena. Občina pa je za njeno obnovo pridobila finančna sredstva iz regijskih razvojnih skladov.

Na podlagi dogovora sem kot odgovorna konservatorka sestavila delovno skupino z naslednjimi člani: mag. Tone Marolt, akademski slikar, konservator – restavrador, Bernarda Jesenko Filipič, samostojna konservatorska tehničarka, Roman Vrtačnik, višji konservator, gradbeni tehnik iz ZVKDS, OE Kranj, mag. Eva Tršar Andlovic in Marjana Žibert, kustosinja Gorenjskega muzeja iz Kranja. Od avgusta do konca leta 2006 smo raziskovali zgodovino načina življenja ljudi, ki so živeli v Petrovčevi hiši, pogovarjali smo se z domačini, delno pregledali literaturo in obstoječe vire. Hkrati pa smo med avgustom in oktobrom 2006 izvedli sondažne raziskave fasad, ki so odkrile nekatere navzven nevidne gradbene faze. Med letoma 2007 in 2009 je bila hiša pod konservatorskim nadzorom obnovljena, februarja 2010 pa odprta za javnost.

Kratka predstavitev naselja in hiše

Naselje Cerklje na Gorenjskem je gručasto zasnovano in leži ob potoku Reka na Cerkljanskem polju. V njem je od leta 1995 tudi sedež Občine Cerklje na Gorenjskem. Je med večjimi naselji na ravnini med Kranjem in Kamnikom in je poleg Šenčurja in Kranja največji kraj na Gorenjskem. Večji del krajev se nahaja v dolini, nekaj jih spada med hribovske vasi in zaselke. Leži pod Kamniškimi Alpami in je znano predvsem kot kraj, skozi katerega pozimi vodi cesta proti Krvavcu, največjemu smučišču blizu slovenskega glavnega mesta.

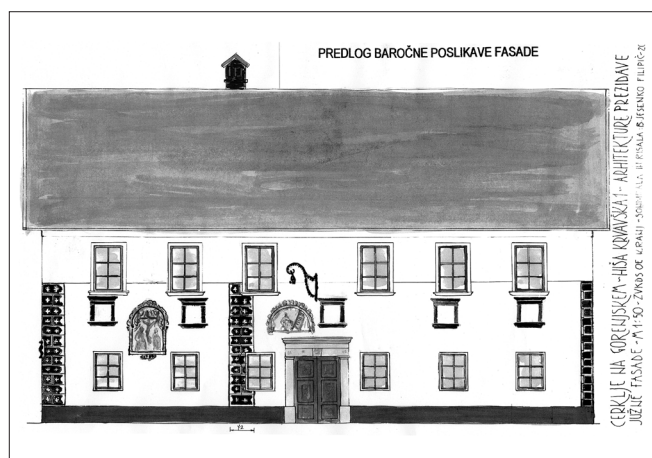
Prvotno ime kraja je Trnovlje; ime naj bi izhajalo iz takratne cerkve, ki se je imenovala Marija v Trnju (KLS 1968: 156). O nastanku naselja Cerklje navaja Janez Močnik (2004: 32) pripovedki o pastirjih, ki so na tem kraju pasli ovce in so v trnovem grmovju našli Marijino podobo. Najdubo naj bi razumeli kot navodilo, naj na tem mestu njej v čast postavijo kapelo. Ker naj bi jo postavili kar sredi trnja, je dobila ime Marija v trnju, kraj pa Trnovlje. Druga pripovedka govori o nastanku imena Cerklje. V središču vasi naj bi stale tri cerkve, največja je bila posvečena Mariji, manjša poleg nje sv. Tomažu, na drugi strani pa naj bi stala še ena, posvečena nadangelu Mihaelu. Ljudje naj bi kraj začeli imenovati Cerkve, v gorenjskem narečju Cerkle. V Franciscejskem katastru iz leta 1825 in v preambuli iz leta 1867 je zapisano ime Zirklach.

Hiša, ki ji Cerkljani po domače pravijo Pri Petrovc, stoji ob glavni prometni cesti severno od osrednjega trga in cerkljanske cerkve in jugozahodno od Osnovne šole Davorina Jenka. Je nadstropna zidana hiša z rustikalno fasado v pritličju, nadstropje je dekorirano s pilastri. Glavni vhod na vzhodni strani hiše je poudarjen s kamnitim kvadratnim in klesanim portalom s preklado z letnico 1863. Škatlasta okna so bila pred obnovo izdelana v obliki šestih kaset, v pritličju so bile delno ohranjene tudi lesene polkne. Železni izvesek nad glavnim vhodom priča o nekdanji gostinski dejavnosti; sedaj je pritrjen na obnovljeno hišo. V vogalu med pritličjem in nadstropjem na jugovzhodni strani je zidana niša, ki smo jo pri obnovi ohranili. V njej je stal Marijin kipec, ki pa je med obnovo izginil.

Franciscejski kataster iz leta 1825 kaže, da je bila Petrovčeva hiša takrat še kmetija. Pravokotno na stanovanjski del je stalo gospodarsko poslopje, ki so ga po pripovedovanju domačina¹ v pritličju sestavljali goveji in konjski hlev, v nadstropju pa senik. Na koncu hlevov je stala majhna, spodaj zidana in obokana stavba, ki je bila zgoraj lesena; domačini so ji rekli Jurčkova bajta. V njej so stanovali posli, dekle in hlapci, med njimi tudi gospodarjev pomočnik, hlapec Jurček. Nasproti hiše so stali pod, drvarnica in leseni svinjaki, ki se niso ohranili. Ohranjena je le stanovanjska hiša z ohranjeno zadnjo fazo prenove iz druge po-

¹ Pripoved domačina Toneta Čebulja s Krvavške 8 v Cerkljah na Gorenjskem, Terenski zapiski MTO, Dnevnik št. 10, Cerklje na Gorenjskem, dne 5. 9. 2006.

* Mojca Tercelj Otorepec, univ. dipl. etnol. in soc. kulture, višja konservatorka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, 4000 Kranj, Tomšičeva 7, E-naslov: mojca.otorepec@zvkd.si

Vzhodna fasada hiše iz leta 1787; predlog obnove fasade, ki ga občina ni sprejela.

Risba: Bernarda Jesenko Filipič in mag. Eva Tršar Andlovic, Arhiv ZVKDS, OE Kranj

lovice 19. stoletja z železnim izveskom. Med sondiranjem med letoma 2006 in 2008 smo odkrili tudi fazo gradnje iz druge polovice 18. stoletja.

O nekdanjih stanovalcih in lastnikih hiše

O zgodovini in usodi družine, ki je živela v Petrovčevi hiši, sem največ izvedela iz pogovorov z domačini. Pri ugotavljanju družinskih vezi in zgodovine načinov življenja lastnikov prvotne kmetije pri Petrovc so mi do danes največ pomagali: Franc Čebulj, sedanji župan Občine Cerklje na Gorenjskem, Tone Čebulj, Bohinčeva Ivanka – Amruževa mama, Jurjevčev ata, prof. Janez Močnik, mag. Nika Leben, ki mi je svetovala, na koga naj se v Cerkljah obrnem, in prof. Mojca Milek, namestnica ravnateljice Osnovne šole Davorina Jenka.

Prvotno domače ime kmetije je bilo Pri Tomajnarju. Tu je najprej gospodaril Jurij Tolmajnar, furman s po osmimi in več pari konj. Po pripovedovanju Janeza Močnika je stari Tomajnar (tako ga imenujejo domačini) s svojo nepremičnino pristal na dražbi, ko je zaradi železnice propadlo njegovo prevoznitvo. Kmetija je bila sredi 19. stoletja prodana Janezu Zamljenu, Petrovcu iz Cerklj; domačiji, s katere je prišel, se danes po domače reče Pri Ledarju. Domače ime pri Petrovc se je preneslo na nekdanjo Tomajnarjevo domačijo in se obdržalo. Ker pa gospodar Janez Zamljen ni imel moških potomcev, se je njegova hči poročila z Andrejem Murnikom iz Velesovega (danes bi rekli iz Adergasa).

Andrej Murnik pa ni le kmetoval, v drugi polovici 19. stoletja je bil svojevrsten in predvsem zelo spreten podjetnik. Ukvarjal se je z lesno trgovino, gostilniško dejavnostjo, vinsko trgovino in s prevoznitvom (furmanstvom). Ker je bil tudi cerkljanski župan, hiši rečejo tudi županova hiša. To je na nek način še vedno, saj se je zanj zavzel prav sedanji župan Občine Cerklje na Gorenjskem; leta 2006 jo je namreč odkupila Občina Cerklje.

Predstavitev hiše in sondažnih raziskav

Petrovčeva hiša je nadstropna stanovanjsko-obrtna hiša, v kateri je bila do druge svetovne vojne tudi gostilna, o čemer priča železni izvesek nad vhodnimi vrati, značilen za 19. stoletje. Stavba

Obnovljena Petrovčeva hiša.

Foto: Mojca Tercelj Otorepec, Cerklje, februar 2010, Arhiv ZVKDS, OE Kranj

ima dvokapno streho brez čopov in jo pokriva opečna kritina – bobrovec. Zaključni strešni venec je izdelan v polkrožni obliki, poletvan, ometan in pobeljen s fasadno barvo. Na severni in južni strani oziroma fasadi sta v podstrešnem delu ohranjeni opečni rozeti v obliki rože in po dve škatlasti leseni okni. Nadstropja so med seboj ločena s štukaturnimi zidci. Po celotni južni fasadi so ritmično razporejene pokončne pravokotne okenske odprtine, ki jih v nadstropju delijo štirje pilastri. Oken je šest, tri v pritličju in nad njimi še tri v nadstropju. Cokel je izdelan v sivi grafitni barvi. Gradbena materiala, uporabljena pri zadnji prenovi, sta kamen in opeka, na jugozahodnem vogalu so vzdani tufasti okenski okvirji in kamnit prag. Predvidevamo, da so bili odstranjeni iz hiše in v ta vogal vgrajeni med zadnjo prenovo.

Celotna hiša je v glavnem grajena iz kamna, opečni vstavki so vidni na mestih, kjer so bile povečane okenske odprtine in vstavljeni novi vratni kamniti portali. Tako je v pritličju ob glavnem vhodu največ opeke, prav tako ob okenskih odprtinah, ki so jih povečali in vanje vgradili škatlasta lesena okna s kasetiranimi stekli, na notranji strani »hiše« pa je bila na ta račun zožana nosilna zunanja stena prav pri okenskih odprtinah; na notranji strani so tako pod okni nastale police. Celotna zasnova hiše je kazala na gradbenorazvojni pomen, ki je ob stanovanjskih prostorih, torej v isti hiši, združeval tudi gospodarsko dejavnost. Tako je na severni strani hiše ob cestni komunikaciji ohranjena »ta spodna« kašča, ki je imela v različnih zgodovinskih obdobjih različne namembnosti. V njej je bila pred drugo svetovno vojno tudi hranilnica (»šparkasa«), po drugi vojni so v njej živeli gostači, med njimi tudi urar. Ker pregradnih sten ni bilo, so si stanovalci pomagali ohranjati vsaj delček zasebnosti z zavesami za ločevanje posameznih »stanovanjskih« enot.²

Prav mogoče je, da je bil bivalni del prvotno v celoti lesen, kašča pa samostojna stavba. Pod kaško in delom sedanje veže je spodaj obokana klet, v pritličju je bila kašča zidana, v nadstropju pa spet lesena. Severovzhodni rob nekdanje kašče je imel vidno preprosto kvadratno poslikavo. Veža je bila sezidana pozneje, ko so

² Kako je bila urejena »ta spodnja« kašča, ko so v njej živeli gostači, je pripovedal informator Tone Čebulj iz Cerklj.

bivalni del povezali z gospodarskim – kaščo. V veži, ki ni enakoverno obokana, je bilo odkrito ognjišče, zato domnevamo, da je bila v tem prostoru prvotno kuhinja. Sondažne raziskave fasad so pokazale, da je osnovna stavba precej starejša, kot je to vidno danes. Ugotovljeno je bilo, da je bila prvotna hiša nižja in ožja, saj je na to na robovih prvotno zasnovane hiše kazala odkrita poslikava v grafitno črni in sivi barvi ter belo poslikane deteljice v maniri 18. stoletja. Tudi na vzhodni fasadi je bil viden poslikan šivan rob v isti tehniki kot na južni fasadi, tam se je mogoče v nekem obdobju končal bivalni del. Nadstropje je imelo na južni steni viden zamik fasade za cca. 15 cm, ki se je nadaljeval v nadstropni zidani del, kar pomeni, da je bilo nadstropje mogoče pred pozidavo leseno. Pri prenovi v 18. stoletju so leseni del podrli in naredili zidanega, ki je bil prav tako okrašen z enakim poslikanim vzorcem v sivi in črni grafitni barvi z belimi deteljicami. Hkrati smo pri sondiranju fasade našli poslikana prvotna okna iz 18. stoletja, na vzhodni steni, nad verjetnim nekdanjim vhodom v stanovanjski del, ki zaradi zadnje preнове in povečave vhoda ni več viden, pa fragment freske zaščitnika proti ognju, sv. Florjana. Na levi strani izveska je bila odkrita celotna freska Križanja iz leta 1787. Večja okna so bila ritmično razporejena po vzhodni fasadi. V pritličju jih je šest, nad njimi, v nadstropju, jih je v isti liniji še šest. Nad vhodom je med zgornjimi okni večji razmak. Na njem je ohranjen že omenjeni železni izvesek. Barvne nianse na fasadah so bile tri: marelična, modra in zelena.

Na zahodni strani so hišo v drugi polovici 19. stoletja povečali s prizidkom, v katerem so danes nekdanja kamra, kuhinja, del veže, shramba in stopnice v klet. V veži je še lesena loputa, kamor so spravljali ozimnico. Zadnji izhod obkroža kamnit polkrožen portal iz konglomerata. V nadstropju je dodan zaprt zastekljen arkadni hodnik. Hodnik vodi v stranišče »na štrbunk«, ki je bilo v celoti prizidano ob povečavi v drugi polovici 19. stoletja.

Hladna severna stran hiše je bila, razen v podstrešnem delu, brez okenskih odprtín. Prav tako je v stranišču »na štrbunk« na koncu arkadnega hodnika vidna manjša iz opek sestavljena lina za prežračevanje stranišča; ob obnovi smo jo ohranili. Prav tako smo delno ohranili tudi arkadni hodnik, ki je zdaj povečan s steklenim aneksom, v katerem sta dvigalo in igralni kotiček knjižnice.

Notranjost hiše in današnja namembnost

V pritličju in nadstropju smo ohranili vse prostore, podstreha pa je skladno s kulturnovarstvenimi pogoji nanovo zgrajena. Na podstrehi smo si dovolili vgraditi strešna okna, ob zahodnem delu stavbe pa tudi steklen prizidek za dvigalo. V pritličju smo tako ohranili obokano vežo in »hišo«, ki so jo opremili kustosi iz Gorenjskega muzeja. Kuhinja in kamra sta skupen prostor, v katerem je danes informacijska pisarna za območje občine Cerklje na Gorenjskem. Ohranila se je tudi obokana shramba, v kateri je priložnostna sejna soba, nekdanja spodnja kašča pa je spremenjena v razstavni prostor, namenjen raznim občinskim društvom. Obokana klet je obnovljena in pod dvigalom delno povečana z dodatnim prostorom.

V nadstropju smo nekdanjim spalnicam dali novo namembnost – v njih so razstavni prostori za arheološko zbirko, izkopano v Šmartnem pri Zalogu. V veži je recepcija za knjižnico, ki je na

podstrehi. V veži v nadstropju so predstavljeni tudi freska Križanja iz leta 1787, fragment freske sv. Florjana in šivan rob. Freski in šivan rob sta restavradorja mag. Tone Marolt in mag. Eva Tršar Andlovic z ZVKDS, OE Kranj, snela s fasade in restavrirala kot slike, ki prikazujejo krasilno podobo fasad iz 18. stoletja na območju občine Cerklje na Gorenjskem.

Sklep

Obnova hiše je bila tudi z mojega stališča konservatorke etnologinje zahteven zalogaj, saj o hiši ni bilo nič znanega ali napisanega. Ob evidentiranju, valorizaciji in predlogih za vpis v register kulturne dediščine konservator ne more pridobiti vseh podatkov o stavbi. Navadno se zbiranju podrobnejših podatkov lahko posveti – in se mu mora – šele ob večjih nameranih posegih. Konservator etnolog se ob takšnih prenovah srečuje z nešteto vprašanji o zgodovinskem razvoju hiše kot stavbe, njeni nekdanji in sedanji umeščenosti v prostor, ohranjenosti spomeniških lastnosti in usmeritvah za nadaljnjo ohranitev. Stavbo mora spoznati z vidika vseh njenih nekdanjih uporabnikov oziroma stanovalcev, spoznati mora razloge za njeno prezidavo ali nadzidavo, pri čemer se srečuje z drugimi zgodovinskimi obdobji. Običajno nima na razpolago veliko časa: ker so sredstva za obnovo že pridobili, se lastnikom z obnovo vedno mudi, konservator pa mora napisati navodila za ohranitev spomeniških lastnosti ob obnovi; celoten postopek je kar dolgotrajen. Vzporedno z raziskavami teče tudi tako imenovani upravni postopek z namenom pridobitve vseh kulturnovarstvenih in drugih pogojev, soglasij, gradbenega dovoljenja in nadzora pri obnovi. Prav zaradi hitenja se pri sami obnovi pogosto izkaže, da je treba opraviti še druga spomeniška dela ali pa prihaja do sprememb prvotno načrtovanih posegov. Zato je danes konservator, zaposlen na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki naj bi se ukvarjal le s kulturnovarstvenimi pogoji in soglasji in bi nadzoroval obnovo skladno z novo zakonodajo o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. RS, št. 16/2008), v slabšem položaju. Nič več ne bo imel možnosti raziskovati zgodovine stavb ali območij, spoznavati njenih nekdanjih stanovalcev, določati primerne namembnosti po obnovi, in podobno. Po novi zakonodaji naj bi raziskave in konservatorske načrte pripravljali različni ponudniki na trgu. Konservator bo lahko le potrjeval konservatorske načrte za obnove stavb, ki jih ne bo imel priložnosti spoznati, in nadzoroval obnove. Nova zakonodaja s področja varstva kulturne dediščine je tako korenito posegla v strokovno delo konservatorjev na zavodih, da ti odslej strokovnega dela sploh ne bodo mogli več opravljati.

Viri in literatura

MOČNIK, Janez: *Podobe nekdanjih časov: Ob 850. obletnici prve pisne omembe Cerkljanske fare*. Cerklje na Gorenjskem: Občina, 2004, 32–33.

Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, 156.

TERCELJ OTOREPEC, Mojca: *Konservatorski program za obnovo Petrovčeve hiše, Krvavška 1, Cerklje na Gorenjskem*. Kranj: Arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine območne enote Kranj, 2006.

ZAKON o varstvu kulturne dediščine, ZVKD-1, Uradni list RS, št. 16/2008.

Direktorica Pomorskega muzeja »Sergej Mašera«, Martina Gomboz, je poleg zbirke predstavila tudi težave, s katerimi se srečuje muzej.
Foto: Marjeta Keršič Svetel, 10. 4. 2010

Tita Porenta in Polona Sketelj sta predstavili programe SED za ljubitelje in *Priročnik za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem*.
Foto: Marjeta Keršič Svetel, 10. 4. 2010

PREDSTAVITEV »PRIROČNIKA ZA VAROVANJE PREMIČNE KULTURNE DEDIŠČINE V MUZEJIH NA PROSTEM«

Sečovelje, Muzej solinarstva, 10. april 2010

V soboto, 10. aprila 2010, smo delovna skupina za ljubitelje etnologije pri Slovenskem etnološkem društvu (SED) v sodelovanju s Slovenskim etnografskim muzejem (SEM) in Pomorskim muzejem »Sergej Mašera« iz Pirana (PM) v Muzeju solinarstva v Sečoveljah organizirali zanimivo strokovno ekskurzijo s predstavitvijo *Priročnika za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem* (*Priročnik*), ki ga je napisala muzejska svetovalka v SEM, mag. Polona Sketelj, izdal Slovenski etnografski muzej, finančno pa podprlo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije. Naša gostiteljica sta bila direktorica PM, Martina Gomboz, in upravitelj Muzeja solinarstva, Uroš Hribar. Direktorica nam je izrekla dobrodošlico in nam povedala, da Muzej solinarstva, ki deluje v sklopu PM, že nekaj let posluje v specifičnih, muzejski stroki nenaklonjenih razmerah, ki si jih žal tako vodstvo muzeja kot širša strokovna javnost zaman prizadevata izboljšati po poti strokovnih argumentov in kulturnega dialoga. Širši prostor sečoveljskih solin namreč upravlja družba Mobitel, ki pa ni pripravljena na solidarni dogovor, na podlagi katerega bi muzeju oziroma njegovim obiskovalcem dovolila prost dostop do območja, ki je pod strokovnim nadzorom PM. In to kljub temu, da je bil Muzej solinarstva, eden naših najbolj znanih muzejev na prostem, ustanovljen že pred družbo Mobitel, in opravlja strokovno dejavnost v javnem interesu. Predmete in drugo muzejsko gradivo za muzej je zbirala in urejala naša pokojna kolegica, etnologinja Zora Žagar, ki je med prvimi spoznala, da se v solinah tesno prepletajo tako premična in nepremična kulturna dediščina kot tudi specifična naravna dediščina.¹

¹ Eda Belingar: Zora Žagar (1950–2007). *Glasnik SED* 47/1,2 2007, 7.

V prvem delu našega programa smo si pod vodstvom Uroša Hribarja ogledali dediščino solinarjev, za katero v okviru Sečoveljskih solin skrbi PM. V drugi solinarski hiši je v sklopu stalne razstave tudi prireditveni prostor, kjer smo lahko predstavili *Priročnik za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem*; predstavitvi je sledil živahen pogovor s publiko.

V uvodu je mag. Tita Porenta predstavila dosedanje projekte in programe, ki jih SED organizira za ljubitelje etnologije, predvsem za zasebne zbiralce. Spomnila je na do sedaj dva uspešno končana projekta, in sicer »Evidentiranje oziroma terenska topografija neobdelanih in neobjavljenih etnoloških in sorodnih zbirk, ki se hranijo zunaj pristojnih muzejev na slovenskem etničnem ozemlju« (2004–2005) ter »Etnološka dediščina v rokah ljubiteljev« (2007–2008). Ljubitelji so v SED organizirani v svojo delovno skupino, ki jo vodi mag. Marko Smole, strokovno pa mag. Tita Porenta. Osnovni namen ustanovitve delovne skupine je bil povezati etnologe, ki delujejo na različnih področjih, z ljubitelji (in obratno). Zaenkrat so programi organizirani zlasti za ljubiteljske zbiralce, vsi skupaj pa na različne načine spoznavamo problematiko zasebnih zbirk, omogočamo posredovanje strokovnih informacij širšemu krogu članov, populariziramo ljubiteljsko delo na področju etnologije in z medsebojno izmenjavo dobre prakse pomagamo pri iskanju rešitev za ohranitev in razvoj zasebnih zbirk. V dosedanjih programih je sodelovalo še nekaj kolegov etnologov iz različnih muzejev in drugih inštitucij, delovna skupina pa je seveda odprta za vse, ki bi se ji utegnili pridružiti v skupnih interesih.

V letu 2010 delovna skupina za ljubitelje etnologije načrtuje štiri aktivnosti:

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiške občine. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: tita.porenta@gmail.com

1. Predstavitev *Priročnika za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem* (Polona Sketelj), ki smo ga že izvedli 10. 4. 2010 in ga predstavljamo v nadaljevanju;
2. »Rajžo« v Polhov gradec, Horjul in Šentjošt nad Horjulom, predvideno za junij 2010;
3. Delavnico popisa inventarja Vogvarjeve hiše v Dupljah pri Naklem, ki jo bomo predvidoma septembra izvajali v sodelovanju z Gorenjskim muzejem;
4. Okroglo mizo o načinih in možnostih sodelovanja zbiralcev s strokovnimi konservatorskimi službami v slovenskih muzejih, ki jo bomo pripravili v novembru v sodelovanju z delovno skupino za konservatorstvo pri Skupnosti muzejev Slovenije.

Hkrati poteka sodelovanje tudi z Muzejskim društvom Domžale, s katerim v letošnjem letu evidentiramo zasebne zbirke na območju občine Domžale, v jeseni pa so predvidene še delavnice.

Osrednji del sobotnega srečanja v Solinarskem muzeju je bil namenjen predstavitvi *Priročnika za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem*. Avtorica priročnika, mag. Polona Sketelj, kustosinja v Slovenskem etnografskem muzeju, je najprej predstavila okoliščine, ki so jo vodile k oblikovanju vsebin. Tudi v SEM prihajajo številni lastniki zasebnih zbirk in upravljalcev muzejev na prostem, zato je razmišljala predvsem o načinu, kako za njihove potrebe pripraviti navodila, ki bi jim pomagala pri delu. Pri tem sta poglavitna cilja vzpostavljanje tesnejšega in trajnejšega sodelovanja med muzeji in lokalnimi skupnostmi in preprečevanje hujših nepravilnosti pri ravnanju s premično dediščino. Vsebine, ki so zajete v *Priročniku*, so bile izbrane na podlagi dolgoletnega dela z vsemi, ki so iskali pomoč v SEM, in delovanja Sketljeve na terenu. Tako avtorica v njem predstavlja slovensko zakonodajo na področju varovanja kulturne dediščine, se ozre v preteklost muzejev na prostem v Sloveniji in opredeli temeljne pojme. V nadaljevanju predstavlja oblike varstva dediščine (fizično varstvo, varovanje sporočilnosti in zbiralno politiko), naloge raziskovanja, oblike izobraževanja in komunikacije z obiskovalci ter infrastrukturo, nujno za delovanje muzejev na prostem (dostop do muzeja, depo ...). Na koncu navede še obsežno literaturo.

Priročnik ne zajema poglavja o virih in načinih financiranja, ki je sicer eden bolj perečih problemov delovanja muzejev na prostem in vnaša veliko zmede in nepravilnosti v strokovne pristope, ker na tem področju razen redkih izjem (Razpis Leader Ministrstva za kmetijstvo, prehrano in gozdarstvo) še nismo povezali stroke z viri kapitala, ki bi določal vsaj minimalne standarde pri delovanju sredstev tistim, ki bi želeli upravljati ali ustanoviti muzej na prostem. Prav tako avtorica ugotavlja, da je *Priročnik* sestavljen samo za varovanje **premične dediščine**, čeprav se ta ponavadi nahaja v spomenikih nepremične dediščine, ki prav tako potrebujejo navodila za vzdrževanje. *Priročnik* je tudi samo delno uporaben še za zasebne zbiralce, ki svoje zbirke hranijo v različnih okoljih. Sicer zelo sistematično in skrbno izbrana poglavja pa še vedno ne odgovarjajo na vsa vprašanja o tem, kako vzpostaviti red na področju enotnega kvalitetnega varovanja premične dediščine. Še vedno nimamo razčiščenega pojma o tem, kaj naj bi v praksi pomenila večkrat omenjena »matičnost« SEM-a in muzejev, ki je v zakonodaji opredeljena kot svetovalna in strokovna naloga. Primeri v praksi nam namreč vedno znova dokazujejo, da to ni dovolj, da so potrebni širši družbeni vzgibi

in interesi, ki bi pomagali reševati najbolj kritične primere (primer škedenjske zbirke v zamejstvu). Poleg tega je precej nereda tudi na področju interpretacije, poustvarjanja kulturne dediščine, za kar na terenu očitno primanjkuje tako osnovnega strokovnega znanja kot organizacijskih sposobnosti. Tako avtorica v nadaljevanju dela na tem področju predlaga mreženje, izdelavo priročnikov še za druga področja delovanja muzejev na prostem (varovanje nepremične dediščine, konserviranje, izobraževalni programi ...) in oblikovanje minimalnih standardov za vpis v razvid muzejev na prostem. Sketljeva je še povedala, da v SEM še letos načrtujejo podrobnejšo oziroma praktično predstavitev posameznih poglavij iz *Priročnika* tudi v obliki delavnic.

V pogovoru z udeleženci se je izoblikovalo kar nekaj sklepov. Udeleženci so pozdravili *Priročnik* in ga dopolnili z naslednjimi informacijami in predlogi:

- Na terenu se pojavlja mnogo društev, podjetij in centrov, ki delujejo bolj podjetniško in lokalno, ne pa strokovno: zato je treba izdelati strategijo za strokovno delo z uporabniki na terenu, predvsem z informiranjem in dodatnim izobraževanjem. Model izobraževalnih delavnic je SED že podal s projektom »Etnološka dediščina v rokah ljubiteljev« v letih 2007–2008, ki bi ga kazalo speljati v skrajšani obliki še za ožje lokalne potrebe v sodelovanju s pristojnimi muzeji. Pri tem se pojavlja vprašanje, kdo bo take delavnice organiziral, saj MK meni, da to ni naloga SED-a.
- Z evropskimi sredstvi razpolagajo razne razvojne agencije, ki nimajo celostnega programa in nadzora nad njihovo porabo; denar gre običajno v neprave roke oziroma se z njim izvajajo nekvalitetni programi, ki posredno vzbujajo celo vtis, da so reprezentančni oziroma primer dobre prakse (primer Miren). Pri tem se za zagotavljanje legitimnosti projektov večkrat izrablja referenca pristojnega muzeja ali v njem zaposlenega strokovnega delavca. O teh stvareh se bo treba pogovarjati tudi z oddelki, ki na občinah skrbijo za kulturno dediščino.
- Treba je čimprej razviti javno službo za delo na terenu; pri tem ugotavljamo, da bi bilo v ta namen treba oblikovati delovna mesta, tačas pa vključiti mlajše kolege oziroma usposobiti za to delo zainteresirane domačine, ki poznajo teren in ljudi in komunicirajo v lokalnem jeziku;
- Poleg evidence zasebnih zbirk, ki jo sestavlja delovna skupina za ljubitelje pri SED že od leta 2005, bo treba izdelati še evidenco muzejev na prostem;
- Udeleženci so opozorili na sedaj različno označevanje enot kulturne dediščine na terenu. Za nepremično dediščino po Zakonu o varovanju kulturne dediščine (Ur. l. RS, št. 16/2008) načeloma skrbijo kolegi, zaposleni na območnih enotah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki že pripravljajo Pravilnik o enotnem označevanju enot kulturne dediščine.

SEM je v soboto, 10. aprila 2010, prisotnim brezplačno razdelil več kot 30 izvodov *Priročnika*. Po prepričanju vseh bi moral pravzaprav priti v roke prav vsakemu, ki se ukvarja z javnim predstavljanjem kulturne dediščine. Organizatorji so bili povabljeni, da program SED-a in priročnik predstavijo še kje, kar bo mo v skladu z zgoraj sprejetimi sklepi skušali čimprej realizirati.

Pred Vogvarjevo hišo.
Foto: Marko Smole, Sp. Duplje, december 2009

Lastnik Dupljske graščine Matjaž Mauser.
Foto: Marko Smole, Sp. Duplje, december 2009

SREČANJE DELOVNE SKUPINE SED ZA LJUBITELJE ETNOLOGIJE V KROPI NA GORENJSKEM

Konec leta 2009 se je delovna skupina za ljubitelje etnologije na terenu ponovno srečala pred novoletnimi prazniki, tokrat na Gorenjskem. Srečanje je organiziral naš aktivni član Anže Habjan iz Krope, upravnik izredno zanimive hiše iz stavbne in bivalne zgodovine delavstva tega kovaškega kraja, imenovane »Fovšaritnica«. Anže Habjan je pripravil program, v katerem smo spoznali njegov domači kraj.

Ker pa imamo na Gorenjskem še enega člana, smo na poti v Kropro obiskali tudi Sp. Duplje. V vasi, ki leži v bližini Naklega, ima družina Mauser že nekaj desetletij v lasti zanimivo stavbo – Dupljsko graščino. Prav po njihovi zaslugi so v treh desetletjih uspeli obnoviti pred tem običajno kmetijo v stanje, ki ponovno kaže že skoraj pozabljenega duha preteklih stoletij, ko je bila stavba še graščina. Matjaž, z ženo sta tudi likovna umetnika, nas je popeljal po razstavi, ki je bila postavljena ob letošnjem koledovanju v Sp. Dupljah. »Božični čas« je bil predstavljen z razstavo jaslic s tega območja in ambientalnimi postavitvami iz kmečkih domov v stranskih prostorih njihove galerije v pritličju graščine. Predstavil je zgodovino in obnovo stavbe ter družinsko zbirko starin, ki stavbi ponovno, poleg rekonstrukcij opreme grajskih prostorov, vračajo nekdanji sijaj in življenjsko okolje družbenega razreda, ki mu je pripadala. Matjaž je poleg drugega tudi nesojeni upravnik drugega objekta v bližini – Vogvarjeve hiše. V tej leseni kmečki stavbi v občinski lasti je na ogled vaška zbirka z ambientalno postavitvijo kmečkega bivalnega okolja z izredno bogato rekonstrukcijo obrtniške čevljarске delavnice. V letošnjem letu delovna skupina načrtuje praktično delavnico, v kateri bi na terenu popisali del etnografske zbirke iz omenjenega objekta.

Naslednji postanek je bil Kovaški muzej v Kropi, v katerem nas je kljub mrazu sprejela prijazna zgodovinarica Metka Kavčič, ki nas je vodila skozi muzejske zbirke in nam razkrivala nekdanje življenje v tem malem, a s tradicijo proizvodnje kovaških izdel-

kov močno prepoznavnem kraju. Premraženi udeleženci smo se pogreli v nanovo opremljenem prostoru turistične informativne točke, kjer ni manjkalo niti domačih dobrot gostiteljic – zgodovinarke Metke Kavčič in Ane Gartner, Anžetove babice, niti šilca domačega kroparskega žganja – »ta zelenga«. Predstavil se nam je še en zanimiv prebivalec tega kraja, Slavko Mežek, ki je v okviru združenja Naša Slovenija v lanskem letu prvič podelil priznanja civilnim iniciativam z zamejskih območij, ki se ukvarjajo s kulturno dediščino.

Iz Kovaškega muzeja nas je pot vodila ob vodi, čez »plac«, po ozki ulici mimo »Fovšaritnice«. Na obeh straneh so v pobočje prislone mogočne fužinarske hiše z majhnimi okni, kot stražarja na pobočju na kraj pazita dve cerkvi, cerkev sv. Lenarta na desni in cerkev Matere božje na levi. Ropot vode se sliši po vsej Kropi. Iz podzemlja Jelovice nad krajem privre na dan potok Kroparica, ki kot krop buči skozi kraj v dolini in mu daje poseben čar. Srečanje smo sklenili v gostilni, če smo že v kovaškem kraju – kje drugje kot »Pr Kovač«, ob krušni peči, domačih dobrotah, kupici(-ah) dobrega vina in izvernih komentarjih našega oštirja Metoda – lastnika in izkušenega ter z vsemi žavbami namazanega kroparskega domačina.

In načrti delovne skupine za letošnje leto? S pomočjo strokovnjakov bi radi izpeljali vsaj katero od načrtovanih delavnic na terenu, bodisi popis zbirke ali seznanjanje z osnovami konservatorskih posegov, tako imenovane »prve pomoči« na predmetih iz naših zbirke. Radi bi si tudi ogledali primere dobrih praks na različnih območjih, nastalih v različnih materialnih in družbenih razmerah, v katerih delujejo ljubitelji etnologije. S spoznavanjem zbirke v njihovem okolju bi prispevali k čim bolj strokovnemu delu ljubiteljev iz vseh koncev Slovenije in s tem k ohranjanju etnološke dediščine. Zato na naša srečanja prijazno vabimo tudi nove člane; vsi boste vedno dobrodošli!

* Mag. Marko Smole, univ. dipl. ing. elektr. 1210 Ljubljana - Šentvid, Stanežiče 34 b, E-naslov: smole.marko@gmail.com; Anže Habjan, študent Teološke fakultete Univerze v Ljubljani. 4245 Kropa, Kropa 98, E-naslov: habjan.a@gmail.com

PODELITEV PLAKET ČASTNIMA ČLANOMA DRUŠTVA

Zbor članov Slovenskega etnološkega društva je 18. marca 2010 v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani na predlog izvršnega odbora potrdil imenovanje dveh častnih članov SED – Anke Novak in Mirka Ramovša. V skladu z 8. členom Statuta SED »častni člani postanejo posameznice in posamezniki, ki imajo izredne zasluge za razvoj etnološke vede ali za njeno popularizacijo v slovenskem prostoru in tujini. Imenovanje častnega člana potrdi zbor članov društva na predlog izvršnega odbora. Če častni član ni redni član društva, nima pravice glasovanja in ne more biti izvoljen v organe društva.« V nadaljevanju objavljamo obrazložitvi, prebrani na podelitvi plaketa.

Anka Novak

Anka Novak je študirala slavistiko in etnologijo ter diplomirala z naloga Materialna kultura v Poljanski dolini in Etnografski elementi v Finžgarjevi kmečki povesti. Po diplomi se je leta 1959 zaposlila v Gorenjskem muzeju v Kranju in v njem ostala vse do upokojitve leta 1992. Z mladostno energijo in s strokovnim znanjem, pridobljenim na predavanjih, terenskih vajah in seminarjih pri profesorju dr. Vilku Novaku, je zastavila sistematično raziskovanje terena in zbiranje sestavin ljudske kulture na Gorenjskem. Dolgo časa je bila edini etnolog na Gorenjskem, zato je iskala srečanja s kolegi in se udeleževala srečanj in razprav v Slovenskem etnološkem društvu. Sodelovala je pri nastajanju vprašalnic ETSEO kot soavtorica poglavij o živinoreji, turizmu in znanju o živalskem svetu. Društvenih strokovnih posvetovanj se je pogosto udeleževala s samostojnimi prispevki. Spremembe v etnološki stroki so jo v njenem muzejskem delu vodile k preučevanju in predstavljanju ljudi, njihovih načinov življenja, dojemanja in vrednotenja.

Bistvo muzeja so razstave. Anka Novak jih je v Gorenjskem muzeju pripravila kar 22. Leta 1960 je začela s topografsko zastavljenimi razstavami, ko je po vsaki terenski akciji predstavljala predmete, zbrane za etnološko zbirko v Gorenjskem muzeju. Takrat je Gorenjsko prečesala od vasi do vasi, od hiše do hiše. Pozneje je ob tematskih razstavah zbirko dopolnjevala z izbranimi kosi in se študijsko poglobljala v posamezne etnološke sestavine. Med njene najbolj poglobljene in študijsko zasnovane razstave sodijo predstavitev gorenjskih poslikanih skrinj, planšarstva, ljudskega stavbarstva in kmečkega gospodarstva v Gornjesavski dolini, prehrane v Šenčurju pri Kranju in kot zadnja leta 1994, dve leti po upokojitvi, Kmečko stavbarstvo na Gorenjskem. Anka Novak je s trdim terenskim delom, z vztrajnim študijem in s poglobljanjem znanja oblikovala vrhunsko zbirko gorenjskega poslikanega pohištva, predmetov ljudske umetnosti in bohinjskega planšarstva. Svoja spoznanja je objavljala v prilogi Snovanja regionalnega časopisa *Glas* in v strokovnih revijah, kot so *Etnolog*, *Traditiones* in *Glasnik SED*. Danes štejemo njene razprave o gorenjskih poslikanih skrinjah, planšarstvu, prehrani, kmečkem gospodarstvu in stavbarstvu, tudi o noši in turizmu za temeljne članke o tradicionalnih načinih življenja Gorenjcev. S posluhom za novosti je v etnološke raziskave uvedla film. S filmom *Kmečka naselja in stavbarstvo v Gornjesavski dolini* je leta 1977 podprla takrat komaj ustanovljeni Center za etnološki film pri Goriškem muzeju. Leta 1979 se je z izdelavo besedila za film

Planšarstvo v Bohinju vključila v produkcijo serije Kako živimo. Videodokumentacija *Hrana v Šenčurju* je leta 1988 nastala v sodelovanju z Avdiovizualnim laboratorijem ZRC SAZU, ki je pomenil prelomnico v razvoju etnografskega filma v Sloveniji. Anka Novak je bila vedno odprta za sodelovanje s predstavniki drugih strok, predvsem z umetnostnimi zgodovinarji in s konservatorji. V sedemdesetih letih je v sodelovanju z dr. Petrom Fistrom, s študenti arhitekture in z drugimi pridobila preko sto enot arhitektonskih načrtov, risb in skic in tako uspela dokumentirati nekatere izbrane kmečke stavbe, še preden so se tega dela načrtno lotili zavodi za kulturno dediščino. Sodelovanje s kolegom Vladimirjem Knificem je obrodilo muzejsko ureditev Liznjekove hiše v Kranjski Gori in Oplenove v Bohinju, pa tudi postavitev stanu v Planšarskem muzeju.

Zbrala je bogato fotografsko dokumentacijo in ustvarila arhiv terenskih zapiskov. Njeni dosežki so bili cenjeni v etnologiji in muzealstvu. Leta 1993 je prejela Valvasorjevo nagrado za življenjsko delo in Murkovo priznanje za življenjsko delo v etnološki muzejski stroki.

Odlično poklicno delo je oplemenitila v zadnjih dveh desetletjih, ko je svoje obsežno etnološko in muzejsko znanje posvetila domačim krajem, to je Dobropoljski dolini. Raziskovala je, pisala članke, organizirala strokovna posvetovanja, ob vsaki priložnosti govorila svojim rojakom o pomenu dobropoljske kulturne dediščine in se borila za prihodnje generacije Dobropoljcev s postavitvijo sodobne muzejske etnološke razstave v Jakličevem domu na Vidmu.

Anka Novak je etnologinja, ki zaživi na terenu in ji največ pomeni živa beseda pripovedovalca, to pa dopolnjuje z literaturo ali s pisnimi viri. Po njenih besedah so ustni viri srce in kri etnološkega raziskovalnega dela. Ker pa je ta odnos vedno razumela kot dvosmeren, se je čutila dolžno ljudi na terenu osveščati. Veliko je pisala v različne časopise. Iz takšne nuje ohranjanja lokalne dediščine *in situ* in izjemne muzejske zbirke je pred skoraj 40 leti nastal v opuščeni sirarni v Stari Fužini Planšarski muzej, ki je danes vsem znana dragocena bohinjska muzejska znamenitost.

Ankina navzočnost med nami je strokovno in človeško dragocena. Mladim je vedno pripravljena pomagati z bogastvom nasvetov, lucidnim opazovanjem in s posredovanjem svojega širokega znanja in intuitivnega dojemanja življenja, strokovnih zanimanj in dilem.

Slovensko etnološko društvo ji s podelitvijo častnega članstva izraža priznanje za strokovne dosežke in hvaležnost za njeno sodelovanje in prispevek k delu društva.

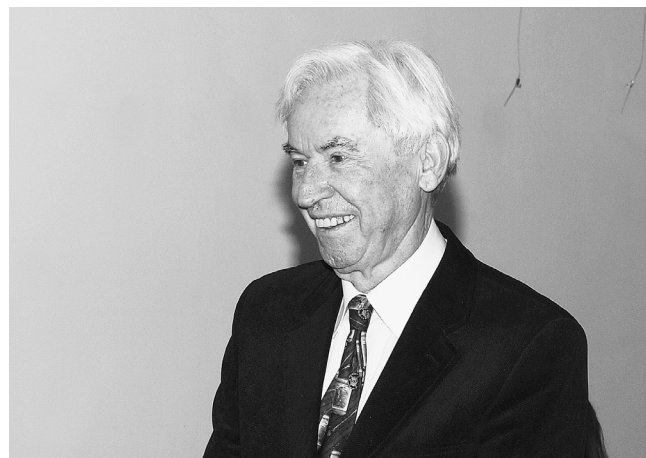
Mirko Ramovš

Etnokoreolog Mirko Ramovš je raziskovalec, ki je s svojim delom in svojo osebnostjo trajno zaznamoval podobo in vrednotenje ljudskega plesa na Slovenskem. Z zapisovanjem, raziskovanjem in s popularizacijo ljudskega plesa je pri nas utemeljil etnokoreologijo, s svojo človeško in raziskovalno širino pa je močno presegel njene meje in meje predstavljanja dediščine.

Njegova pot je bila pot soočanja z različnimi svetovi. V njegovo mladost, v mladost Pod klancem na Ježici, se je odtisnila žica okupirane Ljubljane. Kot otrok ljubljanskega predmestja je Mir-

Anka Novak – nova častna članica SED.
Foto: Marko Habič, SEM, 18. 3. 2010

Mirko Ramovš – novi častni član SED.
Foto: Marko Habič, SEM, 18. 3. 2010

ko Ramovš poznal svoje predmestno okolje, mesto in podeželje. Podobe njegovega sveta so napolnjevali vozički, s katerimi so ženske iz predmestja vsak dan vozile mleko v Ljubljano, furmani z dežele, ki so se ustavljali v sosedovi gostilni, in ljubljanski tramvaj. Ta preplet je zaznamoval njegov pogled na svet in njegovo življenjsko in raziskovalno držo.

Življenje Mirka Ramovša se je že kmalu povežalo z iskristvijo ljudskega plesa: že kot študent je bil namreč plesalec pri Akademski folklorni skupini France Marolt. Študij slavistike mu je razpiral obzorja besedne umetnosti in obzorja duha, druženje v plesu mu je ponujalo pogled od znotraj, pogled plesalca. Izkušnje zaposlitve v pedagoškem poklicu so ga pripravile na novo poslanstvo – na vodenje Akademске folklorne skupine France Marolt. To delo je sprejemal kot odgovornost svojega novega poklica, poklica etnokoreologa: leta 1966 je bil namreč sprejet na Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU.

Na inštitut je prišel v času, ko so sodelavci delali kot v veliki raziskovalni družini: njegov spoznavni svet se je oplajal ob pogledih in izkušnjah tekstologov in etnomuzikologov, zato je bilo njegovo etnokoreološko raziskovanje vpeto v bogato poznavanje dediščine slovenske ljudske pesmi in instrumentalne glasbe. Mirko Ramovš je kot član stalnih terenskih odprav spoznaval mali svet izročila tistih ljudi, ki sta jim bila pesem in ples velikokrat edino razvedrilo. Med njimi je zapisal čez petsto ljudskih plesov, v katerih je prepoznaval avtohtonost in prepletanja z drugim srednjeevropskim izročilom.

Njegovo etnokoreološko delo pa ni bilo le razbiranje plesnih korakov: za sledmi plesov je od Porabja do Rezije, od Pohorja do Kostela odkrival zabrisane korake vsakdanjosti malih ljudi. Njegova spoznanja so zorela ob resničnosti, ki se je skrivala za prazničnostjo plesnih ritmov: preveč je namreč poznal življenje, da bi zmožel opazovati le njegov oder. S temi podobami je bogatil arhiv inštituta, z razpravami o plesnem izročilu pa razmislil o nas samih. Bogastvo teh spoznanj je nanizal v svoj opus, ki je v antologiji *Plesat me pelji* (1980) zarisal domet stroke in jih – korak za korakom – uresničeval v zbirki sedmih knjig *Polka je ukazana* (1992–2000).

Z izkustvom teh podob je Mirko Ramovš oblikoval svoja predavanja in svoje odrske postavitve. Njegovi odri so segali od kmečkih podov do ljubljanskega Cankarjevega doma, vse pa je usmerjala njegova značilna notranja drža. Tista, ki je znala prisluhniti veselju ob pesmi, tista, ki je razumela, zakaj se je spreminjal plesni korak, tista, ki je zaznavala obzorja duha. Predmestnega, odetega v svečano črnino, in podeželskega, ki ga je bilo mogoče začutiti le s tankočutnostjo, saj je bil včasih komaj prepoznaven in skrivnosten, tako kot svetinje v povodju Rače. Le s takšnim razumevanjem sveta je lahko Mirko Ramovš v svojih okrog sedemdesetih odrskih postavitvah upodabljal velike dogodke malega sveta in meje odra razprl tudi za plese ljubljanskega predmestja in mlekarški voziček.

Vrednost dela etnokoreologa Mirka Ramovša so izmerile vse pomembne nagrade za raziskovalno delo na Slovenskem: nagrada Kidričevega sklada (1980), Maroltova plaketa (1984), Župančičeva nagrada (1989), Murkovo priznanje za življenjsko delo (1996), Častni znak svobode Republike Slovenije (1998), Zlati znak ZRC SAZU (2001) in Zoisova nagrada za življenjsko delo (2002). V teh nagradah je odmevalo tudi osemindvajset televizijskih in več kot osemdeset radijskih oddaj, v katere je Mirko Ramovš uspel ujeti pripoved ljudskega plesa. Med te nagrade pa se vpleta tudi hvaležnost vseh tistih skupin in posameznikov, ki jim je z nasveti pomagal graditi njihovo podobo dediščine.

Mirko Ramovš, petinsedemdesetletnik, pa ni pustil velikih sledi le za plesnimi odri, temveč tudi za odri raziskovalnega dela. Njegova navzočnost v slovenski etnologiji je namreč poleg zavedanja o bogastvu ljudskega plesnega izročila prinašala tudi izročilo povezovalne moči. Povezovalne moči plesa in povezovalne vloge njegovega raziskovalca: Mirko Ramovš je človek, ki je s svojim delom vse življenje presejal ločnice. Tiste v stroki in tiste zunaj nje. Za vse, ki smo delali z njim, tako ni le etnokoreolog, temveč sodelavec, ki je z nesebično pomočjo drugim žlahtnil vsakdanjost slovenske etnologije.

Turistična kmetija Arkade je v lasti družine Cigoj.
Foto: Irena Destovnik, Črniče, 15. 5. 2010

Odvodnjavanje zaprtega balkona.
Foto: Mojca Tercej Otorepec, Lisjaki, 15. 5. 2010

PO POTEH GASTRONOMIJE IN STAVBNE DEDIŠČINE NA VIPAVSKEM IN KRASU

Ravno prav velika skupina etnologov in gostov se je v soboto, 15. maja 2010, kljub dežju zbrala pred Slovenskim etnografskim muzejem. Vremenska napoved je bila slaba, dež z vetrom, a etnologi se ne damo. S profesorjema Janezom Bogatajem in Vitom Hazlerjem smo se podali na rajžo, tokrat po poteh kulinarčnih mojstrov in kulturne dediščine Vipavskega in Krasa.

Po prvem kratkem postanku na Ravbarkomandi smo pot nadaljevali proti Vipavski dolini. V Slapu pri Vipavi smo si ogledali kamniti ločni most s klesanim posvetilom v stari slovensčini. Posvetilo omenja tuštanjskega graščaka in Škarjjo, zame oba zelo zanimiva, saj izvirata iz Moravske doline, krajev, kjer službujem in raziskujem. Prof. Vito Hazler je predstavil zgodbo tuštanjskih graščakov in današnjo podobo gradu, ki stoji v vasi Zgornji Tuštanj v Moravški dolini.

Pot smo nadaljevali proti vasi Goče, kjer smo leta 1987 takratni študenti raziskovali gmotno, družbeno in duhovno kulturo in zbrali gradivo za pravcato monografijo. Morda bi lahko izšla danes, po 23. letih, ko se je na Gočah že marsikaj spremenilo, še vedno pa je v vasi nekaj več kot 60 velbanih kleti. Bilo mi je prijetno ob obujanju spominov na študentsko terensko delo, ko smo med preizkušanjem metode raziskovanja z udeležbo živeli kar pri domačinih. Danes je nekaj hiš obnovljenih, ustavili smo se v eni od njih, v novozgrajeni kleti pri Fajdigovih in poskusili njihova vina. Kljub močnemu vetru smo se peš sprehodili po vasi in si ogledali nekaj posebnosti, predvsem portone in dvorišča z vodnjaki; dediščino stavbarstva nam je predstavil prof. Vito Hazler, prof. Janez Bogataj pa zgodbo o ljudeh in takratnem terenskem delu.

Pot nas je peljala naprej proti Brjam nad Branikom, kjer smo si ogledali cerkev sv. Martina s kipi Petra Černeta. Cerkev je opremljena s kipi iz žgane gline, ki hudomušno prikazujejo prizore iz nabožnega življenja, na primer Izgon iz raja, na katerem je Adam prikazan s čevljem v zadnjici. Po kiparjevi razlagi je to ponazoritev božje brce, s katero je bil Adam izgnan iz raja. Tudi Križanje ni predstavljeno na običajen način, saj Kristus strmi v

grozdje, križ pa je obložen s trsi. Černe je na vseh kipih upodobil trto kot največjo značilnost Vipavske doline.

Po napornih ogledih smo se ustavili v Črničah na turistični kmetiji Arkade, ki je v lasti družine Cigoj. Domačija izvira iz 19. stoletja, zgrajena naj bi bila leta 1811, a so jo ves čas obnavljali in po pripovedovanju gospodarja ob tem tudi popolnoma uničili, tako da danes žal ni več kulturni spomenik. Kljub temu je domačija obnovljena, gostilna v njej pa ponuja jedi iz lokalnega okolja; vso hrano, ki jo ponujajo gostom, namreč pridelajo doma. Nam so ob doma spečenem zeliščnem kruhu ponudili različne mlečne in zeliščne namaze, pršut, panceto in salame, zraven pa smo pili zelen in Cabernet Sauvignon. Gospodar nam je predstavil svoje delo in začetke preusmerjanja v turistično kmetijo, ki deluje od leta 1989. V Črničah smo si ogledali tudi župnijsko klet, ki je v resnici kraška jama z zasiganimi tlemi in izvirom čiste vode, ki so jo v preteklosti uporabljali domačini. Potoček, ki teče iz izvira, ne presahne niti v najbolj sušnih letih.

Po slikoviti zeleni pokrajini smo se v oblačnem in vetrovnem vremenu – k sreči je dež ponehal – mimo Kobdilja in Štanjela podali v kraško vasico Pliskovica. Med potjo smo se ustavili še v vasi Lisjaki, kjer smo si ogledali propadajočo domačijo – dvorec z vrsto ohranjenih detajlov gradnje, med njimi je najzanimivejši način odvodnjavanja zaprtega balkona.

Pliskovica je majhna kraška vas, kjer so pred leti uredili naravoslovno in kulturnozgodovinsko pot. V Pliskovici je doma tudi leta 1974 rojeni mladi kamnosek samouk, Jernej Bortolato, ki nam je poleg svojih izdelkov prikazal tudi načine klesanja in izdelovanja drobnih kamnoseških izdelkov. Nekateri izdelki najbrž najmlajšega kamnoseka v Sloveniji so med izbranimi protokolarnimi in poslovnimi darili. Na letošnji razstavi domačih in umetnostnih obrti v Slovenj Gradcu je za svoje izdelke – zelo uspešno sodeluje z oblikovalcem Andražem Debeljakom – prejel Zlato vitico, ki jo podeljujejo obetavnim mladim ustvarjalcem. Jernej Bortolato ob hiši staršev gradi novo hišo; na njej so zlasti

* Mojca Tercej Otorepec, univ. dipl. etnol. in soc. kulture, višja konservatorica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, 4000 Kranj, Tomšičeva 7, E-naslov: mojca.otorepec@zvkd.si

Propadajoča domačija – dvorec z ohranjenimi gradbenimi detajli.
Foto: Irena Destovnik, Lisjaki, 15. 5. 2010

zanimivi kamnoseški detajli in palete pod strešnim kapom (belo-rdeče obarvana opeka).

Že proti večeru smo se odpeljali proti Dolu pri Vogljah, kjer nas je v gostilni Ravbar lačne in utrujene čakalo pozno kosilo oziroma zgodnja večerja. Gostilna Ravbar je znana tudi pod hišnim imenom Pri županovih, saj je bil njen prvi lastnik Ivan Ravbar, ki je leta 1888 kupil staro vaško gostilno, pozneje repentabski župan. V daleč naokrog znani gostilni, ki privablja predvsem goste iz deset kilometrov oddaljenega Trsta, smo okušali kraške lokalne jedi – postregli so nam kraško panceto s sirmim zeliščnim

Mladi kamnosek Jernej Bartolato (levo) z Janezom Bogatajem.
Foto: Irena Destovnik, Pliskovica, 15. 5. 2010

namazom in jagodovo kremo, zeliščno juho, ročno oblikovane raviole z divjimi šparglji in pečene jagajčka s krompirjem. Vse zares dobro pripravljene jedi izbranega okusa smo zalili z domačim teranom, po vsem dobrem pa nas je čakal še krožnik s kremšnito in čokoladnim moussom.

Etnologi bi se morali večkrat podati na podobne poti. Ponovno sem se počutila kot takrat, ko sem se še kot študentka udeleževala terenskih vaj z obema nekdanjima profesorjema, ki sta tokratno rajžo pripravila s poudarkom na gastronomiji in stavbni dediščini.

ZORICA ALI ESEJ O UVODU V ETNOLOGIJO¹

Uvodne opombe

Prebiram nekatere slovenske etnološke revije zadnjega leta in z velikim zanimanjem sledim razmišljanjem mlajših etnologov in antropologov, saj sem radoveden, kaj se dogaja in kako vedi napreduje, kako avtorji utemeljujejo svoja stališča in ali je v razpravah mogoče opaziti razvidnost njihove metodologije. Prav v današnjem času, ko vsi humanisti in družboslovci spoznavamo nujnost inter- in multidisciplinarnosti, je pomembno tudi vprašanje, ali je v etnoloških in antropoloških raziskavah čutiti specifično metodologijo strok, ki lahko vodi do specifičnih in prepoznavnih etnoloških ali antropoloških sintez. Ob branju skušam ugotoviti, kakšno pomoč nudi avtorjem interdisciplinarnost in ali ta ni zgolj alibi za odsotnost lastne metodologije in teoretične ozaveščenosti. Večkrat namreč zasledim razprave, v katerih prevladuje nekakšen metodološki potpuri, v katerem metodologija kakšne druge stroke (npr. sociologije) celo popolnoma »preglasi« pričakovano etnološko ali antropološko sintezo. Poleg tega pa branje spodbuja nenehno spraševanje o vseh problemih, ki jih etnološke razprave odpirajo in hkrati nehotе sugerirajo zavest o nekaterih še nerešenih vprašanjih stroke, ki so, bodisi že dolgo odprta ali pa še nimajo in mogoče sploh nikoli ne bodo dobila končnih odgovorov. Nekateri problemi pa so tiste vrste, za katere mislimo, da so bili že zdavnaj rešeni, a jih nujno in logično vsaka generacija raziskovalcev nanovo odpira in problematizira, bodisi, ker jih pretekle rešitve ne zadovoljujejo in zato iščejo nove, ali pa morebitnih, že danih rešitev, sploh ne poznajo in jih odkrivajo nanovo.

Seveda na ta in še druga vprašanja, ki se mi ob branju zastavljajo, pričujoči članek ne odgovarja. Ustavil sem se le ob treh razpravah zadnjega leta, ki so me navdušile ali pa so mi dale misliti o problemih, ki jih avtorji uspešno načenjajo. Med branjem se s temi avtorji »pogovarjam« v lastnem monologu, jim pritrjujem ali pa njihovim trditvam ob rob postavljam svoje. Tako bolj neobvezno, nepolemično, bolj samospaševalsko, saj skušam najti lastne odgovore na vprašanja, ki jih odpirajo drugi.

ln kaj pri vsem tem počne Zorica iz naslova? Spremlja me ali pa jaz njo. Zorica Vitez ni v mojih mislih zgolj zaradi življenjskega jubileja, ki ga obhaja, ampak je tu ob meni kot tisti dobri duh, ki me spremlja ob vseh etnoloških razmišljanjih. Daljnega leta 1971, bilo je na kongresu jugoslovanskih folkloristov v Bovcu, sem jo prvič slišal v neki diskusiji, ko je utemeljevala svoja etnološka stališča, ki so me kot začetnika v stroki pritegnila s svojo jasnostjo in prepričljivostjo. Sledilo je najino več kot 20-letno srečavanje na kongresih, prijateljevanje, predvsem pa vneto razpravljanje o problemih, ki so jih odpirali referenti. Največkrat sva se v pogovorih lotevala metodologije etnološke vede pa interdisciplinarnosti, debatirala sva o predmetu etnologije, metodah in nalogah etnologije, tradiciji in sodobnosti pa tudi o vseh

sprotnih in novih problemih stroke, ki so jih obdelovali referenti sila heterogenih pogledov z različnim teoretičnim znanjem in s pripadnostjo raznim »šolam«.

Zato mi ob branju prispevkov, o katerih bom pisal, prihajajo neprestano v zavest najini pogovori, v katerih sva na nekatera vprašanja že odgovorila, jim vsaj iskala rešitev ali pa sva jih pustila odprta in na voljo drugim etnologom.

Povednost in interpretativnost folklore

Pri raziskavah in analizah ustnega slovstva se raziskovalci srečujemo s problemom konkretne in simbolne, s tem pa tudi psihološke interpretacije gradiva. V čem naj bi bil tu sploh problem? Na ravni folkloristične analitične triade tekst – tekstura – kontekst se jasno pokaže ena izmed temeljnih tekstualnih resnic, da ustno slovstvo ni zgolj literatura, ampak prej funkcijsko naravnana ustvarjalnost, ki sledi temeljnemu načelom jasnosti, od katere ustvarjalec praviloma ne odstopa niti pri pesniškem oziroma metaforičnem jeziku. Podobe so izbrane tako, da zmanjšujejo poslušalčevo asociacijsko polje, kar vodi v nekakšen realizem, celo naturalizem. To pa daje občutek, da je vsaka beseda le to, kar pomeni in za njo ni nič več, kar seveda zmanjšuje možnost interpretativne »nadgradnje« oziroma špekulativne subjektivnosti, ki je prisotna v literarni vedi. Tam je možna zato, ker je literatura s svojim širokim asociativnim poljem nekam »kaotična« in zato dopušča široko interpretacijo. Ustno slovstvo pa je s svojim realizmom in verizmom »nekaotično« oziroma vsaj manj, zato naj bi bila tudi njegova interpretacija bolj »objektivna«. Zaradi tega in še zaradi iskanja tekture in konteksta, ki ga ponuja folklorno gradivo, se zdi, da je zato tudi sama folkloristika bolj objektivna in konkretna ali vsaj manj špekulativna kot literarna veda. Kljub temu pa je ustno slovstvo dalo raziskovalcem vedno čutiti, da je kljub svoji funkcionalnosti in poudarjenemu etnološkemu kontekstu vendarle tudi literatura, ki tako ustvarjalcu, poustvarjalcu in raziskovalcu ponudi širše asociativno polje, s tem pa tudi širše interpretacije besed in »zabesedja« oziroma besedila in medbesedilnosti. Čim je taka možnost dana, slutena ali pričakovana, se odpre možnost drugačnih interpretacij, med katerimi so tudi psihološke ali psihoanalitične. V svetu niso redki poskusi psihoanalitičnih raziskav folklore, v slovenski folkloristiki pa se uveljavljajo šele zadnje čase. Mednje sodi tudi imeniten članek Vanje Huzjan v zadnji številki *Traditionesa* (Huzjan 2008), ki me je spominsko odpeljal k prvim, redkim jugoslovanskim poskusom tovrstnega branja folklore, ki jih je na kongresih folkloristov predstavljala interdisciplinarna skupina strokovnjakov (folklorist, zdravnik psihiater, socialni delavec). Psihološko, socialno in literarno se je lotila interpretacije bosanskih sevdalink in drugih pesmi (Milaković 1976; Polovina 1977; Polovina 1981). Ob poslušanju njihovih analiz so postali skriti pesemski poudarki verjetni in jasni, spolnost detabuizirana, ljudska pesem polnejša in življenjsko še bolj pričevalna in resnična. A kljub temu so takrat redki psihoanalitični poskusi interpretacije ostali osamljeni, v folkloristiki in tudi etnologiji (razen v diskusijah) pa prej eks-

1 Članek je bil v hrvaščini objavljen v: Naila Ceribašić in Ljiljana Marks (ur), *Izazov tradicijske kulture: Svečani zbornik za Zorico Vitez* (Zagreb: Institut za etnologijo i folkloristiku, 2009), 259–271.

ces kot pa morebitno analitično sredstvo ali kot dodatna možnost razumevanja besedil. Že takrat pa je vsaj manjšina uvidela, da lahko psihoanaliza razloži stvari, ki so pri t. i. realističnem branju realističnih besedil skrite ali sploh nevidne.

Večkrat se zgodi, da isto pesem dva raziskovalca interpretirata popolnoma različno, kar se ob folklorni »konkretnosti« ne bi smelo dogoditi. Za primer naj rabi na prvi pogled kratka in sila jasna poskočnica:

*Moj fantič je ribič,
na skalci sedi;
en trnek ponuja,
k _se rado lovi.*

Enemu od zbiralcev je bil v citirani poskočnici takoj »viden« in jasen erotični namig, zato je pesem uvrstil v antologijo ljudske erotične poezije. Razmislek o možni drugačni interpretaciji iste pesmi se je pojavil tisti hip, ko je drugi raziskovalec isto pesem objavil v antologiji Ljudskih pesmi za otroke. Torej je pesem tako dobesedno doumel kot bi jo tudi otrok, drugi pa jo je dojel kot »dejanje naše zavesti, moči in našega jaza, čeprav ne moremo z gotovostjo trditi, da je samo to razumevanje podvrženo zgolj našemu mišljenju ali predstavnim zmožnostim« (Huzjan 2008: 129) in nam naše mišljenje razkriva »svojo hkratno umeščenost v nezavednem« (Huzjan 2009: 129). Prav to nezavedno je vedno delalo probleme realističnim folkloristom. Problem je mogoče nastal zato, ker smo folkloristi zelo različno gledali na sam pojem nezavednega, ki je bil največkrat razumljen kot le narobna stran zavesti, ne pa kot nezavedno, »ki ga živimo, ki nam razkriva življenje samo« (Huzjan 2008: 117). Ko se je zdelo, da je vsaj to vprašanje rešeno, so se začela pojavljati druga, a niso bila nikoli osvetljena, še manj rešena. Zgleda, da se je aplikacija psihoanalize na »konkretne« in veristične ljudske pesmi zazdela preveč špekulativna, kar bi vodilo spet v metodološko polje literarne vede, katere se je folkloristika s konca 20. stoletja tako mukoma osvobodila in je začela utemeljevati svojo lastno teorijo in metodologijo. Žal je nekajkrat zašla v drugo skrajnost in je bistvo svoje drugačnosti in samostojnosti utemeljevala zgolj na tezi o ustnem slovstvu kot nedvoumnem, enopovednem, verističnem gradivu. Tako gradivo tudi je, vendar se je pozabljalo na načelo asociacijskih polj, ki ponuja različne možnosti razumevanja podob, simbolov, pojmov in besed. In to ne le raziskovalcem, pač pa tudi ustvarjalcem in poustvarjalcem. Ljudski ustvarjalec naj bi zaradi poslušalcev oziroma množične cenzure ne ustvarjal podob preko meje razumevanja poslušalcev in naj bi zato ne ustvarjal podob s širokim asociacijskim poljem, ki imajo možnost različnih interpretacij ali pa so napačno razumljene. Vendar nekateri raziskovalci opozarjajo na to, na kar je opozorila tudi Huzjanova, da je psihoanalitična interpretacija ustnega slovstva »pomembna za nas in ne za ljudskega pevca, ki pesem producira in hkrati reproducira« (Huzjan 2009:115). Torej sam ustvarjalec ni edini »verodostojen« interpretator pesemskih besedil. Ob raziskovanju drugih žanrov ustnega slovstva, npr. vicev, se je pokazalo, da čeprav gre za folklorni žanr, ga brez psihoanalize skorajda ni mogoče razložiti, še posebej ne njegove antitetičnosti, absurda, strukture, komike in agresivnosti. Problemi interpretacije ustnega slovstva so se vendarle začeli porajati, odpirati in tudi reševati, a je vse ostalo nekje na pol poti. Prevzela jih je mlajša generacija etnologov in folkloristov in bo nekoč odgovorila na vprašanje, ki smo si ga postavljali že pred 30. leti

in je aktualno še danes, namreč, »ali si ljudski pevec sploh želi razvozlati smisel svoje pesmi ... ali narobe, ali ljudski pevec na določeni ravni že čuti oziroma že vselej ve za skriti pomen, ki ga peta pesem nosi« (Huzjan 2008:115).

Zgodovinski način mišljenja, metodologija, umeščenost strok(e)

Nadaljujem z branjem. Mlajši slovenski antropolog predstavlja drugačno branje Janeza V. Valvasorja (Simonič 2008), za katerega se mu zdi, da ga je slovensko zgodovinopisje skupaj z etnologijo bralo selektivno, mogoče celo nekoliko »navijaško«. Predstavlja Valvasorjev pogled na slovenske dedne sovražnike Turke. Zanimivo in novo branje. V nasprotju s prejšnjim člankom o psihoanalizi dosti bolj samozavesten, ton skoraj nepriziven. Spustim se v notranji dialog z njim, saj odpira pomembna vprašanja branja, razumevanja in interpretacije starega Valvasorjevega besedila, hkrati pa mi ponudi del miselnega sveta sodobne slovenske antropologije in njene metodologije. Spet tema, ki je zame tudi spominska, saj sem v preteklosti slišal vrsto debat, polemik in razprav, kjer sem skupaj z Zorico iskal odgovore in se z etnologi, folkloristi in antropologi spraševal o metodologiji stroke in zgodovinskem načinu razmišljanja. Ta način razmišljanja ni faktografski in kronološki, ampak je zmožnost tudi v sedanjem času postaviti stvari v stvarni čas, ki mu je nek pisec pripadal, kjer so bili pojavi drugače razumljeni kot so danes, ko jih vidimo lahko popolnoma drugače.

Na začetku me pisec z avtoriteto diskurzivnih teorij prepriča, da je treba tudi deskripcijo (kar je tudi Valvasorjevo delo) obravnavati kot interpretativno dejanje. Povsem točno, vendar sem malo v dvomih, če je to spoznanje res prinesla šele diskurzivna teorija, saj je bila že last etnologije kot tudi že daljne etnografije; že dolgo namreč velja spoznanje, da je »opis resničnosti hkrati tudi interpretacija (aplikacija) teorije« (Simonič 2008: 53). Valvasorjevo pisanje o Turkih in Simoničeva interpretacija me prestavita na davni kongres jugoslovanskih folkloristov na Hvaru, kjer je nek referat sprožil pravi plaz debat na temo, ki jo predstavlja tudi Simonič. Kolega iz Bosne se je z vso vehemenco in prizadetostjo obregnil ob hrvaške, slovenske in srbske ljudske pesmi, češ da te na žaljiv način govorijo o Turkih, poleg tega pa da še zamenjujejo resnične Turke z Muslimani (takrat še pisane z veliko začetnico) slovanskega porekla in je bil sila hud, da mora take temeljne stvari pojasnjevati etnologom. Že takrat smo se vsi z njim strinjali, ker o njegovih besedah nihče ni dvomil, ni nam pa bilo do tega, da bi popravljali ljudske pesmi iz 18. in 19. stoletja, ki so tako »neznanstveno« govorile o turkih in Turkih. V tistih časih pač ljudski ustvarjalci še niso absolvirali popravljenih učnih programov. Za odgovor sem bosanskemu kolegu povedal naslednjo »zgodbico«: Pred drugo svetovno vojno (torej v času prve Jugoslavije) se je neka Ljubljanka v Sarajevu poročila z muslimanom. V Sloveniji je bilo zaradi tega veliko prahu, nek ljubljanski pridigar je s prižnice poroko označil za škandal in onemoglo govoril: »turka je vzela, turka je vzela!« Turka pišem z malo začetnico, ker v tem primeru ni šlo za Turka, kar je vedel tudi pridigar, ampak za slovanskega muslimana. Pozneje je bilo tudi v etnološki in folkloristični strokovni literaturi večkrat razloženo, da je že od turških vpadov, tudi v Valvasorjevem času, beseda turek pomenila vsaj dvoje: 1. turek – prebivalec (katerekoli narodnosti) osmanske države, in 2. turek – pripadnik islama. Torej je šlo za geografsko in versko opredelitev, nikakor pa to ni

bil etnikon, torej označba za Turka z veliko začetnico. Strokovna literatura je torej pisala »pravilno.« Zato se mi zdi sila čudno, če ne že kar popolnoma zgrešeno, da niti slovenski zgodovinarji vse do najnovejših časov in do zgodovinarja Simonitija, kot piše Simonič, ne bi tega razlikovali in vedeli, ampak naj bi pravilno začeli pisati in misliti šele po razpadu druge Jugoslavije. To se je zgodilo že veliko prej in že pred zgodovinarjem Simonitijem so začeli »razločevati med Osmani in njihovimi podložniki« (Simonič 2008: 55). In skupaj z njimi še kdo, etnologi na primer.

Z današnjega zornega kota in brez zgodovinskega načina mišljenja se lahko strinjam s trditvijo, da bi brez »Osmanov Kranjski in Slavi manjkalo pomembno ogledalo za njen človeški/civiliziran obraz« (Simonič 2008). Ampak bi bilo treba le malo pobrskati po F. Barthu in drugih avtorjih, ki so tovrstne stvari zelo jasno in lepo razložili, ker so uporabljali zgodovinski način razmišljanja. Zato jim tudi ni bilo treba moralizirati in so kljub temu ostali znanstveniki. Je pa »zmerjalski« Valvasor povzročil škodo, ki se vleče vse do danes, saj smo ves čas po drugi vojni »izrabljali« Nemce in Italijane za ogledalo, da smo bili mi videti lepši, bolj človeški in civilizirani. Brez zgodovinskega načina življenja in razumevanja neke dobe je vse mogoče.

Nekaj pa drži. Danes beremo in moramo brati drugače kot smo še včeraj ali pa pred sto leti. Toda tisto dobo, ki jo »beremo« ali preučujemo, moramo poskusiti gledati tudi s pogledom, z znanjem in mišljenjem tistega časa in jo antropološko, zgodovinsko, etnološko itd. razložiti skupaj z normami (etničnimi, pravnimi, znanstvenimi, mišljenjskimi) tistega časa, saj ga le tako lahko razumemo in potem tudi razlagamo. Ko danes beremo Valvasorja, se ob nekaterih njegovih opisih in komentarjih lahko zabavamo in nasmejemo ter »čudimo« naravnost bizarnim zgodbicam. A čudenje ni znanstvena kategorija, saj imamo danes drugačno in obširnejše znanje, kot so ga imeli nekdanji. Etnolog se tudi bizarnim zgodbicam ne bi smel preveč čuditi, ampak je njegova dolžnost, da jih razloži, vključi v razlago, znanje, norme in družbo opisovanega časa in prostora, ne pa da jih le odkloni ali celo obsodi in še to po možnosti z danes veljavnimi merili. Enako velja tudi za vse Valvasorjeve psovke na račun Turkov (pa ne le njih), ki so bile in so še danes nesprejemljive, a v antropološki razpravi bi lahko postale vsaj razumljive v kontekstu nekega časa.

Zato ima izredno zanimiv Simoničev članek napačen sklep, ki ni antropološki, ampak zgolj juridično-etični in je zaradi neupoštevanja konteksta lahko tudi krivičen ali vsaj nepopoln. Tu se spet sprašujem o antropološki metodologiji. Dobro je, ko avtor poudari, da bi morali šolarjem in študentom ponuditi drugačno branje Valvasorja in jih opozoriti na njegova kočljiva mesta. Toda pri tem ne morem povsem sprejeti avtorjevega moralnega opozorila, da bi namreč morali danes pokazati Valvasorjeve »odkrite in prikrite elemente sovražnega in izključevalnega govora, njegov rasizem in klerikalizem« (Simonič 2008: 56). Preveč trendovsko, politično in moralizatorsko in s premalo zgodovinskega načina mišljenja, da bi prepričal. Z malce ironije pa bi neukim dijakom in študentom dodal še eno opozorilo: Valvasor je bil tudi šarlatan, padar in ubijalec, ker je ogrožal človeška življenja, saj njegove medicinske »blodnje« nikakor niso skladne z načeli moderne medicinske doktrine. Spet se njegov slab vpliv čuti še danes, ko lahko vidimo, da si ljudje namesto zdravih privoščijo čaje, drvijo k homeopatam, ob vsem tem pa smo vsi skupaj srečni, ker nimamo le padarjev in je tako naša zdravstvena zrcalna slika taka, kot si jo želimo in kot si jo želi naš nacionalistični

napuh. Klerikalce smo pospravili, zdaj bomo še padarje.

Še vedno berem. Zdaj že naslednji članek v *Glasniku*, še vedno pa se vračam v spomine oziroma v pogovore o metodologiji stroke in njeni ozaveščenosti o predmetu raziskave in specifičnih sintezah strok, ki jim avtorji pripadajo. Razveselim se vedno aktualne teme. Avtor Bojan Baskar »obravnavava Aškerčeve potovalne prakse in njegovo orientalistično potopisje z zornega kota koncepta imperialnega stila« (Baskar 2008) in se pri tem sprašuje, s katerimi očmi je pesnik gledal na Orient, ali s stališča avstro-ogrškega ali, kot panslavist, s perspektive ruskega imperija. In pri tem (samo)kritično ugotavlja, da bi Aškerčevo pisanje o Orientu lahko res le posiljevalsko uvrstili v kategorijo imperialnega potopisja (Baskar 2008: 34). Vendar ne razmišljam o tem, saj je v tem delu avtor izrazil sociolog, ampak me bolj zanima splošni, zahodnjaški pogled na »primitivne« narode in etnije v 19. stoletju kot tudi še pozneje. Vsak se je namreč, tudi pri nas, že kdaj srečal z raziskovalci in s popotniki, kako so na svoj zahodnjaški način gledali na Slovenijo, Balkan, itd. Neka laična perspektiva in sodba nas niti ne vznemirita preveč, smo pa kar malce zgroženi, če naletimo na raziskovalce, morda celo etnologue, ki nam v »nizkem letu« natrosijo o nas samih toliko nepravilnih in komičnih stvari, ki so jih ugotovili v mogoče nekajdnevem ali enomesecnem »preletu« celega Balkana, o katerem so potem napisali površne študije, ki so vse prej kot znanstvene (tudi antropološko-etnološke so med njimi) in so bolj podobne emocionalnemu čudenju Amerikanca na enodnevnem izletu po »eksotičnih krajih« kot pa premišljenemu potopisu, kaj šele strokovni študiji. Če pa bi kdo od slovenskih etnologov takemu »strokovnjaku« odgovoril in mu nasprotoval, bi bil označen za nacionalista in provincialca. Res pa je seveda, da tudi za predstavnike t. i. malih narodov velja, da se lahko ujamejo v isto past vzvišenosti svoje kulture, ki je edina možna in »civilizirana«, ko jo hote ali nehote primerja z drugačnimi in drugimi. O tem govori tudi avtor v svojem uvodu, ko nakaže zahodnjaški pogled na Orient skozi prizmo visoke kulture. Ob tem se spomnim na številne slovenske potopisne članke po naših časopisih in revijah, ki jih pišejo vedno začudeni in skoraj pretreseni popotniki, ko se srečajo s »primitivnostjo«, zastarelostjo in z njim neprebavljivim načinom življenja in mišljenja ljudi, s čimer se srečujejo na svojih popotovanjih.

Ko berem Baskarja, ki si je za teoretično in praktično oporo svojega razmišljanja o pogledih Zahoda na Vzhod izbral ameriškega literarnega zgodovinarja palestinskega rodu Edwarda Saída, se začnem spraševati, koliko je z njim sploh mogoče bolj razjasniti stvari ali jih tudi rešiti. Najprej se vprašam, zakaj je bil Saíd deležen tolikšne, tudi precej upravičene kritike, in to ne samo zahodnih zgodovinarjev, kulturologov, literarnih znanstvenikov, antropologov in orientalistov, ampak so ga resno kritizirali tudi na Vzhodu. Ko na spletnih straneh prebiram debate za in proti Saídu, se izkaže, da je bil Saíd v svoji knjigi (Saíd 1996) očitno preveč »splošen« in zato do nekaterih ved tudi krivičen. Tu ne mislim le na »upor« ameriških antropologov, za katere se mi zdi, da so bili najmanj upravičeni protestirati, ampak na vse druge znanstvenike različnih ved, ki so s svoje perspektive specializiranih raziskovalcev videli v Saídovem pisanju le posplošeno kritiko kolonializma in imperializma z izrazito političnim poudarkom. Tega avtor niti ne skriva, je bil pa zaradi tega prepovršen ali celo krivičen do tistih ved in znanstvenikov, ki se resno, brez političnih motivov, strokovno in brez vzvišenosti

ukvarjajo z Orientom. Če bi bila njegova knjiga zgolj politična, aktivistična, bi seveda vsi zaploskali njegovi kritiki kolonializma in nevzdržne zahodne politike do Palestinecev, z znanstvenega stališča pa so moteče njegove (čeprav v dobri veri aktivizma in humanizma) storjene literarnozgodovinske, zgodovinske, antropološke, etnološke in še druge napake. Najbrž, tako preišlujem, se je to zgodilo zaradi neupoštevanja »identite« posameznih ved, na kar so posamezni znanstveniki tudi odgovorili. Ne vem. Je pa na svoj način Said »zapeljal« tudi Baskarja. Ta namreč s podobnimi argumenti razlaga spor med Aškercem in drugimi slovenskimi intelektualci, češ, Aškerc je kot pesnik prenehal biti cenjen v slovenskem prostoru čim ga je pesniško zapustil, začel pisati »orientalske« pesmi in ne več nacionalnih in nacionalističnih pesmi o domačiji, slovenstvu, provincializmu. Po Baskarju pa je to provincialno, grdo, ozko in še kakšno napako storila tudi slovenska literarna zgodovina, ko v Aškerčevem pobaladnem pesništvu (orientalskem) ni več prepoznala nekoč slavljene, močnega pesnika in ustvarjalca. Nisem prepričan, da je slovenska literarna zgodovina z jasno definiranim predmetom raziskave in jasno metodologijo in teorijo krivična zato, ker o Aškercu ni razmišljala kulturnosociološko. Razmišljala je pač svoji stroki primerno – literarnoteoretično. V njej pa je na prvem mestu estetika, struktura literarnega dela, torej Aškerčeve pesmi same po sebi. In če zunaj Aškerčevih *Balad in romanc* drugih njegovih pesmi ni več prepoznala kot literarno in umetniško močnih, jih pač ni, a ne zaradi provincialnega »domotožja«, zaplankanosti in še česa. Držala se je le identitete lastne stroke, literarne teorije in estetike, saj je pač umetnostna veda in ne sociologija, filozofija, antropologija ali etnologija. Te vede bodo ponudile pač svoje poglede, skladne z njihovim predmetom obravnave in teorije, skladno s svojo znanstveno identiteto. In prav za to gre. Drugo pa je seveda vprašanje, koliko je imela in ima vsaka veda razvito svojo znanstveno »identiteto«, koliko jo poznajo in koliko uporabljajo. Ne more pa ena sama veda dati splošnega in celovitega odgovora na nek predmet obravnave oziroma ne more trditi, da je le njen pogled celovit in da daje edine možne odgovore tako na literarna, etnološka, sociološka, zgodovinska in druga vprašanja. In tu smo spet pri interdisciplinarnosti in njenem razumevanju z vidika posamezne stroke.

Ob branju Saidove knjige *Orientalizem* in še nekaterih drugih njegovih del čutim, da so odlična, lucidna kritika kolonializma in nevzdržne zahodne politike do Palestinecev in tudi širše, so izredna predstavitev in kritika zahodnega pogleda na Vzhod, evrocentrizma, imperializma, itd. Ob vsej svoji odprtosti in avtorjevi informativnosti pa se kljub temu sprašujem, koliko njegova dela in dela njegovih simpatizerjev in posnemovalcev lahko koristijo tudi teoriji in metodologiji antropologije in etnologije ter njuni znanstvenima identitetama.

Sklep

Ga ni. Ni bil namen predstavljati posameznih člankov in jih podrobno razčlenjevati, saj je šlo le za reminiscence ob branju etnološke periodike, ki so odpirala nekatere stare in nove probleme oziroma videnja v etnologiji. Med stara samospraševalska in dialogna vprašanja gotovo sodijo tista o predmetu in raziskovalni metodologiji posameznih strok, vključno z etnologijo, s folkloristiko in z antropologijo. In koliko študentje tega znanja sploh pridobijo in ali bodo njihove razprave metodološki potpuri ali jasna sinteza, ki bo pokazala tudi identiteto vede?

Nekoč smo lomili kopja ob vprašanih tradicije in sodobnosti. Potem smo se vendarle sporazumeli, da to ni več vprašanje, ampak sta za etnologijo pomembni obe. In smo ugotovili, kakšen nesmisel je ločevanje na tej črti (tradicija – sodobnost). Nato smo se oddaljevali in bližali na črti, kaj je predmet etnoloških obravnava in se sporazumeli, da je to lahko vse. Ostalo pa je pomankljivo rešeno tisto že anekdotično vprašanje: če isto stvar na primer raziskujejo etnologi, geografi, zgodovinarji, antropologi, kakšna bo potem sinteza? Enotna ne, pač pa smo vedeli, da bo vsaka stroka morala dati ob istem raziskovanem pojavu svoj lastni odgovor, svojo lastno sintezo, ki bo kljub multidisciplinarnosti specifično etnološka, geografska, zgodovinska, antropološka, itd., ker pač mora vsaka veda na svoj način, s svojim aparatom in svojo teorijo in metodologijo odgovoriti na postavljeno vprašanje.

Na začetku svojega raziskovalnega dela se spomnim težav, ko sem se vkalupljen v svojo matično literarno vedo in njeno identiteto težko trgal od nje, ko sem se srečal z izključno etnološkim gradivom in etnološkim kontekstom in etnološkim videnjem stvari. Naenkrat zgolj z učenostjo matične (študijske) stroke in njene teorije nisem uspel več videti, razumeti in analizirati gradiva, ki sem ga preučeval. Postalo pa je jasno, da je literarna zgodovina pri mojem delu odlična pomožna raziskovalna disciplina, kot tudi druge vede, seveda. Lahko pa bi ostala matična, kar se je v evropski in naši folkloristiki pogosto dogajalo, a se je izkazalo, da je bilo potem gradivo posiljeno, sinteze tovrstnih raziskav pa so bile zgolj literarne. A v položaju matičnosti ali pomožnosti stroke ni le literarna veda, ampak tudi vse druge. In postavlja se mi vprašanje, koliko se raziskovalci drugih ved, ki so si za raziskovalno polje izbrali etnologijo ali antropologijo, zavedajo pomembnosti tega problema. Veliko se je razjasnilo v naših preteklih simpozijih in debatah med etnologijo in drugimi vedami, a nekatera dejstva kažejo, da vendarle še nismo vsega domislili in rešili. Vedno znova se sprašujem, kako lahko nekdo, v katerikoli vedi, napiše delo s pogledi in z zaključki ter aparatom druge vede, ki naj bi pri raziskavi rabila kot orodje, kot pomožna veda za celovitejše videnje problema ali pojava, a potem pomožna veda prevlada in celo prekrije in izniči identiteto raziskovalčeve stroke, za katero je usposobljen, ji tudi deklarativno pripada in v njenem imenu opravlja raziskave. Že res, da smo nekoč rekli, da ne bomo raziskav predalčkali, a zato imamo na voljo interdisciplinarnost, za katero pa ne vem, če smo jo sploh dobro razumeli. Mogoče smo jo pa zavestno zlorabili? Ali pa je res mogoče, da je interdisciplinarnost le zavestna ali nezavedna krinka, ki je postala sredstvo prikrivanja nepoznavanja problema, predmeta raziskav in morda še česa. Veliko vprašanje mi je tudi »sociologizacija« etnoloških tem pri nekaterih etnologih ali antropologih. Pa ne toliko pri socialnih antropologih, ampak predvsem pri kulturnih. Je to spet upad »matične«, sociološke stroke v antropološko-etnološke raziskave ali pa gre za novo ideologizacijo obeh ved? V nekaterih člankih, razpravah in knjigah je ta ideologizacija že prav moteče občutna, a o tem bi bilo treba pisati bolj obširno in neesejistično, čemur ta članek ni namenjen. Hote ali nehote je v prenekaterih socioantropoloških člankih poudarjen in moteče izstopajoč tudi primanjkljaj oziroma zmožnost zgodovinskega načina razmišljanja. Brez njega je etnolog lahko le suhoparen kronist ali pa vzvišen moralni in ideološki tožilec ali čustveni aktivist, kar vse nehote ustvarja prepričanje o neobjektivnosti in neznanstvenosti takšnih razprav. To bi bila za

vsako vedo ogromna škoda, s katero izgublja svojo kredibilnost, hkrati pa ustvarja mišljenje, da določena veda ni to, za kar se ima, ampak je nekaj čisto drugega, neobvezujočega, splošnega in je le s časom in prilikami ter splošnim okusom pogojen akademski aktivizem in debatni krožek.

Nič novega, Zorica, kajne? Koliko besed je bilo že izrečenih in napisanih o vsem tem. Od jubileja do jubileja pa upamo na jutrišnja razsvetljenja.

Viri in literatura

BASKAR, Bojan: Način potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci: Primer Antona Aškerca. *Glasnik SED* 3/4, 2008, 24–35.

HUZJAN, Vanja: Podoba otroka v slovenski ljudski pripovedni pesmi: Psihoanalitične vinjete. *Traditiones* 1, 2008, 113–134.

MILAKOVIĆ, Milan in Himzo Polovina Himzo: Simbolizacija erotskog

konflikta u Hasanaginici. V: *21. kongres SUFJ, Čapljina 1974*. Sarajevo, 1976, 331–336.

POLOVINA, Himzo, Nada Ludvig-Pečar, Ivan Cerić in Ivan Milaković: Folklorno poetsko stvaralaštvo BIH u svjetlu socijalne psihiatrijske interpretacije alkoholisanosti i alkoholizma. V: *Kongres ZDFJ Piran. Glasnik SED* 5, 1977, 160–166.

POLOVINA, Himzo, Nada Ludvig-Pečar in Ivan Milaković Ivan: Folklorno poetsko muzičko stvaralaštvo kondicionirano emotivnom potrebom grupe u specifičnim situacijama narodnog otpora. V: *Rad 23. kongresa SUFJ, Slavonski Brod 1976*. Zagreb, 1981, 69–74.

SAID, Edward: *Orientalizem: Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH, 1996.

SIMONIČ, Peter: Nacionalizacija fevdalne ideologije J. V. Valvasorja. *Glasnik SED* 3/4, 2008, 52–58.

DVA IZRAZA IN PRECEJ VEČ TEŽAV FOLKLORIZIRANJ PLESNIH IN DRUGIH PRVIN IZROČILA

Šestdeset let mineva od ustanovitve profesionalne/poklicne hrvaške folklorne skupine – *Ansambla narodnih plesova i pjesama Hrvatske Lado*, ki je leta 2009 obletnico delovanja proslavila z več dogodki, tudi z jubilejnim koncertom v ponedeljek, 16. 11. 2009, v razprodani dvorani Vatroslav Lisinski v Zagrebu, in z izdajo knjige *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zbornik je ob urednicah Zorici Vitez in Miroslavi Vučić pripravil uredniški odbor v sestavi Ivana Lušić, Ivan Ivančan ml., Krešimir Dabo, Martina Žužul, Maja Brkljačić in Sanja Aralica, izdala pa *Ansambl narodnih plesova i pjesama Hrvatske Lado* in *Školska knjiga, d. d.* Dvanajst dni po *Ladovem* jubilejnem koncertu, 28. 11. 2009, pa je 60-letnico delovanja praznovala Folklorna skupina Sava iz Kranja, ki je ob častitljivem jubileju pripravila slavnostni koncert z dvema ponovitvama, razstavo in še nekaj drugimi aktivnostmi. Primerljivi niso ne skupini ne spremljevalni dogodki, je pa omenjeno dogajanje vzbudilo željo po premisleku o posledicah folkloriziranja plesnega in z njim povezanega izročila v različnih okoljih in na različne načine ter o tem, česa se je mogoče naučiti iz prakse.

O knjigi o *Ladu* in njegovem koncertu

Knjiga *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*, pisana dvojezično (hrvaško/angleško), na 250 straneh prinaša prispevke avtorjev Ivane Lušić, Anteja Žužula, Zorice Vitez, Ivana Ivančana, ml., Maria Šimundže, Denisa Derka, Bjana Pogrmilovića, Stjepana Sremca, Hanibala Dundovića, Tvrtka Zebca, Boža Potočnika, Lidije Bajuk in Stipa Botice, Joške Čaleta, Vesne Zorić, Nikole Albaneže, Nane Šojlev in Iva Pervana. Številne barvne fotografije knjigo, izdano s trdimi platnicami, slikovito dopolnjujejo.

Kot je zapisano v v knjigi priloženi knjižni kazalki, gre za »razkošno monografijo, ki združuje vrhunske strokovnjake in poznavalce tradicijske kulture« in, kot je bilo mogoče razbrati iz ust več govornikov na slavnostnem koncertu ob 60-letnici delovanja, naj bi tako skupina kot knjiga vrhunsko in edinstveno predstavili »hrvaško ljudsko dediščino«. Na zavihku platnic beremo: »LADO hkrati predstavlja preteklost in sodobnost: hrvaško tradicijsko plesno in glasbeno dediščino in sodobne oblike njenega življenja. Ker LADO je točno to – sodobni odraz nekdanjih plesnih in glasbenih praks hrvaškega naroda oziroma njihova interpretacija, namenjena prikazovanju na odru in v avdiovizualnih medijih.« V teh besedah je več resnic, kot jih ponuja celotna knjiga ali kot so jih na koncertu ob 60-letnici delovanja ponudili nacionalistično razpoloženi slavilci hrvaškosti. Zlagana, unificirana, stereotipizirana, avtorizirana podoba plesnega in glasbenega izročila, ki jo dopolnjuje stereotipizirana in nacionalizirana (hrvatizirana in/ali regionalizirana) kostumska podoba, temelječa izključno na tipiziranem pripadnostnem kostumiranju, je odrsko izjemno domišljena in prepričljiva, za kar je treba avtorjem izreči iskrene čestitke, po drugi strani pa je v njej manj ljudskosti, če pod tem izrazom razumemo nekdanjo kmetskost – nekdanji način življenja kmečkega prebivalstva – kot jo je mogoče srečati na današnjih veselicah, ki brez folklornih kostumov, folklornih skupin in folklorizirane glasbe potekajo v vaškem ali mestnem okolju. Doumevanje ljudskosti in njeno prenašanje na oder ni le težava *Lada*, še manj zgolj težava folklornih skupin, je pa pri poklicnih izvajalcih še toliko bolj pereča kot pri nepoklicnih, kajti ob prednostih, ki jih ponuja profesionalizem pri poustvarjanju nekdanjih kulturnih prvin, so oblikovalci programov in izvajalci veliko bolj omejeni (in zlagani) kot mnoge nepoklicne

* Bojan Knific, dr. etnol. in kult. antropol., samostojni strokovni svetovalec za folklorno dejavnost na Javnem skladu Republike Slovenije za kulturne dejavnosti – JSKD. 1000 Ljubljana, Štefanova 5, bojan.knific@jskd.si

folklorne skupine, še zlasti, če si slednje prizadevajo, da prvine izročila na oblikovni ravni ne bi pretirano spreminjale. Zakaj bi bili ljubiteljski folklorniki v svojih dejanjih bolj prepričljivi kot profesionalni? Zaradi več vzrokov; tudi zaradi večje spontanosti in marsikdaj ustrežnejše starosti. (Poklicna), močno naličena igralka v vlogi neveste v predstavi *Lada*, stara kakih trideset let, težko prepriča, da je upravičena do nošenja venčka – simbola nedolžnosti in čistosti, narejen nasmeh, ki bolj kot s partnerjem koketira z opazovalci (torej z gledalci) pa nas še dodatno odvrne od misli, da gre za dekletko iz kmečkega okolja, ki je tik pred poroko. In težko prepričajo ženske in moški pri petdesetih letih, ki igrajo mladenke in mladeniče in z narejenimi avtomatiziranimi pogledi in gestami skušajo prepričati gledalce, da so najstniki, ki se pravkar zaljubljujejo. Čeprav je navadno večna želja večine, ki delujejo v folklornih skupinah in upoštevajo veljavna načela folklorne dejavnosti tako na Slovenskem kot na Hrvaškem, da bi, kot je v razmišljanju ob 60-letnici *Lada* zapisala Zorica Vitez, »ostali čim bližji nekdanjim oblikam in načinom izvedbe« (Vitez 2009: 12), to pogosto ostaja le želja. Še huje. Pogosto niti ne gre za željo, kajti če bi bila ta res močna, bi se lahko bolj intenzivno udeležila. Gre za modno in pogosto izrečeno frazo – »biti čim bližje izročilu« – ki se sicer udeležanja, a le toliko, kot s(m) o izročilo snovalci programov zmožni dojemati in pripravljene nepotvorjeno prenašati v sodobnost. Tudi pri *Ladu* gre za »umetniško obdelavo plesnega in glasbenega izročila« (Ivančan 2009: 24), zato je o trditvah, da *Lado* »maksimalno spoštuje izvornost v vsej njeni lepoti in pomembnosti« (Derk 2009: 75), da »plesni in prostorski elementi, glasba in plesalčeva interpretacija (stilski elementi) ostajajo blizu ali enaki izvornim oblikam in njihovemu bistvu« (Sremac 2009: 97), da so »kostumi (neprevedeno: kostimi) najpogostejše izvorni ali dostojne rekonstrukcije« (Sremac 2009: 104), vredno premišljati in pomišljati. Kaj bi bilo bližje izvornosti? Izročilo, ki je živelo in živi med ljudmi, ali izročilo, ki se preoblikuje v folklorni skupini in je zašlo nazaj v okolje, iz katerega je bilo vzeto? Menim, da ni dvoma, da tisto, ki je živelo in živi med ljudmi. Božo Potočnik priznava, da se je na primer pesemsko izročilo v *Ladu* preoblikovalo. »Pesem *Lada*, deloma spremenjena, predvsem skrajšana in bolj dinamična, a tudi harmonsko obogatena, z eno besedo posodobljena, se je postopno vračala k izvornim okoljem, kjer je že slabelo poznavanje starejšega izročila« (Potočnik 2009: 134). Folklorizirano izročilo se je tako iz mestnega okolja, kjer je bilo »strokovno« preoblikovano, v preoblikovani podobi vrnilo v okolje, iz katerega je bilo primarno vzeto. V tem primeru gre brez dvoma za narejeno – izumljeno izvornost. A kljub zavedanju o spremenljivosti in prenašalnosti zagovarjanje izvornosti, avtohtonosti, nepotvorjenosti, ipd. odlično deluje v današnjem političnem in globalnem svetu, v katerem nas prvine izročila povezujejo z nekim bistvom, ki mu pripadamo – s koreninami, iz katerih naj bi zrasli pripadniki določene etnične, navadno s prostorom povezane skupnosti. Želena in posredovana predstava o superiornosti *Lada* v primerjavi z drugimi profesionalnimi folklornimi skupinami v svetu in nadsuperiornosti v primerjavi z ljubitelji je deloma upravičena, čeprav v knjigi *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure* zapisane misli – na primer misel Anteja Žužule, da gre za »briljant svetovne kulturne dediščine« in da ni »nihče kot *Lado*« (Žužul 2009: 9–10) – kljub vsemu vzbujajo mešane občutke, pri katerih človek ne ve, ali gre za izraz ponosa, ki presega nacionalistično misel, ali pa za izrazit in povsem odkrit

znak nacionalizma. Folklorne skupine delujejo skladno s političnimi interesi (Filippou idr. 2006) in podpirajo prizadevanja za oblikovanje enotne etnične identitete, ob čemer se s poustvarjanji izročila, vzete iz manjših prostorskih enot znotraj etničnega ozemlja, razvijajo tudi pripadnosti ožjim lokalnim skupnostim. Tako tudi pripadnostni kostumi – »tipi narodnih noš«, ki sledijo delitvi Hrvaške na panonsko, dinarsko in jadransko območje (Zorić 2009: 181), razvijajo identiteto in občutek pripadnosti ter povezanosti z lokalnimi skupnostmi, pa čeprav gre zgolj za likovni izraz, v katerem je scenski kostum (»scenski kostim«) – torej tisto, kar *noša* (»nošnja«) na sceni resnično je (Zorić 2009: 186) – predmet občudovanja in predmet, ki na odru prikazuje etnogenetiko, še bolj intenzivno poveže s prostorom. Trditev etnologinje iz etnografskega muzeja v Zagrebu, da se je »tradicijaska obleka« (»tradicijaska ruho«) na Hrvaškem v vsakdanjiku nehala nositi sredi 20. stoletja (Zorić 2009: 185), verjetno ne zdrži resnejše analize, kajti viri in pričevanja bi potrdili, da so bile tudi v vaškem okolju na Hrvaškem, še bolj pa v mestnem, »nošnje« (pripadnostni kostumi) že ob koncu 19. stoletja, najpozneje pa v začetku 20., predmet kostumiranja in so jih ljudje oblačili ob posebno slovesnih priložnostih.

Kvaziizvirne oblike v novih funkcijah

Pojem in pomen »izvirnosti« sta mistificirana. V splošni rabi se z njo izražajo domače poreklo, enkratnost, starost in tudi nespremenljivost kulturnih pojavov, v znanosti pa je o izvornosti nemogoče govoriti, kajti znanost kulturo dojema kot proces, v katerem se vse menja. Nič ni od nekdaj, nič ni za vekomaj in nič ni nespremenljivega, le naše poznavanje kulture je omejeno s časom njenega dokumentiranja (Vitez 2009: 147) in še z marsičem. In, kot pravi Zorica Vitez, ljudje le zaradi pomanjkanja znanja in drugih izkušenj program *Lada* dojemajo kot »izvirno folkloro«, in se, kar naj bi bilo pravzaprav za folklorno skupino banalno, na podlagi te podobe spuščajo v njeno prirejanje in interpretiranje, zaradi česar imajo odrske interpretacije plesnega izročila *Lada* še večji vpliv na današnje dojetje hrvaške kulturne dediščine (2009: 147), kot bi ga imele sicer. A na podobo, ki si jo ustvarjamo o izročilu, ne vplivajo le v svetu znane folklorne skupine, ampak pravzaprav vse, ki delujejo, zato je zelo pomembno, kako izročilo interpretirajo in kako blizu so neki nikoli sicer zares ujeti »izvirnosti«, s katero je na splošno prepleteno dojetje folklorne dejavnosti. Pri folklornih skupinah tisto, kar je bilo v preteklosti za življenje ljudi bistvenega pomena in je vplivalo na sam plesni dogodek – na primer s plesom povezan svatbeni obred – na odru ni več pomembno, kajti pomembne so le nekdanje za sodobnost prilagojene oblikovne, ne pa funkcijske kategorije. V ljudskem življenju je oblika sledila funkciji – oblika je bila funkciji podrejena in je bila z njo skladna, danes pa je oblika tista kategorija, ki narekuje vse drugo. Tudi v folklornih skupinah funkcija najodločilneje zaznamuje oblikovanje njihovih programov, a ne funkcija nekdanjih kulturnih prvin, ki jih folklorne skupine interpretirajo, ampak funkcija folklornih skupin v sodobnosti. Te vplivajo na oblikovanje identitet, tako kot na primer festivali, na katerih se folklorne skupine predstavljajo in kjer po eni strani ohranjajo obstoječo skupinsko identiteto, po drugi pa pomagajo tudi pri izumljanju novih (Guss 2000). Z redefiniranjem tega, kar se političnim oblastem in njihovim odvisnikom (pravzaprav vsem državljanom) zdi »avtentično« ali »izvirno« in pravo, se spreminjajo tudi programi folklornih skupin, ki v

enem razvojnem obdobju poudarjajo ene, v drugem pa druge reči. Na Švedskem so na primer začele folklorne skupine nastajati ob koncu 19. stoletja, ko so z odrskimi predstavami prikazovale eksotično in idealizirano švedstvo in so v prvih desetletjih 20. stoletja izhajale iz romantičnih predstav o ljudski kulturi, pri čemer je bil pomen »naravnosti« postavljen pred tehnično izvedbo. Pozneje so se osredotočale na vzgajanje občinstva in revitalizacijo plesnega izročila in se po prelomu tisočletja ponovno vrnile k začetku – k zabavnim spektaklom (Vail 2003: 100–101), ki si jih v zadnjih letih želijo in jih udejanjajo tudi posamezne slovenske folklorne skupine.

Izjema iz slovenske prakse

Če je slavnostni *Ladov* koncert hote ali nehote predstavil pestro paleto folkloriziranih oblik hrvaškega plesnega in s plesom povezanega izročila, je bilo drugače s slavnostnim koncertom Folklorne skupine Sava, ki je bil prav tako predstavljen ob 60-letnici ustanovitve skupine. Na njem je bilo mogoče videti nekaj »starih« odrskih postavitev ali njihovih posameznih delov in precej več iskanj novega. Žal novo ni (z)moglo prekašati starega in žal se je tisto, kar naj bi glede na načela, veljavna v folklorni dejavnosti na Slovenskem, folklorne skupine počele – v ne pretirano prirejene oblike poustvarjale plesno izročilo – še najbolj odražalo v odrskih postavitvah plesov, ki primarno domujejo zunaj slovenskega etničnega ozemlja. Pokazalo se je, da je imela Folklorna skupina Sava »zlate generacije« – folklornike, ki so bili večji svojega dela in so z velikim zanosom in s posebnim odnosom do plesnega izročila negovali njegove iz preteklosti izvirajoče oblike. Pravzaprav je najhuje in za sodobnost najbolj travmatično videti prav to, da »stari«, ki po videzu in gibnosti ne ustrezajo postavljenim konceptom ter imamo pri doumevanju njihovih vlog podobne težave kot pri *Ladu*, v marsičem drugim prekašajo »mlade« – tudi v dojemanju folkloriziranega izročila in občutenju njegovih primarnih in sekundarnih oblik. Znajo (za)živeti z njim in ne čutijo potrebe, da bi ga preoblikovali do nerazpoznavnosti. Tega morda tudi večina mladih, ki se ukvarja s folklorno dejavnostjo na Slovenskem, ne želi, a obstajajo izjeme, ki svojo voljo, prežeto z željo po avtorizaciji plesnega izročila, prenašajo na druge. Ob 60-letnici Folklorne skupine Sava bi bilo za del programa starejših folklornikov prav čestitati obema: nekdanjim generacijam, da so ohranile spomin, in sodobnim ustvarjalcem koncertnega programa za nevmešavanje v ta del programa. Ob upoštevanju, da je bilo na koncertu nekaj plesov iz starega repertoarja odrskih postavitev mogoče videti v njim ustreznih podobi, če kot ustreznajemljemo merila, ki so se na Slovenskem uveljavila v zadnjih letih v okviru folklorne dejavnosti, bi večino drugega programa težko umestili med dejavnosti folklorne skupine. Zakaj? Glavna naloga in dolžnost folklornih skupin na Slovenskem, vsaj kot se to področje razume znotraj folklorne dejavnosti na Javnem skladu Republike Slovenije za kulturne dejavnosti in kolikor poznam stališča strokovnega sveta Zveze ljudskih tradicijskih skupin na Slovenskem, ostaja v poustvarjanju pestrih oblik plesnega in njemu sorodnega ali pa z njim povezanega izročila na način, da bo v odrskih postavitvah, ki morajo biti sodobnemu človeku gledljive, v oblikovnem pogledu čim manj spremenjeno. S folklorizacijo izročila se nujno spreminja njegova funkcija, s tem, če to želimo ali ne, tudi oblike, čemur naj bi se glede na sedanje smernice čim bolj izogibali in hkrati skrbeli, da programi folklornih skupin ne bi bili bolj plod

sodobnosti kot preteklosti. Avtorstvo, ki se ga moramo zavedati in upoštevati, je mogoče čutiti v vseh odrskih postavitvah, ki jih pripravljajo folklorne skupine na Slovenskem ali kjerkoli drugje po svetu, a kljub temu se je vredno truditi, da ne bi prevladalo in da s pretiranimi posegi v spoznane – zapisane in opisane – oblike izročila ne bi povsem prekrilo in zakrilo njegove nekdanje podoobe. Za folklorno dejavnost na Slovenskem, ki se zaenkrat razvija izključno v ljubiteljskih krogih, so prav pretirani in preveč občutni avtorski posegi tisti, od katerih bi se bilo treba najbolj odmakniti, saj v svetu marsikje od devetdesetih let 20. stoletja ali pa prav v zadnjih letih ugotavljajo, da so zaradi avtorizacije, prepletene z željo po vsečnosti občinstvu, in agresivne politizacije pozabili temeljne oblike izročila in sedaj skoraj ne vidijo možnosti, da bi naredili korak k avtentizaciji – korak k poustvarjanju folklorne in ne k poustvarjanju že folkloriziranih oblik izročila. Te težave zaznavajo v Srbiji, spremembe v teh pogledih pa so opazne zlasti v nekaterih obbaltskih državah in državah nekdanje Sovjetske zveze (glej npr. Ciubrinskas 2000; Cash 2002; Cash 2007; Kendirbaeva 1994; Röötel 2006; Kuutma 1997; Chetyrova 2006). Plesne prvine, na Slovenskem folklorizirane že v 19. stoletju ali v zgodnji dobi razvoja folklornih skupin, so sicer sestavni del programov današnjih folklornih skupin, menim pa, da ni koristno njihovo ponovno preoblikovanje – preinterpretiranje, še zlasti ne, če ne prispeva k boljšemu razumevanju časa, razmer, motivov in možnosti, ki so vplivali na prvotno folklorizacijo.

Samovoljna, nepotrebna avtorizacija ali svobodni izraz današnjega časa

Predalčkanje morda ni najbolj ustrezno, kadar želimo celostno razvijati neko človekovo delovanje, vendar brez umeščanja in kategoriziranja stvari in pojavov ni mogoče niti misliti, kaj šele delovati. In če pojasnim predalčkanje v okviru ljubiteljskih dejavnosti na Slovenskem, potem vsaj zaenkrat glasbeno-plesno-scenska dela, pri katerih je avtorstvo bolj opazno kot izročilo samo, ne sodijo v kategorijo folklorne dejavnosti, ampak so jim bližje druga področja (gledališko, plesno, glasbeno, ipd.). Tam je dovolj prostora in razumevanja za avtorske interpretacije česar koli, tudi izročila – in konec koncev – na teh področjih deluje veliko ljudi, ki bi z drugega zornega kota znali izreči strokovno vrednostno sodbo tistih glasbeno-plesno-scenskih dogodkov, ki so jim prvine izročila navdih za pripravo avtorskih stvaritev. Ljudski ples se s prehodom na oder preoblikuje v folklorni ples, ki naj bi ga folklorne skupine skušale ohranjati tudi v prihodnje, odmakniti pa bi se želeli od avtorskih plesov (balet nekatere različice prirejenih ljudskih plesov označuje kot karakterni ples), ki imajo sicer možnost, da postanejo ali ljudski ali folklorni, a je za to potrebno njihovo širše sprejetje – splošno sprejetje zunaj folklornih skupin in večdesetletno udejanjanje v praksi ali pa večdesetletno izvajanje teh novonastalih plesnih oblik v folklornih skupinah. Tako so nastali nekateri novi »ljudski« plesi v Beli krajini (glej npr. novonastale plesne v Ramovš 1995). Ali imajo plesi, ki jih je predstavil obravnavani projekt, možnost postati ljudski ali folklorni, bo pokazal čas, zaenkrat pa večini novih ali pre(u)rejenih titula *folklorni* ne pristaja.

O vsebini programa ob 60-letnici delovanja kranjske Folklorne skupine Sava pa še nekaj bolj konkretnega. Pri kostumski podobnosti kljub avtorizaciji plesnega in glasbenega izročila ni prišlo do iskanj možnih novih interpretacij oblačilne dediščine. Prišlo je sicer do novih, žal ne dovolj preiščenih kombinacij v kostum-

skih nizih, ki pa niso podkrepili programa, niti z njim niso bili skladni. Oblačilni kosi siceršnjega oblačenja, še bolj pa oblačilni kosi kostumiranja skupaj s svojo obliko nosijo simboliko, zaradi katere jih ljudje – poznavalci in nepoznavalci oblačilne dediščine – umeščamo v določeni prostor, čas in družbeni sloj. Krila z životki in predpasnike, ki jih folklorne skupine na Slovenskem, ki poustvarjajo rezijansko plesno izročilo, v podobnih oblikah že leta primarno uporabljajo ob izvajanju plesov, zapisanih v Rezi-ji, zato težko umestimo v »Panonijo«, kjer so bili prikazani, še zlasti zato, ker ne gre le za folklorne kostume, ampak hkrati za pripadnostne kostume z več kot stoletno zgodovino. Veliko lažje, primernejše in z oblačilno dediščino skladnejše bi bilo mešanje oblačilnih sestavin, ki se odmikajo od pripadnostnega kostumiranja, kajti bistvena značilnost pripadnostnih kostumov je prav v tem, da so po svoji obliki umeščeni v določen prostor – v določeno s prostorom povezano skupnost, ki se z njimi istoveti ali pa jo z njo povezujejo drugi. Enako težavo predstavljajo ženski pasovi, ki primarno sodijo v Rezi-jo, na koncertu pa so bili umeščeni v povsem drugo okolje. Ob tem pa je bila za prepričljivost prikazanega moteča še vrsta drugih anomalij (obleka, ki jo je plesalka oblekla tako, da je bil njen sprednji del zadaj; praznja podoba oblačenja metliških okoličanov, ki verjetno ni namenoma poudarjala zmečkanosti oblačil; nošenje rokavcev zunaj kril, kar viri za oblačilno dediščino ne bi potrdili; cenenost, a bleščavost ženskega niza folklornih kostumov, v katerih so plesalci izvajali ples *Stu ledi*; mešanje prekmurskih pripadnostnih kostumov (s pikastimi rutami, z životki, ipd.) s kostumi, v katerih se bolj zgledno odraža nekdanje oblačenje Prekmurcev; mešanje ženskih rezijanskih pripadnostnih kostumov z moškimi, oblečenimi po sodobni oblačilni modi; z zelenim platnom in bršljanom pokrit zeleni Jurij, ipd.) (več o pripadnostnem kostumiranju in kostumiranju folklornih skupin glej Knific 2008).

Pravzaprav pa bi moralo biti razmišljanje o kostumski podobi drugačno in usmerjeno k novim iskanjem, kajti k avtorizaciji plesnega in glasbenega izročila bi sodila tudi avtorsko oblikovana in posodobljena kostumska podoba – a ne posodobljena na način, da bi bile iz nizov folklornih kostumov izbrane posamezne sestavine in sestavljene v nove nize, ampak posodobljena tako, da bi sestavljala ustrezno celoto s plesnim in z glasbenim programom. Tudi plesi niso bili spremenjeni tako, da bi bili iz njih (npr. iz zibnšrita, šotiša, šamarjanke ...) najprej izbrani posamezni koraki, nato pa sestavljeni v nove celote, niti se to ni zgodilo pri glasbeni spremljavi in niti se to ne bi zgodilo s folklornimi kostumi, če bi bil projekt primernejše zastavljen in bi avtor kostumske podobe znal na projekt pogledati holistično.

Avtorizacija plesnega in glasbenega izročila je bila verjetno zaradi avtorjeve afinitete do tega področja bolj dodelana in veliko bolj opazna, temeljila pa je deloma na izmišljanju plesnih oblik, bolj pa na povzemanju oblik folkloriziranega plesnega izročila z zunajslovenskih območij. Zastavljeni koncept je bil za folklornike zelo solidnih sposobnosti prezahteven, da bi bil lahko dobro izveden, kajti za kakovostno tovrstno avtorsko stvaritev bi potreboval precej boljše plesalce in glasbenike, ki bi bili večji umetelnih avtorskih kompozicij, ali pa precej več vaj, da predstava ne bi delovala groteskno. S petimi besedami bi projekt, ki je brez dvoma zahteval veliko truda vseh članov folklorne skupine in celotnega vodstva, označil kot banalizacijo izročila v več dejanjih, kajti v imenu folklorne skupine in folklorne dejavnosti z redkimi izjemami nismo videli ne folklornih plesov ne slišali glasbe, ki

bi jo s temi plesi lahko brez pomislekov povezali, prav tako pa nismo videli folklornih kostumov, ki bi izpolnili pričakovanja. Morda je to tudi izvorni greh. Mnogo bolje bi bilo, da bi tovrstne projekte in avtorske izzive ljudje, ki si želijo »posodobiti« izročilo in ga predstaviti kot sodobno in ljudem všečno umetniško stvaritev, pripravljali z gledališko, s plesno ali kakšno drugo skupino, saj bi jim te omogočile dobro sprejetost avtorstva, tako pa zlasti folklorniki, ki poznamo vsaj drobec izročila, ne moremo mimo tega, da v programu iščemo njegove »nepotvorjene« oblike, ki pa jih skoraj ni mogoče najti. Tudi glasbene skupine se lotevajo omenjenemu projektu podobnih avtorskih interpretacij, a ne v imenu ljudskih pevcev in godcev, ampak v imenu sodobnih (po)ustvarjalcev in iskalcev nečesa novega. Iščejo nove izraze, nove interpretacije, a se ne skrivajo pod folklorno dejavnostjo, niti v njej ne iščejo ne finančne ne kakršnekoli druge podpore.

Plesne viže so se zaradi avtorskih priredb in ponekod zaradi nedovršene izvedbe po nepotrebnem izgubljale, ples pa je dobival oblike, kakršnih Slovenci do nedavnega nismo poznali; in ne le oblik, tudi kombinacij, ki ne izvirajo iz izročila (na primer božanje zelenega Jurija in ples okoli njega). Deloma je verjetno na to vplivalo nepoznavanje izročila, kajti v njem bi bilo mogoče najti vrsto motivov, ki so odrsko prav tako zanimivi kot predstavljeni avtorski izumi, deloma pa je to nastalo iz želje, da bi bil program drugačen od že videnega. (Je plesni motiv *Glamoča* res treba predstavljati v Črnomelj v Belo krajino?) Dodatna žalost pa je v tem, da je bila zelena in predstavljena drugačnost pogosto kopirana – je sicer delovala avtorsko, a avtorska dejansko ni bila. Povzeta je bila z »juga«, »vzhoda« in s »severa«, kjer so ob folklorizaciji izročila oblikovali odrske interpretacije, videne tudi v tem projektu. Menim da ne prispevajo k razumevanju kulturne raznovrstnosti, niti ne k stapljanju kulturnih prvin, gre bolj za željo po iskanju drugačnosti, temeljni težnji, ki ji sledi vsakršna folklorna dejavnost, a vsaj taka, kot je bila prikazana, v okviru ljubiteljske folklorne dejavnosti na Slovenskem zaenkrat ni zelena.

Strategije, s katerimi družbene skupine označujejo Sebe in razločujejo Sebe od Drugih, so postale osrednja tema znanosti, ki se ukvarjajo z družbo in so odločilne za manipulacijo kulturnih identitet v postsocialističnih družbah Srednje in Vzhodne Evrope. Manipulacija z določenimi kulturnimi konstrukti – kulturnimi simboli in predstavami – je usmerjena v predstavitev edinstvenosti in enkratnosti nacionalnih kultur ter je priročen način ustvarjanja kulturnih konstruktov, kot so tradicija, tradicionalna ljudska kultura ali etnična kultura (Ciubrinskas 2000: 19), tudi dediščina. Prvine kmečke kulture se vedno in povsod vključujejo v nacionalno simboliko, a ne v oblikah, v kakršnih so obstajale. Tako kot drugod po svetu – na primer na Madžarskem (Fügedi 2000: 9; Hofer 1991) – tudi na Slovenskem v nacionalno simboliko uhajajo prvine preteklosti v preoblikovani podobi, bi si pa v folklorni dejavnosti na Slovenskem kljub zavedanju o naši nezmožnosti celostnega dojetanja izročila kljub temu želeli, da bi ga folklorne skupine uspele poustvarjati v podobah, za katere si predstavljamo, da so precej blizu vsaj tistim, ki so dokumentirane.

Viri in literatura

CASH, Jennifer: After The Folkloric Movement: Traditional Life in Post-Socialist Moldova. *Anthropology of East Europe Review* 20(2), 2002, <http://209.85.129.132/search?q=cache:EETHXyTnZYII:docs.moldova.org/download/documents-arttraditions-culture-cash-305.pdf+After+The+Folkloric+Movement&cd=1&hl=sl&ct=clnk&gl=si>, 1. 2. 2010.

CASH, Jennifer: Origins, Memory, and Identity: »Villages« and the Politics of Nationalism in the Republic of Moldova. *East European politics and Societies* 21/4, 2007, 588–610.

CHEITYROVA, Liubov: Who Are You, Friend of Steppes, Kalmyk?: Ethnic and Cultural Identity of the Kalmyks, <http://www.crvp.org/seminar/05-seminar/Liubov%20Chetyrova.htm>, 22. 12. 2006.

CIUBRINSKAS, Vytis: Revival of Tradition for Reconstruction of Identity: Lithuanian Case. *Folk. Journal of Danish Ethnographic Society* 40, 2000, 19–40.

DERK, Denis: LADO – pokretačka snaga kulturološkog pokreta. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 71–76.

FILIPPOU, Filippos, Vasilis Serbezis, Yvonne Harahousou, Cristos Kabitis, Maria Koleta, Dimitra Varsami, Helene Versami in Demos Davoras: The Folk Dance as Theatrical Performance and the Training of Dance Teachers. *Art and humanities in Higher Education* 5, 2006, 51–63.

FÜGEDI, Marta: The Discovery of Matyo Folk Art. *Hungarian Heritage* 1, 2000, 9–18.

HOFER, Thomas: Construction of the »Folk Cultural Heritage« in Hungary and Rival Version of National Identity. *Ethnologia Europaea* 21, 1991, 145–70.

IVANČAN, Ivan ml.: LADO danas. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 15–54.

GUSS, David M.: *The Festive State: Race, Ethnicity, and Nationalism as Cultural Performance*. Berkeley: University of California Press, 2000.

KENDIRBAEVA, Gulnar: Folklore and Folklorism in Kazakhstan. *Asian Folklore Studies* 53, 1994, 97–123.

KNIFIC, Bojan: Kostumiranje folklornih skupin: Med historično pričevalnostjo in izkazovanjem istovetnosti. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2008.

KUUTMA, Kristin: Changes in folk culture and folklore ensembles. *Folklore* 6, 1997, <http://www.folklore.ee/folklore/vol6/krifolk6.htm>, 21. 12. 2006.

POTOČNIK, Božo: *Zelen venčec* ansambla LADO. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 129–136.

RAMOVŠ, Mirko: *Polka je ukazana: Plesno izročilo na Slovenskem: Bela krajina in Kostel*. Ljubljana: Založba Kres, 1995.

RÜÜTEL, Ingrid: The singing revolution: Living traditional cultures and folklore movement in Estonia today. V: *2001–2003 European Network of Traditional Music and Dance*, <http://www.eurotradmusic.net/news/article.asp?lang=en&Nr=140>, 8. 9. 2006.

SREMAC, Stjepan: Povjest Lada. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 93–118.

VAIL, June A.: Staging »Sweden«: A Typology for Folk Dance in Performance. *Scandinavian Studies* 75, 2003, 89–102, http://goliath.ecnext.com/coms2/gi_0199-3049609/Staging-Sweden-a-typology-for.html, 28. 2. 2008.

VITEZ, Zorica: 60 godina Lada. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 11–14.

ZORIĆ, Vesna: Lado i tradicijsko ruho. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 181–192.

ŽUŽUL, Ante: LADO – briljant svjetske kulture. V: Zorica Vitez in Miroslava Vučić (ur.), *Lado: Hrvatsko nacionalno blago: Croatian national treasure*. Zagreb: Školska knjiga, 2009, 9–10.

DR. MOJCA RAVNIK VPIJE: »MENTORJI NAREKUJEJO! ŠKANDAL! PRIMITE LOPOVE!«

Pokojni prijatelj Borut Brumen mi je enkrat, ko je bil vpleten v mučno polemiko z Mojco Ravnik, dejal: »Sicer pa nikar ne misli, da ne boš nekega dne prišel na vrsto tudi ti.« »Pa menda ja ne misliš tega resno?« sem odvrnil, meneč, da pretirava. »Natanko tako,« je rekel, »zagotovo boš nekega dne prišel na vrsto tudi ti.« In res se je leta pozneje nekega brezveznega dne izkazalo, da je znal Borut biti preroški. Mojca Ravnik je v *Glasniku SED* objavila dokaj obsežen konstrukt, ki mu je dala naslov Ribiči pripovedujejo, mentorji narekujejo: Laži in potvarjanja o *Etnološki topografiji slovenskega etničnega ozemlja* v knjigi Nataše Rogelja.

Ker s senzacionalističnimi razkritji, žaljivimi fantastičnimi konstrukcijami in zmerjaškimi, na politične učinke preračunanimi zmerljivkami (tipa »politkomisarstvo«) načeloma ne polemiziram, svetujem Mojci Ravnik, naj, če slučajno želi polemizirati z mano kot doktorskim mentorjem Nataše Rogelja, najprej poskuša svojo razgreto polemično strast disciplinirati in svoj spis predelati v nekaj, kar bo vsaj od daleč podobno akademski polemiki. Ob tem moram izraziti tudi začudenje, da resna akademska

revija, kot je *Glasnik SED*, o kateri sicer imam dobro mnenje, v svoji rubriki Polemike sploh lahko objavi izdelek, ki bi ga z veseljem objavil rumeni tisk.

* Dr. Bojan Baskar, redni profesor socialne antropologije in mediteranistike na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: bojan.baskar@ff.uni-lj.si

RE: »NE SPRAŠUJTE, KAJ VAŠA DEŽELA LAHKO STORI ZA VAS, VPRAŠAJTE, KAJ VI LAHKO STORITE ZANJO«

V prispevku dr. Vita Hazlerja pod navedenim naslovom, ki je bil objavljen v *Glasniku SED* 49/3,4, je avtor na strani 66 financiranja, kot sam pravi, »t. i. etnoloških spomenikov v zadnjih letih« primerjal s financiranjem kostanjeviške Forma vive. Ker smatramo, da je primerjava vsaj nenavadna, v nadaljevanju zapisa podajamo nekaj dejstev, ki naj bi osvetlila delovanje omenjenega mednarodnega kiparskega simpozija:

Forma Viva v Kostanjevici na Krki, ki od leta 1974 deluje v okviru Galerije Božidar Jakac, je eden od mnogih umetniških projektov, ki v svetu delujejo od srede 20. stoletja. Kot je znano, začetki omenjene akcije segajo v leto 1961, ko se je na dveh lokacijah – v Kostanjevici na Krki in Seči pri Portorožu – začela sočasna umetniška kolonija. Ta se je v naslednjih letih razširila še na Ravne na Koroškem in v Maribor. Njena pobudnika sta bila uveljavljena kiparja Jakob Savinšek in Janez Lenassi, ki sta se pred tem udeležila podobnega simpozija v Avstriji. Marsikatere mu mlademu umetniku je, zlasti v časih, ko dostop do tujih kulturnih okolij ni bil tako samoumeven kot je danes, sodelovanje na projektih, kakršen je Forma viva, omogočilo tudi vzpostavljanje stika z drugačnimi pogledi na umetnost.¹ Tovrstni simpoziji ali kolonije, kot bi jih tudi lahko imenovali, so tudi še danes precej uveljavljena in med kiparji zelo cenjena oblika delovanja.² Za kostanjeviško Formo vivo je značilno – glede na razpoložljiv in najdostopnejši material – oblikovanje skulptur v hrastovem lesu. V Seči pri Portorožu so umetniki ustvarjali v kamnu, na Ravnah na Koroškem s kovino, v Mariboru pa z betonom. Ob tem velja poudariti, da se ustvarjalci, ki delajo v lesu, zavestno odločijo, da bodo njihove skulpture v določenem časovnem obdobju zaradi izpostavljenosti vremenskim razmeram propadle. Gotovo bi bilo mogoče več navora vložiti v ohranjanje lesenih kipov, a podroben pogled v zbirko umetniških del kaže, da se njihove minljivosti še kako zavedamo. Poleg rednega vzdrževanja lesenih skulptur ter manjših restavratorskih posegov (tu je mišljena osnovna zaščita s premazi, ki se tudi sicer uporabljajo za zaščito lesa, na primer v naših domovih ali v gradbeništvu) ne

vlagamo enormnih finančnih sredstev v restavriranje in konserviranje skulptur. Tudi zato se naša zbirka umetniških del ves čas spreminja. Propadla dela zelo redko rekonstruiramo (še to le, če avtor še živi in je s postopkom seznanjem ali pa pri njem soudeležen, prej pa to odobri strokovna komisija), tista, ki jih zaradi dotrajanosti odstranimo, pa postopoma nadomestijo nova, saj simpozij bienalno še vedno organiziramo. V letu 2011 bo celoten projekt praznoval 50-letnico delovanja, ob tem bo stekla skupna akcija predvidoma na treh lokacijah.

Finančni okvir, v katerem deluje Galerija Božidar Jakac, še zdaleč ne pomeni le Forme vive, temveč celovit muzejski program, od evidentiranja, dokumentiranja, preučevanja in prezentiranja umetniških del, ki so in še nastajajo na območju Dolenjske, Bele krajine in Posavja. To je namreč prostor, v katerem naša ustanova opravlja t. i. matično službo. Ob tem pa ne gre zanemariti še razstavne dejavnosti, s katero domači javnosti predstavljamo slovenske in tuje umetnike in njihove projekte, ter nenazadnje izobraževalne dejavnosti, ki jo v našem umetnostnem muzeju pripravljamo in izvajamo z različnimi ciljnim skupinami.

Na koncu pa naj zapišem le še misel, da bi bilo vsekakor dobro, če bi znali bolj odprto sprejemati različne kakovostne dosežke v sicer zelo heterogeni kulturni sferi. In prav v tem kontekstu bi bilo dobro ocenjevati tudi mednarodni kiparski simpozij Forma viva. Umetniška akcija in ustvarjena dela namreč omogočajo obiskovalcu določen vpogled v razvoj umetniškega ustvarjanja na področju kiparstva v drugi polovici 20. stoletja. Kar pa je na vseh štirih lokacijah simpozijev še pomembneje, pa je umeščenost umetniških del v prostore Kostanjevice na Krki, Raven na Koroškem, Maribora in Seče, ki jih s svojimi »posegi« kakovostno bogatijo. V primeru Kostanjevice na Krki govorimo o kulturni krajini, ki je, zlasti na območju glavnine zbirke (neposredna okolica nekdanjega cistercijanskega samostana) še zelo dobro ohranjena. Najverjetneje tudi zato, ker gre za vplivno območje kulturnega spomenika, ki ga zaenkrat ljudem z drugačnimi pričakovanji v smislu rabe prostora še ni uspelo opustošiti. In če vprašamo prebivalce Kostanjevice na Krki, kaj je največja znamenitost kraja, bi nam marsikdo med njimi odgovoril, da Forma viva. Kar pa tudi nekaj pomeni, kajne?

1 »Ker v tistem času obstaja malo stikov s tujino, Forma viva pomeni okno v svet, saj odpira poglede na sodobno umetnost in nove pristope do oblikovanja lesa,« je zapisal dr. Sarival Sosič v monografiji o kiparki Dragici Čadež, ki je izšla leta 2010.

2 V dokaz navajam internetne strani, ki nas popeljejo na lokacije tovrstnih akcij (oz. umetnikov), med katerimi se tudi nekatere spopadajo z lesom v javnem, odprtem prostoru: <http://www.kemijarven-kuvanveistoviikot.fi/indexeng.htm> – <http://www.samoskoberne.com/?action=projekte> – <http://www.nikyota.com/works.html> – <http://arlandoarez.blogspot.com/> – <http://www.vtopac.blogspot.com> – http://sitekreator.com/lili_stress/wood_sculptures.html – <http://www.cosminhirstea.ro/monumental/monumentalPage.html> – <http://neururer.info/index.html> – <http://www.caerleon.net/art/sculpture06/dobrev/index.htm> – <http://www.tanyapreminger.com/mother/pages/wood.html> – <http://www.symposiumsculpture.ru/2009> – <http://www.sculpture.org/documents/organiza/sc-org01.shtml> – <http://www.ssw.org.uk/index.php?c=13> – Škotska – <http://www.axisweb.org/seSearchArtists.aspx?OPT=0>

* Helena Rožman, univ. dipl. etnol. in prof. zgod., muzejska svetovalka, Galerija Božidar Jakac, 8311 Kostanjevica na Krki, Grajska 45, E-naslov: hrozman@gmail.com

RAZPIS ZA PODELITEV MURKOVE NAGRADE,
MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE
ZA DOSEŽKE V ETNOLOGIJI NA SLOVENSKEM ZA LETO 2009/10

Na podlagi Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine (objavljenega v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva* 48(1,2) 2008 in na spletnih straneh Slovenskega etnološkega društva) Slovensko etnološko društvo objavlja razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine.

Pri predlogih se upoštevajo 3., 5. in 11. člen Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja ter Murkove listine, in sicer:

za podelitev Murkove nagrade:

- izjemni etnološki raziskovalni dosežki posameznikov, skupin ali ustanov
- etnološki znanstveni ali strokovni dosežki, zaokroženi v življenjskem delu posameznikov

za podelitev Murkovega priznanja:

- znanstveni ali strokovni dosežki v etnološki vedi v zadnjem letu

za podelitev Murkove listine:

- kontinuirane dejavnosti, ljubiteljska prizadevanja ali dosežki drugih ved, ki bogatijo, ohranjajo in popularizirajo etnološko vedo

Skladno z 8. členom Pravilnika lahko kandidatke in kandidati za nagrado, priznanje in listino predlagajo članice in člani Slovenskega etnološkega društva, družbene organizacije, ustanove in posamezniki iz Republike Slovenije in tujine, lahko pa tudi Komisija za podeljevanje Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine oziroma njeni člani.

Podpisane predloge s podatki o kandidatkah in kandidatih z vsebinsko utemeljitvijo pošljite **do 20. septembra 2010** na naslov:

Slovensko etnološko društvo
Komisija za Murkova priznanja
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Murkova nagrada, priznanja in listina bodo podeljeni na svečanosti v mesecu novembru 2010.

»KULTURNA DEDIŠČINA INDUSTRIJSKIH PANOG«
11. VZPOREDNICE MED SLOVENSKO IN HRVAŠKO ETNOLOGIJO

Krško, 29.–30. oktober 2010

Organizator: Slovensko etnološko društvo

Soorganizator: Hrvaško etnološko društvo

V zadnjih letih tako v slovenskem kot tudi v drugih evropskih prostorih opažamo propad različnih industrijskih panog (tekstilne, usnjarske, papirne, kovinske, rudarske, ...).

S posvetom »Kulturna dediščina industrijskih panog« bomo predstavili etnološke raziskave ter raziskave drugih strokovnjakov o izbrani temi in predstavili razmišljanja o načinu ohranjanja ter rabe snovne in žive kulturne industrijske dediščine ter možnosti za njeno vključevanje v sodobni način življenja.

PETEK, 29. 10. 2010

POSVETOVANJE

Plenarni uvodni referat posveta

Mag. Karla Oder, Koroški pokrajinski muzej, Ravne na Koroškem

Programski sklopi:

Ohranjanje in revitalizacija industrijske kulturne dediščine

Predstavitev industrijske kulturne dediščine

Nesnovna (oz. živa) kulturna dediščina in industrijske panoge

Industrijska kulturna dediščina in ženske

Kulturna dediščina blagovnih znamk

SOBOTA, 30. 10. 2010

POSVETOVANJE IN STROKOVNA EKSKURZIJA

Industrijska kulturna dediščina Posavja

Plenarni zaključek posveta s predstavitvijo industrijske dediščine Posavja

Strokovna ekskurzija

Informacije o podrobnejšem programu ter prijavnice bodo objavljene na internetni strani Slovenskega etnološkega društva v juliju 2010!

Beyond Essentialisms: Challenges of Anthropology in the 21st Century

International Conference on the Occasion of the 70th Anniversary of the
Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Ljubljana, Slovenia, 25–28 November 2010

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Vas

med 25. in 28. novembrom 2010 vabi na
mednarodno konferenco ob 70-letnici ustanovitve oddelka

ONKRAJ ESENCIALIZMOV: IZZIVI ANTROPOLOGIJE V 21. STOLETJU

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo se je v sedemdesetih letih postopoma razvil v pomembno regionalno središče.

S štiridnevnim znanstvenim posvetom, s katerim bomo počastili visoko obletnico delovanja, bomo skušali spodbuditi razpravo o številnih obrazilih esencializma, od kritike metodološkega nacionalizma, kulturalizma in drugih oblik konstruiranja kolektivnega, prav tako pa bo posvet usmerjen k iskanju in premisleku o alternativnih paradigmah v antropologiji. Njegov namen je raziskati esencializme in njihove alternative v komplementarnih vertikalnih (časovnih) in horizontalnih (vzrok-posledica) tokovih.

Na začetku 21. stoletja so metodološki nacionalizem in druge oblike esencializmov vse bolj odveč. Nedavna transnacionalna in kozmopolitska gibanja so postavila podedovane perspektive iz preteklosti na resno preizkušnjo. S tem ko stare paradigme ne zadoščajo več, postajajo nove paradigme in koncepti temelji sodobne antropologije. Vprašati se moramo, ali ti premiki, ki jih lahko opazujemo v odmiku od esencializiranih družbenih klasifikacij h kulturnim tokovom, transnacionalnim povezavam in mobilnosti; od izvirnosti in avtentičnosti k hibridizaciji in kreolizaciji; od domnevno »naravnih« enot, kot so etnične skupine, narodi in kulture k pozornosti, ki jo namenjamo procesom ustvarjanja in oblikovanja prostora in osebnim ter družbenim praksam imaginacije samo navidezno nakazujejo odklon od esencialističnih kategorij. Antropologija še vedno nima perspektive iskanja univerzalnih človeških značilnosti, zato so esencializmi v vedi še zelo trdoživi in vanjo še vedno paradigmatško vpeti.

Konferenca je zasnovana v treh sklopih, in sicer **preteklost, sedanost in prihodnost**; k vsakemu sklopu spadajo tri delavnice.

Prvi dan, ki bo s pogledom v preteklost posvečen **zapuščini kontinentalnih etnologij in globalnih antropologij**, bodo potekale delavnice o razvoju slovenske in evropske etnologije in kulturne antropologije v luči (post)kolonialnih in nacionalnih projektov, o socialnem spominu in dediščini in folkloristiki oz. razumevanju povedk.

Drugi dan bo posvečen sodobnim tematikam; **lokalnim praksam in kozmopolitski refleksiji**. Delavnice bodo posvečene kulturi in svetovnim sistemom, prostorskemu preobratu, kozmopolitski in transnacionalni perspektivi. Naš cilj je raziskati, kako so v kontekstih transnacionalnih povezav koncepti prostora, kraja in lokalnosti socialno, politično in kulturno oblikovani, izpogajani ali izpodbijani. Podali se bomo tudi onkraj metodološkega esencializma in eno od delavnic posvetili popularnim raziskovalnim strategijam.

Tretji dan bo ponudil vpogled v prihodnost in bo potekal v znamenju **tehnologij, ekologije in zdravja**. Delavnica z naslovom **Uporabnost neuporabnih početij: praktičnost antropologije** bo še posebej zanimiva za nekdanje študente našega oddelka, ki so zaposleni zunaj akademske sfere. Študenti etnologije in kulturne antropologije se namreč zaposlujejo v široki paleti dejavnosti in gospodarskih panog. Da bi oddelek obdržal vsaj nekaj vezi z nekdanjimi študenti, načrtuje tudi posebno srečanje za diplomante. Na drugi delavnici o naravi in družbi se bomo posvetili naravi v različnih družbenih kontekstih, njenemu klasificiranju, performativnosti, patrimonizaciji in trajnostnemu razvoju. S tretjo delavnico pa posegamo onstran dualizmov: posvetili se bomo diskurzom o telesu, zdravju in boleznih.

Svoj prispevek, v katerem naj bo navedeno ime avtorja, ustanova, naslov in povzetek do 300 besed lahko pošljete do 15. julija 2010 na elektronski naslov eikaconference@ff.uni-lj.si. Avtorji bodo obveščeni najpozneje do konca septembra. Organizatorji načrtujejo izdajo izbranih konferenčnih prispevkov v zborniku.

Informacije v zvezi s konferenco so na voljo na spletni strani oddelka (<http://etnologija.etnoinfolab.org/sl/>), dodatna vprašanja pa lahko naslovite na administratorje konference oz. na naslov eikaconference@ff.uni-lj.si. Dokončen razpored predavanj in delavnic s podrobnimi navodili in obrazci za prijavo pa bo na spletu predvidoma objavljen v začetku septembra.

Vse zainteresirane vljudno vabimo, da se s svojim prispevkom udeležite konference in tako sodelujete pri nadaljnjem oblikovanju etnologije in kulturne antropologije.

NAVODILA ZA PISANJE, OBLIKOVANJE IN ODDAJO PRISPEVKOV

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne antropologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila:

Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslov glavne urednice: irena.destovnik@siol.net, tipkopise s svojimi podatki pa na naslov Uredništva Glasnika SED, Slovensko etnološko društvo, Metelkova 2, 1000 Ljubljana.

Znanstveni in strokovni prispevki za rubriko Razglabljanja naj bodo dolgi od 30.000 do 45.000 znakov, poročila naj ne presejajo polovice avtorske pole, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov pa ne treh strani. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, z običajnim (enojnim) razmikom vrstic, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik.

Znanstveni in strokovni prispevki naj vsebujejo **izvleček** (od pet do deset vrstic) in **povzetek** vsebine (cca pol strani) ter **ključne besede**. Na koncu prispevka pripišite svoje podatke (ime, priimek, izobrazba, strokovni oz. znanstveni naziv oz. poklic, službeni ali domači ter e-naslov).

Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov / del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS, objavljeni na spletni strani, (<http://home.izum.si/COBISS/bibliografije/Tipologija-21.11.2002.pdf>); tipologija se določi na podlagi predlogov avtorja, recenzenta in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Fotografij, skic in risb v elektronski obliki – skeniranih v formatu JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi – ne vstavite med besedilo, temveč jih pošljite ločeno; vsako od naštetih prilog opremite z naslednjimi podatki: naslov, avtor, kraj in datum nastanka oz. s podatki o njenem lastništvu. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih knjig in revij priložite pisno dovoljenje založnika.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki so načeloma objavljeni v slovenskem jeziku. Za lektoriranje in prevode povzetkov in izvlečkov v angleški jezik poskrbi uredništvo.

NAVODILO ZA NAVAJANJE REFERENC MED BESEDILOM:

(Priimek leto izida: stran)

Primer: (Halbrainer 2003: 41)

NAVODILO ZA NAVAJANJE REFERENC V OPOMBAH:

Samostojne publikacije:

Ime Priimek, Naslov (Kraj izida: Založba, leto izida; Zbirka; št.), strani.

Primer: Heimo Halbrainer, Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici (Potrna: Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko, 2003; Znanstvena zbirka Pavlove hiše; knjiga 2b), 94–95.

Periodične publikacije:

Ime Priimek, Naslov. Ime publikacije št. (leto izida), strani.

Primer: Polona Bajda, Rasna neenakost v Južni Afriki: Odnosi med belci in črnci na slovenski farmi v Namibiji. *Glasnik SED* 44/1 (2004), 40–46.

Zborniki:

Ime Priimek, Naslov. V: Ime Priimek (ur.), Naslov (Kraj izida: Založba, leto izida; Zbirka; št.), strani.

Primer: Martina Piko-Rustia, Uvodne misli. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003; Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 35), 69–73.

Filmografija:

Naslov, leto izdelave, avtor, format, trajanje.

Primer: Leto oračev, 2006, Naško Križnar, DVD, 38 min.

Arhivski viri:

Ime arhiva, ime in signatura arhivskega fonda, arhivska enota, ime in/ali sig-

natura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332 (Pismo 3. 8. 1788).

Elektronski viri:

Naslov članka, naslov spletne strani, datum.

Primer: Vabilo na posvet Etnološka dediščina in kulturna podoba štajerskih Slovencev, <http://www.sed-drustvo.si>, 7. 12. 2004.

NAVODILO ZA PISANJE SEZNAMA VIROV IN LITERATURE:

Na koncu prispevka v poglavju Viri in literatura po abecednem vrstnem redu napišite vse uporabljene vire in literaturo.

Samostojne publikacije:

PRIIMEK, Ime: Naslov. Kraj izida: Založba, leto izida (Naslov zbirke; št.), strani.

Primer: HALBRAINER, Heimo: Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici. Potrna: Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko, 2003 (Znanstvena zbirka Pavlove hiše; knjiga 2b), 94–95.

Periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: Naslov. Ime publikacije št., leto izida, strani.

Primer: BAJDA, Polona: Rasna neenakost v Južni Afriki: Odnosi med belci in črnci na slovenski farmi v Namibiji. *Glasnik SED* 44/1, 2004, 40–46.

Zborniki:

PRIIMEK, Ime: Naslov. V: Ime Priimek (ur.), Naslov. Kraj izida: Založba, leto izida (Zbirka; št.), strani.

Primer: PIKO-RUSTIA, Martina: Uvodne misli. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 35), 69–73.

Več avtorjev ločite z vejicami, dva povežite s slovenskim in, pri več kot treh pa seznam končajte z idr. Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite, npr.: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Filmografija:

NASLOV. Producent, leto izdelave. Kraj(i) snemanja, leto snemanja. Scenarij; strokovno vodstvo; snemalec; montaža; glasba; komentar; režija. Format, trajanje, tip enote.

Primer: LETO ORAČEV. Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU, 2006. Veliki in Mali Okič, Gruškovje, Videm pri Ptujju, Ljubljana in razni drugi kraji, 2005. Scenarij in strokovno vodstvo: Naško Križnar, Beno Vidovič; snemalci: Naško Križnar, Miha Peče, Marijan Vidovič, Sašo Kuharič, Drago Kokolj; asistent: Sašo Kuharič; montaža: Miha Peče; režija: Naško Križnar. Mini DVD, 38 min., etnografski film.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda, Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Primer: AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

Elektronski viri:

Naslov spletne strani, datum.

Primer: <http://www.sed-drustvo.si>, 7. 12. 2004.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo uredniškemu programu in navodilom, ne objavi.